

भाष्यसङ्गमनी ।

—:—

प्रथमोऽध्यायः ।

—:—

उपाध्यायोपदेशेन विना यत्कथया सुखम् ।

प्राविशं भाष्यसन्दर्भे वन्दे तं परमेश्वरम् ॥

भाष्यानुगामिनी साक्षात् काशिका तेन तां पुनः ।

भाष्यसङ्गमनी ह्येषा व्याख्या सङ्गमयिष्यति ॥

१ । अथ शब्दानुशासनम् ।

म, ह, । केषां शब्दानां ? लौकिकानां वैदिकानाञ्च ।
कथमनुशासनम् ? प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्य-
विशेषवता लक्षणेन । अथ किमर्थोपपन्नानामुपदेशः ? प्रत्या-
हारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तार्थः ।

भा. स. । अथ भाष्यकारेण शब्दस्वरूपादिनिवचनमतिविस्तीर्णं भाष्यमुपनिबद्धम् ।
वृत्तिकारस्तु सारमात्रसङ्कलनव्ययतया तत् सङ्क्षिप्तपेक्ष्य संयोजितवान् तत्सारांशं प्राची-
नभाष्यकारवाक्येनैव । अथ पुनर्भाष्यकारविहतौ वाक्यान् सुखप्रवेष्टाय विस्तारादनति-
विस्तीर्णं विवरणमुपनिबद्धान् ।

भाष्यसङ्गमनी ।

“अथशब्दोऽधिकारार्थः (१) । शब्दानुशासनं नाम शास्त्र-

उपाध्यायीपदेशेन विना बहिर्बिनीदितः ।

समन्वयं विहितसुस्तत् कृताथेष्टं परं यथे ॥

अर्वाचीनप्रवन्धा हि विचारकर्कशा इयम् ।

अनुव्याख्या ततस्तत्त्वसङ्कलन्यतिविस्फुटा ॥

यदपि कृतिरियदृपया परस्य तदपि समाकुलनरेऽस्याः ।

अवतरणनिमित्तं स्यादथकृत्प्रसरताभूतिः ॥

(१) अथेति । अथशब्दः प्रारम्भस्य द्योतकी वाचकी वेति विवादविषयः । निपातानाञ्च द्योतकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम् । विवरणकाराणाम् वाचकत्वमेवेष्टमिति । स्वरादयो वाचकाद्यादयो द्योतका इति विषयविभागोऽप्यत्र दृश्यते । वाचका हि तदर्थपर्यायरूपेण प्रयुज्यन्ते, द्योतकाः केवलमर्थप्रकाशकरूपेण । तद्यथा स्वरशब्दस्य निपातत्वेऽपि स्वर्गपर्यायरूपेण प्रयोगात् वाचकत्वम् ; अथशब्दस्य समुच्चयपर्यायरूपेणाप्रयोगात् केवलं तदर्थद्योतकत्वम् । निपातेषु “चादयोऽसत्त्वे” इति निर्धारणात् द्रव्याद्रव्यविभेदेन वाचकत्वद्योतकत्वयोरवकाश इत्यपि तेषां मतम् । अथशब्दस्य वाचकत्वे अधिकारं जानातीत्यर्थे अथ जानातीति प्रयोगापनिः । अत्र वाचकत्वपक्षपातिनो वदन्ति ;— प्रारम्भार्थस्याथशब्दस्यास्ति स्वसमभिव्याहृतस्य प्रथमान्तपदस्यार्थान्वयबोधं प्रति साकाङ्क्षता । अतो नास्त्यत्र तद्विपरीतप्रयोगस्य सम्भावना । अतएव शब्दानुशासनस्य प्रारम्भ इत्यर्थे शब्दानुशासनस्याथेति न प्रयोगः । द्योतकत्वपक्षे उपसर्गाणां द्योतकत्वं संस्थाप्य तदुक्त्यान्वेषां निपातानाञ्च तत् केनचित् साधितम् । तद्यथा सुखमनुभूयतेऽच कर्मणि लकारः क्रियासमिधुल्यैव व्यवस्थापितः, न तुपसर्गसुपलस्य, अतोऽस्य द्योतकत्वैव न वाचकता । अनेदं विवेच्यम् । भूधातुः स्वयमकर्मकः, तस्य सकर्मकत्वमनुयोगादेव सिद्धति । आकल्यस्य संहितामनु-निशम्य प्रावर्धौदित्यत्र पूर्व्वे क्रियायोगिनीहिता पश्चाद्निशम्यपदतिरोधानेऽपि वर्तमानान्वादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञया द्वितीयोत्पत्ती शक्तिः सर्व्वेषां बुद्धावसेया । सेवावोपसर्गसंज्ञया धातुनाभिन्नाकारतमापन्नानां संछटा सकर्मकत्वमुपस्थापयतीति सरलसिद्धान्तः । न खलूपसर्गं विना भातोरत्र कर्मयद्वयसामर्थ्यं, नापि धातुं विनोपसर्गस्य कर्मयद्वये शक्तिरतः परस्परसापेक्षत्वाद्भूमीशुक्त्यं वाचकत्वं द्योतकत्वञ्च स्थितम् भाष्ये तदुभयस्य सत्त्वात् । तद्यथा “भूवादयोधातव” इति सूत्रे “क्रियाविशेषक उपसर्ग” इत्युपलक्षणं “न चेदं नास्ति, यत्रवा अपि भातवी

नधिकृतं वेदितव्यम् । केषामनुशासनम् ? श्रद्धानां लौकिकानां वेदिकानाञ्च ।
गौरवः पुरुष इत्यादयो लौकिकाः । “अं नो देवीरभिये” इत्यादयो वेदिकाः ।

भवन्तीतीति उपसर्गाणां द्योतकता, क्रियाणां वाचकता । ‘उपपदमतिङिङ’ इति सूत्रे
“पूर्वे धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तासुप-
सर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्धृतस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्” इति उप-
सर्गाणां वाचकता क्रियाणां तदधीनता प्रकृष्टा । धातूपसर्गाणामपृथक्त्वं हि परमार्थं,
साधनार्थं यदधातोः पृथक्त्वं यदर्थं तदपि तमभ्यन्तरीकृत्यैव, अन्वयाकर्षकाणां सक-
र्म्मकत्वं न सिद्धतीति “गतिर्गता” इति (८।१ ७०) सूत्रे भाष्यकृता स्पष्टमुक्तम् । तद्यथा
“यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन युज्यते । अयमर्थं
चेतदेवं विधीयम् । योहि नन्यते पूर्व्यं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति ;
आस्यते गुरुण्यकर्म्मकः उपास्यते गुरुरिति केन सकर्म्मकः स्यात् ।” अत्र द्योतकत्व-
पक्षपातिना केयटेनाप्युपसर्गाणां विशेषार्थवाचकत्वं स्वीकृतम् । तद्यथा “उपसर्गः
क्रियायाः समानाधिकरणो विशेषकः । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुः क्रियावचनः
उपसर्गास्तु विशेषस्य वाचका इति धातूपसर्गसमुदायं क्रियाविशेषवचनम् ।” यत्
तद्व्याख्याना निपातानां द्योतकत्वं वाचकत्वमुभयं स्वीकृत्य “उपसर्गाणां द्योतकत्वमेवेति
स्पष्टं गतिर्गतावित्यत्र भाष्ये” इत्युक्तं तदनुपपन्नम् । अर्धोत इत्यादौ धातोर्निरर्थकता
उपसर्गविशिष्टस्यैव वाचकतेत्युक्तिः समानन्यायेन धातोरेव वाचकता कर्म्मोद्युत्पत्तावुप-
सर्गस्यैव निरर्थकतेति प्रत्युक्त्या बाध्यते । केन वा सिद्धान्तेनास्य विपरीतयुक्तिद्वयस्य
सीमांसा सम्भवति विना तदद्वयामिदमप्यसम् । अनुभवतीत्यादौ धातूपसर्गयोरपृथक्त्व-
मङ्गादिमिद्वर्धनेव पृथक्त्वव्यवस्थेत्यादि वाक्यमप्येवं सङ्गच्छते । उपसर्गाणां धात्वर्थ-
विवर्तने सामर्थ्यमनेन मार्गेण सिद्धाति । नायमङ्गतरतीत्यायः, स्वभाव एव हि वस्तु-
व्यस्यापृथक्स्थानस्य । यथाभेदसंस्थानं तत्रैवमेवापरिच्छेद्यं दृश्यते, तद्यथा तरुणः
पश्चिमाभिमुखः तत्स्थस्य नरस्य च पूर्व्याभिमुखस्य गतिर्धत्तं समनुख्या, गतिसद-
सम्भावना च युगपत् बुद्धौ प्रतिभासते, अथवा हरिद्राचूर्णयोर्योगेन वर्णाकरीतपत्ता-
नुभयोः समकारणता नैकस्य तत्र निरर्थकता विभाज्या । किञ्च यद्व्याभिर्लक्षं तेना-
विभक्तपदार्थस्य विभागकल्पनेनैव व्याकरणस्य कृतार्थता सम्भवति । पूर्व्ये धातुसुपसर्गेणासन्व

अथ कीदृशं शब्दः ? गौरिवृत्त्यर्थमाथे यत् साक्षात्कूलककुदसुरविवाण्णनां रूपं बुद्धौ प्रतिभासते, न स शब्दः, द्रव्यत्वात् ; नापि तच्छरीरपरिचालनादिकं, क्रियात्वात्, नापि युक्तादिकं गुणत्वात् ; नापि सामान्यभूतस्य नीव्यक्तिनाशऽपि यस्य न विनाशः सः, आकृतित्वात् । किन्तु, 'येनोच्चारितेन साक्षात्कूलककुदसुरविवाण्णनां सम्प्रत्ययिभवति स शब्दः । अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः (२) शब्द इत्युच्यते ।"

पश्चात् साधनन्तु येषामभिमतं तदपि न तेषां भाष्यविरुद्धमिति पूर्वोक्तेनैवोपपन्नम् । उपसर्गव्यतिरिक्तानां निपातान्तराणामपि वाचकता पदान्तरार्थान्वयबोधं प्रति साक्षात्कृतत्वात्, द्योतकता तु पदान्तराध्याहार्येण सिद्धत इत्युभयो गतिः । तद्यथा "अथ शब्दानुशासनं" नित्यं प्रथमान्तस्य शब्दानुशासनपदस्यार्थान्वयबोधं प्रति अथशब्दस्याधिक्रिय-साधारण्यकतायाः साक्षात्कृता ; अधिकारद्योतकत्वपक्षे तु अधिक्रियत इति क्रियाध्याहारः । सुतरां द्योतकत्वं वाचकत्वमुभयमेव सिद्धातीति बोध्यम् । "अव्ययं विभक्तिसमीपे"त्यादि (२।१।६) सूत्रे "अथवा नेने समासार्था निर्दिश्यन्ते । किन्तु, अव्ययार्था रसे निर्दिश्यन्ते" इति भाष्येण अव्ययानां वाचकत्वं द्योतकत्वमुभयमेवोपपन्नम् । व्याख्यानावसरे "अव्ययं समुदायोनां वाचकमिति" वदता कैयटेनापि तदङ्गीकृतम् । अत्र तु द्योतकत्वपक्षमाश्रित्य कैयटेनोक्तम् "अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारम्भमाणत्वाथशब्दसन्निधाने प्रतीयते," सर्व्वेषां पञ्चाणानेकेकस्य स्थानगतप्रयोजन-मनुसृत्य यद्वत् मुनित्रयस्य समीचीनः पद्याः ।

शब्दानुशासनशब्दनाच पानिनिप्रणीतं व्याकरणशास्त्रं विवक्षितम् । अत्र विविच्य असाधुभ्यः प्रविभव्य साधवो बोध्यन्तेनेत्यनुशासनम् । शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनम् । "कर्म्मणि चेति" (२।२।१४) सूत्रस्य निबेधविषयः 'उभयप्राप्तौ कर्म्मणि' इति (२।२।६६) सूत्रसिद्धौ षष्ठी । अत्र प्रयोगनाभावादाचार्य्यपदानुपादानात् नास्तुभयप्राप्तिः । अतएव "कार्त्तं कर्म्मणोः कृति" (२।२।६५) इत्यनेन प्राप्ता य कर्म्मणि षष्ठी तदन्तेनेभ्रमप्रथनवत् समासः । वेदे भवा वैदिका, अथवात्मादिताट्टञ् लोके भवा यदा लोके विदिता लौकिकाः "लोकसर्व्वलोकाट्टञ् (५।२।४४) ।

(२) ध्वनिरिति । लोके ध्वनिशब्दश्रीरमेदो दृश्यते । तद्यथा प्रीतिगकरं ध्वनिं कुर्व्वन् ध्वनौ लोका वदन्ति शब्दं सा कापीः, समीहरेध्वनेरनिहलये तु शब्दं कुर्व्वति । अ

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम् ?

भाष्यकृता भेदेऽपि ध्वनिस्फोटयोरभेदेन ग्रहणं कृतम् । “स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटः ।” “वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्गोऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोटः ।” “स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मेव ।” इत्यादिभिर्दर्शनकृद्बचनैर्भावी हि स्फोटः, तस्य च युतिगोचरध्वनिर्ताऽतएव भेदः प्रतीयते । कथं भाव इति ? अव्यक्तं किमपि ग्रह-
ध्वन्यात्मकैर्वर्णैर्व्यज्यते स स्फोटः । तच्च निर्विशेषसत्ताभावमिति ब्रह्मशब्दयोरभेदोपादानम् । सत्ता हि अभावप्रतिबन्दी भावः । भावस्तु तत्परिभाषितद्रव्यादिध्वन्यभूतः । अतएव स एव हि स्फोट इति वक्तुं सुकरम् । तत्तथैवास्तु । स्फोटवादिषु अष्टौ पक्षाः
१ वर्णस्फोटः २ पदस्फोटः ३ वाक्यस्फोटः ४ अखण्डपदस्फोटः ५ अखण्डवाक्यस्फोटः । एते पञ्च व्यक्तिस्फोटाः । वर्णवदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इत्यष्टौ । निर्द्वैशा-
शक्यत्वात् नञ्चैकस्य वर्णस्य अपि तु सर्वेषां वर्णानामानुपूर्विकावस्थितानां वाचकतेति वर्णस्फोटपक्षः । वर्णसमर्थ्यैव पदमुपलभ्यते । तत्र तु वृत्तं वृत्तेश्चैत्यादौ परिनिष्ठित-
रूपं कियानंशो द्रव्यमभिव्यनक्ति कियानंशो वा कर्मत्वादिकमिति निर्द्वैष्टुमशक्यत्वात् परिनिष्ठितपदमेव वाचकं कर्मत्वादिविशिष्टस्येति पदस्फोटपक्षः । सर्वेषु पदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । यथा वृत्त इत्युक्ते वृत्तौऽस्तीति गम्यते । पक्षतीत्युक्ते कर्तृकर्म-
करणादि-सर्वकारकाणामुपस्थितिः । वाक्यप्रतिपादनाद्येव पदानां प्रयोगः । तेषु च केनैकेन या वाक्यमभिव्यक्तमिति निर्द्वैष्टुमशक्यत्वात् वाक्यमेव विशिष्टार्थशक्तमिति वाक्यस्फोटपक्षः । एतत् पक्षत्रयं जातिव्यक्तिघटितं सत् षट् । अखण्डपदस्फोटो-
ऽखण्डवाक्यस्फोटश्चैत्रमेवावगन्तव्यः । कतिभिर्वर्णैरेकौभूयान्यवर्णप्रतीतं पदमेकं भवति न तत्र भिन्नेषु वर्णेषु पदत्वमस्ति, पदे वा परस्परसंस्पृष्टोभिन्नोभिन्नो वर्णोनास्ति, अतएव पदस्याखण्डता सिद्धा । पदैर्वाक्यस्यार्थप्रतीतिः, सापि सर्वेषां पदानां सम्यक्त्वमेव सम्भवति, अनेनैकेन पदेनेति प्रविवेकाभावात् वाक्यस्याखण्डत्वमुपपन्नम् । वर्णपद-
वाक्यभेदेन पक्षत्रयमुपलक्ष्य कैयटस्ताह “वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य च वाचकत्वमिच्छन्ति ।” अत्रापि सर्वे पक्षा भाष्ये प्रयोजनानुसारेण परिगृहीता इति सुधीभिस्तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ।

कानोति । प्रथे कानि प्रयोजनमिति बहुवचनान्तेन विशेषणैकवचनान्तस्य

२ । रक्षोहागमलघुसन्देहाः प्रयोजनम् ।

(१) रक्षा वेदस्य, (२) ऊहा—मन्त्रशब्दानां यज्ञगतेन पुरुषेण भिन्नलिङ्गाविभक्तिषु यथायथं विपरिणामनम्, (३) आगमः—अती नित्याध्ययनम्, (४) लघुनीपायेन शब्द-विज्ञानम्, (५) असन्देहार्थम्—सन्दिग्धार्थपदेषु स्मरतोऽर्थाध्यवसायिनासन्देहः ।

विशेषस्यान्वयः “नपुंसकमनपुंसकैकवसास्यान्यतरस्याम्” (१।२।६८) इति सूत्रेनैकवसावस्य वैकल्पिकतया एकत्रैकवसावविरहेणान्यत्रैकवसावेन सिद्धति । एवमस्योत्तरेऽपि बोध्यम् । प्रजुन्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति प्रयोजनः करणे लुट् । प्रवर्त्तयतीति प्रयोजनः बाहुलकात् कर्त्तरि लुट् । “उभयथापि प्रवर्त्तकविधिपरः पुल्लिङ्गः । प्रयोजनशब्दः एकः फलपरः स्त्रीवपरः ।”

रचेति । वेदे लोपागमवर्णविकाराश्च दृश्यन्ते । लोपागमौ यथा—“देवा अदृक्” अदृष्टतेत्यर्थः । अथ दुर्हेङ्गो ऋत्यादेशे कृते “लोपस आत्मनेपदेषु” (७।१।४१) इत्यनेन तकारस्य लोपः “बहुलं कन्दसि” (७।१।८) इत्यनेन रुडागमः । वर्णविकारा यथा—“उदयामञ्च नियामञ्च ब्रह्म देवा अवीहृदन्” इत्यत्र “उदि यद्” इति सूत्रे “उदयामनियामौ च कन्दसि सुगुदमननिपातनयो” रिति वार्त्तिकेन सुगुत्तोलनाव-तारणयोर्थयोर्घञ् “हृयहीर्भकन्दसि हस्येति वक्तव्य” मित्यनेन हस्य भकारः । येन लोपागमवर्णविकारानभिज्ञा न ते वेदान् परिपालयिष्यन्तीति तत्परिपालनाय व्याकरण-अध्ययनं प्रयोजनम् ।

ऊहेति । यचाङ्गात्तं पूर्यमुपदिष्टं सा प्रकृतिः । यत्र न तथोपदिष्टं सा विकृतिः । “सूर्यं चक्षुर्निर्व्वपेद्ब्रह्मवर्षसकाम” इत्यनेन विकृतौ योगोविहितः ; निर्व्वपणमन्त्रस्तु प्रकृतावभिहितः । तद्यथा तत्राग्रे मेन्वोऽस्ति “अगुये त्वा जुष्टं निर्व्वपामी”ति । इह तु ब्रह्मवर्षसकामेनाप्रयविकारभूतसूर्योपयोगी निर्व्वपणमन्त्रस्तत ऊहनीयः । व्याकरणज्ञो हि विभक्तिविपरिणामेन तन्निर्व्वहति “सूर्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामी”ति । एवं “देवीरापः शुद्धाः स्य” इत्यत्र लिङ्गवचनविपरिणामेन “देवाय्य शुद्धमसी”ति । न ह्यव्याकरणज्ञेन तन्निर्व्वहः । अतोऽध्येयं व्याकरणम् ।

३ । इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । तदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उतः त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवोऽसिवरुण इति ।

(६) अपशब्दनिवारणम्, (७) दुष्टशब्दाप्रयोगः, (८) स्वरादिसंस्कारिणां प्रयत्नहेतु

आगम इति । वेदा हि षडङ्गः । षडङ्गेषु व्याकरणञ्च प्रधानम् । तत्र कृतप्रयत्नोऽन्यत्राप्रधानेषु फलवान् भवति । शास्त्रविध्यनुसारेण तदन्वयने प्रत्यवायीऽध्ययने दुष्कृतिनिवृत्तिः । अती हेत्वनुसन्धानं विनापि तन्नित्यध्येयम्, नित्यकर्तव्यम् ।

लघुनेति । साध्वसाधुविवेकेन वैदुष्यलाभाय शब्दा अवश्यं विज्ञेयाः । शब्दानामानन्त्यात् प्रतिपदपाठेन तदायत्नीकरणं सम्भवति । अतएव लघुनीपायेन तद्यथा निष्पद्येत तत् करणीयम् । न तद्विना व्याकरणेन सम्भवति । अतस्तदध्येयम् ।

असन्देहेति । “स्थूलपृषतीमनङ्गाहीमालभेत” इत्यत्र स्थूला चासौ पृषती चेति कश्चधारयः । अत्र पक्षे गौः स्थूला पृषती विन्दुमती च । स्थूलानि पृषन्ति यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र स्थूलत्वं विन्दूनां गौः स्थूला वा कृशा वेति न कापि क्षतिः । इह वैयाकरणा लकाराकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिसरेण बहुव्रीहिं निश्चिन्वन्ति । न च व्याकरणज्ञास्तु कर्तुं समर्थाः । अतः स्वरतोऽर्थनिर्दिष्टेण सन्देहनिरसनायः प्रोक्तं व्याकरणम् ।

अपशब्दनिवारणमिति । “क्लेष्ठा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं” मिति भाष्ययनस्य स्वरसतो निबद्धम् । “तेऽसुरा” इति ब्राह्मणप्रतीकः । तद्यथा—“तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूतुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न क्लेष्टव्येनापभाषितवै क्लेष्टो ह वा एष यद-

अधीयमानिफललाय, (२) अभ्युदयहेतुभूतकुशलप्रयोगः, (१०) प्रत्यभिवादे भूतकरणम्,

पशब्दः ।” अत्रासुराणां पराभवे कारणं “हे ऽलयी हे ऽलयः” इत्यपशब्दकरणम् । “हेहेप्रयोगे हेहयो”रिति (८।२।८५) भूते “हे अलयः, हे अलयः” इति प्रकृतिभावे कर्तव्ये (६।१।१२४) तदकरणं स्नेच्छनम् । “सर्वः भूतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्ये”ति भूतकरणस्य विवक्षाधीनत्वात् प्रकृतिभावाभावे दोष इति मत्वा “हे ऽलयी हे ऽलयः” इति वाक्यद्विवचनमत्र स्नेच्छत्वं कथं नानुपरे” सर्वस्य हे” (८।१।२) इत्यत्र प्रदयहणस्य चोदितत्वात् । नात्र शास्त्रीयद्विवचनमैच्छिकमाशङ्कितस्वरविहीनतदिति चेत् ‘अलयः’ इत्यच्चारिशब्दगतरेफस्य लत्वमपशब्दः ।

दुष्टशब्दाप्रयोग इति । “मन्त्रो ह्येनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ।” इति शिवायु पठ्यते । ‘यथेन्द्रशत्रु’रिति प्रतीकघटितस्येन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेत्युद्घातमानस्यामन्त्रत्वात् भाष्यकारेण मन्त्रशब्दमत्र शब्दमात्रपरत्वेन गृहीत्वा “दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतोऽपरे”ति पाठः कृतः । पुरा किल पुत्रहन्तारमिन्द्रं प्रति प्रकुपितेन त्वष्टा तद्विनाशाय वृत्ताख्यं पुत्रान्नरमुत्पादयितुं मिच्छुर्नामिचार आरब्धः । ‘तवेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वे’ति मन्त्र ऊहितः । इन्द्रस्य श्रातयिता इन्द्रशत्रुः इन्द्रस्य हंसकः सन् वर्द्धस्वेति तत्पुरुषघटितान्नादात्ते कर्तव्ये प्रमादाद्वृत्तिजाद्युदात्तः प्रयुक्तः । ततः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीह्यर्थो लब्धः, इन्द्रस्य तेन वृत्तस्य श्रातयिताऽभवत् । “इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वे”त्यत्र विधेयत्वात् सम्बोधनविभक्तिसंज्ञा अनुशादिकप्रयत्नात् । यो हि पूर्वमिन्द्रशत्रुर्भवत् तस्यैव सम्बोधनविभक्तियुक्तत्वं युक्तम् । यत् “राजन् युद्धस्व”इत्यत्र राजत्वसिद्धस्यैव न तु “राजा भव”इत्यत्र राजत्वसिद्धस्य सम्बोधनम् । “यज्ञ-कर्मणि (१।१।३४)” इत्यत्र अपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकयुतिर्विहिता । “इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वे”त्युद्घातमानस्यामन्त्रत्वात् एकयुतिः । कैश्चित्पादिषु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्यैकयुतिर्विहिता । तेषां मते एकयुत्यकरणं बहुव्रीहिसंस्कारेण चावापराधः ।

स्वरदिसंस्कारेणेत्यादि । “यदधीतमभिज्ञातं निगदेनैव शब्दयते । अनगाविव शृङ्गैर्न न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।” इत्यस्यार्थतः संयङ्गः । अतएव “अनर्थकं माध्विगीष्महीत्यर्थे य व्याकरणं”मिति भाष्यकारनिबचनम् । निगदेन पाठमाध्वेन न ज्वलपि न प्रकाशं निष्फलं भवतीत्यर्थः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

८

(११) प्रयाजादिमन्त्रेषु विभक्तिकरणम्, (१२) पदशः स्वरशीलरशी वाग्विधानानि-

अभ्युदयति । अत्र “यस्तु प्रयुङ्क्ते” इत्यर्थं प्रतीको भाष्ये कात्यायनप्रणीतभ्राज्याश्लोकेभ्यः परिग्रहीतः । तदयथा—“यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथा-
यद्वातहारकाले । सीऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्भ्यति चापशब्दैः ।” इति ।
अत्र “दुष्यति नापशब्दैः” इत्यस्य कर्ता कः ? अवाग्योगवित्र तु वाग्योगवित् ।
कथम् ? यो हि वाग्योगवित् स यद्यप्यपशब्दान् जानाति तथापि साधुशब्दानिव प्रयुङ्क्ते-
ऽतएवाभ्युदयभाग भवति । विज्ञानाश्रितत्वात् भूयसीऽप्यपशब्दा न तस्याभ्युदय-
रोधिनी भवन्ति । अवाग्योगविदोऽज्ञानं न तमपशब्दप्रयोगजनिताघर्षाद्वर्जितम् ।
अज्ञानत्रपि महापातकी यतः पतितो भवति । “यस्तु प्रयुङ्क्ते” इत्यादि श्लोकः “एकः
शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवती”ति युत्यनुग्रहीतत्वान्
प्रमाणम् ।

प्रत्यभिवादे मृतकरणमित्यत्र “अविहांस” इति भाष्ये प्रतीकः । श्लोकस्तु—“अवि-
हांसः प्रत्यभिवादे नास्ती येन न मृति” विदुः । कामं तेषु तु विधीय स्त्रीष्विवायमहं
वदेत् ।” “प्रत्यभिवादेऽष्ट” (८.२.८३) इति नियमेन गुरुणा प्रत्यभिवादे मृतः
कार्यः । यो हि न मृतं कर्तुं जानाति स स्त्रीवदयमहमिति वक्तव्यो न त्वभिवादये
देवदत्तोऽहमित्यादिना संस्कृतवाक्येन । अतः “स्त्रीवन्मा भूमे”त्यर्थे व्याकरणम् ।

प्रयाजादिमन्त्रविति । याज्ञिकाः पठन्ति । “प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्याः”
इति । प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते । यदा हि विपत्यातेन व्यवच्छेदस्तदा
पुनर्नैमित्तिकानिमित्तिं विधाय तच्चेदमाख्यातम्—“प्रयाजाः सविभक्तिका” इति । अत्रापि-
शब्दप्रकृतिकविभक्तिपुक्ता एव मन्त्रा उच्यन्ते ।

पदश इति । “यो वा इमां पदशः स्वरशीलरशी वाचं विदधाति, स आर्त्वि-
जीनो भवति” इत्यतो “यो वा इमां”मिति भाष्ये प्रतीकः । पदं पदमिति पदशः—
“संख्यैकवचनाच्च वीमाया” (५.४.१३)मिति शब्दः । “स्वरशः”—स्वर उदात्तादिः ।
“अक्षरशः”—अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच् । “आर्त्विजीनः”—“यश्चर्त्विग्भ्यां चर्त्त्वजा”
(५.१.७१)वित्यनेन कत्वजम् अहंतीति आर्त्विजीनो यजमानः, “यश्चर्त्विग्भ्यां तत्-

जीमत्वसाभः, (११) शब्दब्रह्मणा साम्यसम्पादनार्थम्, (१४) ब्राह्मणप्रकटत्वापवारणम्,

कर्माहंतीत्युपसंख्यान"मिति वार्तिकेन ऋत्विक्कर्माहंतीति चार्त्विजीनी याजकः । तस्मात् यजने याजने च विदुष एवाधिकार इति क्लृप्तायैः ।

शब्दब्रह्मणेति । "चत्वारितीति" भाष्ये प्रतीकः । चत्वारि शब्देति वेदा वा एत उक्ता (नि १३७) इति यास्कीत्या यज्ञात्मकाग्निं स्वीकृत्य सायनेनान्यथेयम् च व्याख्याता । सूक्तेऽग्निं अग्निमूर्त्यावगोष्ठतानामन्यतमो देवाः । ततो यद्यपि भाष्यकारव्याख्या केवलं स्वमतपक्षपातेन प्रतीयते, तथापि वेदशब्दयोरभेदयदृष्टेर्नयं सिद्धा भवतीति तद्व्याख्यानं वयमनुसरामः । मङ्गान् देवः शब्दो हवभत्वेनात्र वर्णितः, स च मानवे प्रविष्टः । तद्वयथा "चत्वारि शब्दा वयो अथ पादा हे शीर्षे सप्त इत्यासी अथ । त्रिधा बह्वो हवभो रोरवौति मङ्गो देवो मर्त्यां आविवेश ।" इति । (४म. ५८ सू. ३ ऋक्) । नामाख्यातोपसर्गनपाताय चत्वारि शब्दाणि । भूतभविष्यद्वर्तमानाः कालास्तयः पादाः । व्यङ्गाव्यञ्जकभेदेन नित्यः कार्यं भेति द्वौ शब्दाव्याप्तौ हे शीर्षे । सप्त विभक्तयः सप्त इत्याः । उरसि कण्ठे शिरसीति त्रिषु स्थानेषु बह्वः त्रिधा बह्वः । ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन कामदत्वात् वर्णयात् हवभः । रोरवौति शब्दं करोति । मङ्गः मङ्गान् । देवः शब्दः । मर्त्यान् मरणधर्माणो मनुष्यान् । आविवेश प्रविष्टवान् । अग्रा च "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा बीचि निहितानि नेह यन्ति तुरीयं याचो मनुष्या वदन्ति ।" (१म. १६४ सू. ४५ ऋक्) नामाख्यातोपसर्गपदपाताय चत्वारि पदजातानि । प्रत्येकं तानि चतुर्भिर्भागेर्विभक्तानि । समस्तं तानि के विदुः ? ब्राह्मणा ये मनीषिणः । ममस ईविषो मनीषिणः—एषोदरादित्वात् साधु । कथं मनीषिण एव विदन्ति ? गुहा गुहायाम् "सुपां सुलुक्" (७।१।१२) इत्यनेन सप्तम्या लुक् । गुहायामग्नौ बीचि निहितानि नेह यन्ति न चेतस्तेन निमित्तं न प्रकाशन इत्यर्थः । केवलं व्याकरणप्रदोषेन तानि प्रकाशक इति भावः । तुरीयं चतुर्णां पदजातानामेकैकं चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति । पूर्वोक्ता-व्यवसायस्य भाष्यकारेणोक्तम्—"मङ्गो देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यभ्येयं व्याकरण"मिति । तदनुसरणेनैवात्र—"शब्दब्रह्मणा साम्यसम्पादनार्थ"मिति संक्षेपः ।

वाचामिति । "उत त्व" इत्यत्र भाष्ये प्रतीकः । ऋक् तु तत्रैव—"उत त्वः पञ्चम

(१५) वाचां संस्करणम्, (१६) अपशब्दप्रयोगजनितप्रायश्चित्तपरिहारः, (१७) अतद्धित-

ददर्श वाचसुत त्वः शब्दश्च शब्दीत्येनाम् । उतौ त्वयौ तन्वं विसर्ज्ज् जायेव पत्य उशतौ सुवासाः ।” (१० म. ७१ सू. ४ ऋक्) । उत अपि खलु त्वः एकः अविधानिति शेषः एनां वाचं पश्यन् प्रत्ययेण शब्दस्वरूपाख्यलोकयन्त्रपि न ददर्श न पश्यति । उत अपि खलु त्व एकः शब्दत्रयपि न शक्नोति । अविहांसमुक्ता विहांसमाह—उत उ अपि खलु त्वयौ विदुषे, पथे उशतौ कामयमाना सुवासा जायेव तन्वं विसर्ज्ज् तन्नुं विवृणुते । “वाङ् मो विवृणुयादात्मानमित्यध्ययं व्याकरण”मिति भाष्यस्वरसात् “वाचामप्रकटत्व-पवारण”मिति मूले ।

वाचां संस्करणमिति । “सक्तुमिव”ति भाष्ये प्रतीकः । ऋक् तु तत्रैव—“सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यव धीरा मनसा वाचमकत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रेकं लक्ष्मीर्निहितोऽधि वाचि ।” (१ म. ७१ सू. १ ऋक्) । सच सेषन इत्यतः सक्तुः दुर्धवाः पुःशोष इति तदर्थः । कसतेर्वा पृषोदरादितादृण्यत्ययेन सक्तुः विकथित इति तदर्थः । ततवद्विस्तारयुक्तं वा तुम्रवदवहुच्छिद्रं वा परिपवनं शोधनसाधनं तितउ तनोतेर्ज्वलः सन्वच (उ ५.५२) । “चालनी तितउः पुमानि”ति अमरः । पुंनपुंसकवर्गे—“स्यादात्तु द्विङ्गु तितउ” इति त्रिकाण्डशेषः । अमरस्य केवलं पुंनपुंसकौ भाष्यातुरीधाहावच्छेद्यः । तितउना सक्तुं पुनन्तः तुवाद्यपनयनेन पवित्रं कुर्वन्त इव धीराः ध्यानवन्तः वैद्याकरणाः मनसा प्रशानेन वाचम् अकत—“मन्त्रं च स ह्यर-ण्यं ह-दहाद-वच्-क-गमि-जनिभ्यो ले” (२।४।८०) इत्यनेन लेः (च्) लुकि कृधातीरकतेति रूपम्—अकथत शोधितवन्त इत्यर्थः । अत्रा—“ऋचि तु-नु-च-मनु तङ् कु-चो-रुष्याणाम्” (६।१।१३३) इत्यनेन दीर्घः—अत्र दुरधिगम्ये सागं ते वैद्याकरणाः सखायः सन्तः सख्यानि सायुज्यानि समानख्यातिनिव-न्त्येकत्वानि जानते । कुत एतदधिगम्यते ? एषां वाचि भद्रा शोभना लक्षणाहासनात् परिहृता प्रभुत्व-सम्पन्ना संविल्लक्षणा लक्ष्मीर्भवति । अचिः सप्तम्यर्थधीतकः ।

अपशब्देति । “सारस्वतौ”मिति प्रतीकः । “याज्ञिकाः पठन्ति—‘आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्ज प्रायश्चित्तीयां सारस्वतोमिति’ निर्व्वपेदि”ति । प्रायश्चित्तीया साभूमेत्यध्ययं व्याकरणम् । “अपशब्दप्रयोगजनितप्रायश्चित्तपरिहारः” इत्यस्यैव भाषायस्य स्थानुत्पत्तिः ।

नामकरणम् (१८) अध्ययनेन बहव्यवत् सत्यदेवत्वलाभः ।

प्रायश्चित्तीयामित्यत्र भवार्थे “वृद्धाच्छः” (४।२।११४) । प्रायश्चित्तीया इत्यत्र प्रायश्चित्ताय द्वितास्तद्विमित्तीत्यादना इत्यर्थः ।

अतद्वितिति । “दशस्यां पुत्रस्य”ति प्रतीकः गृह्यकारवचनाद्वापि स्थितः । तत्र दशस्या-
मिति सामीपिकमधिकरणम् । तेन दश दिनानि व्यतीत्य तत्समीपवर्तिदिनमेव गृह्यते ।
“वाशिकाः पठन्ति—“दशस्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् । घोषवदाद्यन्तर-
स्थमवह्वं त्रिपुरुषानूकमनरप्रतिष्ठितं तद्वि प्रतिष्ठिततमं भवति । हात्तरं चतुरत्तरं वा
नामकृतं कुर्यान्न तद्वित”मिति ।” दशस्या उत्तरः “पञ्चमीति” (२।१।३७)
योगविभागात् समासः । दशस्युत्तरः काली यस्मिन् कर्मणीति दशस्युत्तरकालम् अशीच-
विधायकदशदिनानन्तरं जातस्य पुत्रस्य नाम विदध्यात् । किंविधं तत् ? घोषवदादि
घोषवान् वर्षं आदिर्यस्य । अन्तरन्तस्थम् अन्तर्मध्ये अन्तःस्था य र ल वा यस्य, अ-
वह्वम् आदैदीद्विजितम्, त्रिपुरुषानूकम् नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये द्वयः
पुरुषाः तानेनुकायति अभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम् “अन्वेषामपि दृश्यते” (६।१।३७)
इत्यनेन दीर्घः । त्रिपुरुषमित्यत्र “अकारात्तोत्तरपदद्विगुः स्त्रियां भाष्यते” इत्यनेन
स्त्रीत्वे प्राप्ति “पाचादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य” इत्यनेन पाचादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः ।
त्रिपुरुषमनुकायतीति मूलविभुजादित्वात् कः । “आतथोपसर्गे कः” (३।१।३६)
इत्यनेन कं विधाय पश्चात् षष्ठीतत्पुरुष इत्यत्र नानुमन्यते “यू स्वाख्या नदी” । १।४।३०ति
सूत्रे “ननु चोक्तं स्वाख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि की विधीयत इति ।
मूलविभुजादिपाठात् की भविष्यती”ति भाष्याक्रियाम्यात्, “कर्मण्यण्” (३।२।२)
इति सूत्रे पठितेन “अकारादनुपपदात् कश्चोपपदो विप्रतिषेधेने”ति वार्तिकेन कश्चो-
पपदस्यानुगृहीतत्वाच्च । अनप्रतिष्ठितम् शत्रुनामवर्जितम् । पुनः किंविधम् ?
हात्तरं चतुरत्तरम् । किञ्च भी न कर्तव्यम् ? न तद्वितम् कर्तव्यम् । “न चान-
रेण व्याकरणं कृतमज्ञिता वा शक्या विज्ञातुम्” इत्युक्तिमनुसृत्याक्तम्—“अतद्वितनाम-
करण”मिति ।

अध्ययनेनेति । “सुदेयो जमी”ति भाष्ये प्रतीकः । ऋक् न तत्रैव—“सुदेयो जमि

“वेदान्तो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाश्च लौकिकाः” अतोऽनर्थकं व्याकरणमिति विप्रतिपन्नवृद्धीनां । अकरणाध्ययनविमुखानां प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनान्याख्यातायाचायेन ।

वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुवरन्ति काकुदं सूर्यं सुधिरामिव ।” (ऽम. ६६ सु. १२ ऋक्) इति । हे वरुण सदेवोऽसि सत्यदेवोऽसि । यस्य ते काकुदं तालु—काकु-जिह्वा मासिग्नयते इति काकुदम्, धातूनामनेकार्थत्वात् वदेरुत्तेपणार्थः, “घञर्थे कविधानं”मिति अधिकरणं कः, सम्प्रसारणम्; अनुवपदायकविधानात् पानिक-घञीसमासः; तत्र शकत्वादित्वात् पररूपम् । तुदधातीरधिकरणे कः पृषोदरादित्वा-न्नोत्ताप इत्यपरे—सप्त सिन्धवः नद्य इव सप्त विभक्तयः अनुवरन्ति ताल्वनुप्राप्य प्रकाशन्ति; सुधिरां सच्छिद्रां—“ऊषिसुषिसुष्कमधी रः” (५।२।१०७) इति सुषेसंत्वर्थीयो रः “रन्-स्वभं तथा सुषि” रित्यमर । “सरन्ते सुषिरं त्रिषु” इति च “सुष्ठु स्यतीति सुषि”रिति लौरस्वामी—सूर्यं सूर्यां—“अभि पूर्वेः” (६।१।१०७) इत्यत्र “वा कन्दसी” (६।१। १०६)त्यनुवृत्त्येयादेशः—लौहमयीं प्रतिमामिव । यथा सच्छिद्रां लौहमयीं प्रतिमां प्रविश्याद्विघ्नां मलशून्यां करोति, तथा सप्त विभक्तयः शरीरगतं पापमपाकुर्वन्तीति फलितार्थः । यतो व्याकरणज्ञानात् वरुणः सत्यदेवत्वमापन्नः, अन्येऽपि तद्वज्ज्ञानात्तथा भविष्यतीत्याह “सत्यदेवः स्यामित्यर्ध्वं व्याकरणम्” । इममेवार्थं वाक्यान्तरेण न्यव-ध्नात्—“अध्ययनेन वरुणदेववत् सत्यदेवत्वलाभः” इति ।

वेदान्त इति । पुरा व्याकरणाध्ययनव्युत्पन्नेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिष्टाः । अधुना तु न तथा । विवाहादौ त्वरमाणा वेदमधीत्य त्वरितवक्तारो भवन्ति । ते पुनरावा-येन व्याकरणशिक्षार्थमर्थ्ययिता अपि “वेदान्तो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाश्च लौकिका” इति वादमवलम्ब्य तदध्ययने निवृत्ता भवन्ति । तान् प्रति सुहृत्भूत्वाचायैः प्रयोजना-न्यत्वाच्च । मन्वादिषु वेदवेदाङ्गानां युगपदध्ययनं दृश्यते । तत्कथं भाषाकारिणीतं “पुरा कल्प एतदुसीत् । संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेष्वसत्तत्-स्थानकरणनादानुप्रदानञ्चैवो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यान्ते ।” अत्रार्थाद्यनुसन्धानेन विशे-दतोऽध्ययनमभिप्रेतम्, न तु कष्टस्यकरणमात्रम् । मन्वादीनां युगपदध्ययननिवन्धनन्तु आदौ कष्टस्यकरणे व्याकरणज्ञानानन्तरं विशेषाध्ययने पार्थासमिति सर्वैः समञ्जसम् ।

कथं शब्दानुशासनं कर्तव्यम् ? इदमत्र विचार्यते । किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः, आहोस्वित् अपशब्दोपदेशः, आहोस्विदुभयोपदेशः ? अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा भक्त्यनियमेनाभक्त्यप्रतिषेधः, अभक्त्यप्रतिषेधेन भक्त्यनियमो भवति । किन्तु किं अपशब्दोपदेशो विधातव्यः ? एकैकस्य शब्दस्य बहुवोऽपभंशाः, अतः

४ । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः ।

अनेन च

५ । इष्टान्वाख्यानं खलपि भवति ।

साधुशब्दप्रयोगात् धर्मावाप्तिः । साध्यनेन सिद्धातिः ।

तत्र शब्दानामानन्त्यात् प्रतिपदपाठो न सम्भवति । कथं तर्हि शब्दानां प्रतिपत्तिः ? तत्राह

कथमिति । को वा शब्दः, किं वा तत्स्वरूपम्, कानि वा शब्दानुशासने प्रयोजनानि, सर्वमिदमुक्तम् । अधुना कथं शब्दानुशासनं कर्तव्यं तद्वक्तुमाह कथमिति । प्रथमं तावत् शब्दानामपशब्दानामुभयोरपि यानुशासनमिति प्रश्नः । तत्र शब्दानामपशब्दानामन्यतरोपदेशेन मनीरथसिद्धिरित्याह । कथम् ? भक्त्याभक्त्यनियमं प्रतिषेधवत् । तद्यथा पञ्च पञ्चनखा भक्त्या इत्युक्त्वा भक्त्यनियमे कृते ततोऽन्येऽभक्ता इत्युपलभ्यते । अभक्त्यो याम्यकुट्टः, अभक्त्यो याम्यशूकर इत्युक्त्वा अभक्त्यप्रतिषेधे वन्यकुट्टो वन्यशूकरो भक्त्य इत्युपलभ्यते । एवं गौरिति शब्दोपदेशे गाम्यादयोऽपशब्दा इति प्रतीयते । यद्यन्यतरोपदेशेन साफल्यं स्यात्, तत् किम् अपशब्दोपदेशेन तदस्याः शब्दाः प्रत्येत्याः ? न, गौरवापत्तेः । तद्यथा गौरित्येकः शब्दः, तस्यापभंशाः गाभी गोभी गोपलिकेत्येवमादयो बहवः । अतएवापशब्दोपदेशस्य गरीवस्वाङ्गधीयान् शब्दोपदेश एव व्यायान् । तेन च इष्टलाभोऽपि भवेत् ।

तत्रेति । गौरयः पुरुष इत्येवमादयः प्रतिपदपाठो न सम्भवति शब्दानामपरिगणनीयत्वात् । तत्रेयमाख्यायिका—इन्द्रो वृक्षस्यतिमुपगम्य प्रतिपदोक्तानां शब्दानां

६। किञ्चित्त्वामान्यविशेषवस्तुक्षणं प्रवर्त्तं
येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रति-
पद्येरन् ।

किं पुनस्तत् ? उत्सर्गापवादौ । सामान्येनोत्सर्गः । विशेषतोऽपवादः । तद्यथा
—“कर्मण्यप्य” (३।२।१)—उत्सर्गः ; तस्य विशेषेणापवादः—“आतोऽनुपसर्गे क.”
(३।२।२) इति । इममेवार्थं संक्षिप्य वृत्तिकार आह “प्रकृत्यादि-विभागकल्पनया
सामान्यविशेषवता लक्षण्येन” इति ।

केचिददन्ति आकृतिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते, केचिच्च द्रव्यमिति । पाश्चिनाचा-

शब्दपारायणं नाम शास्त्रविशेषं दिव्यं वर्षसहस्रमधिजगं, नानां जगाम । तामिमा-
माश्रित्य भाष्यकार आह “इहस्पतिस्य प्रवक्ता इन्द्रश्चाधीता, दिव्यं वर्षसहस्रमभ्य-
यनकालः न चानां जगाम । किं पुनरयत्ने यः सर्वेथा चिरं जीवति स वर्ष-
शतं जीवति ।” यद्व्याख्यासाध्यापनव्यवहारभेदेन अतुर्भिः प्रकारैर्विद्योपयोगः । तत्र
प्रतिपदपाठानुसरणे यद्व्यकालेनैव कृतस्त्रायुःपर्यवसानं स्यात्, अभ्यासादिकन्तु न
भवेदेव । अतएवोक्तं महर्षिर्विद्येण “तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रति-
पदपाठः ।”

केचिदिति । लक्ष्यसिद्धयर्थं सूत्रकृता पञ्चदशमध्यायौयते अन्वया प्रक्रियामिहो
व्याघातापत्तिः । तद्यथा केवले जातिपक्षसमाश्रये “सकृदगतौ विप्रतिषेधे यदवाधितं
तदवाधितमेव” इति न सिद्धेत् केवले व्यक्तिपक्षसमाश्रये “पुनःप्रसङ्गविज्ञानादि” इति न
घटेत् । जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः कचिदेकत्र प्रसङ्गे परस्परप्रतिवन्धनं कार्यं स्यात् ।
यतस्तथोक्त्युल्लात् परस्परपरिहारेण स्वजातिगतव्यक्तिविशेष एव चरितार्थता । “वि-
प्रतिषेधे परं कार्य” (१।४।९) इति विप्रतिषेधसूत्रेण परं तावद्वक्तव्येति अप्राप्ति-
प्रापकौ विधिर्भवति । सुतरां यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तत्प्रसङ्गे न बाधापत्तिः ।
यथा भित्तिकौत्वच भिन्द-हि इति स्थिते “हुभलभ्यो हिर्षिः” (६।४।१०१) इत्य-
नेन हिर्षिभावाः, “अव्ययसर्वनामानकम् प्राक् ट” (५।३।७१) इत्यत्र “तिङ्ङि” (५।

र्थोभयथा हि सूत्राणि पठितानि । तद्वयथा आकृतिं पदार्थमभ्युपगम्य “ज्ञानाख्याया-
मेकस्मिन् बहुवचनमनातरस्याम्” (१।२.५८) इत्युच्यते, द्रव्यं पदार्थमभ्युपगम्य “स-
रूपाणामेकशेष एकविभक्तौ” (१।२।६४) इत्येकशेष आरभ्यते ।

३।५६)त्यस्यःतुल्यतेः एकत्वं, इत्युभयोर्विध्योः परत्वात् हिभिर्भवति अथच बाधाभावात्
पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकत्रपि प्राप्नोति । किन्तु जुहुतास्त्वमित्यत्र धिभावं बाधित्वा परत्वात्
“तुल्योन्नातडाशिष्यतरस्याम्”(७।१।३५)मित्यनेन तातडि कृते स्थानिवद्भावात् धिप्रति-
र्यन्निमित्तमस्ति न तदुवाच्यते । व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्तिविषयकस्य विधेः एकस्यां
व्यक्तौ चरितार्थस्य अन्यस्यां प्राप्नोति न बाधास्तीति विकल्पप्रसङ्गात् विप्रतिषेधसूत्रं तत्र
परमेव भवति न तु पूर्वमिति नियमार्थं भवति । अत एकत्र विधिद्वयप्रसङ्गो
परमेव भवति न तु पूर्वमिति नियमात् विकल्पत्वं व्याहृतं भवति । अत्र भिन्न-
कीतिवत् जुहुतास्त्वमिति न मिह्यति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्, किन्तु “सकृद्वैविध्यं विप्रतिषेधे
यदुवाधितं तदुवाधितमेव”त्यस्य विषयत्वात् जुहुतास्त्वमित्यतः पुनर्विभावं बाधते ।
अतः पल्लवयाग्रयेणैव लक्ष्यमिहिर्भवतीति “आकृतिं पदार्थं मत्वा ज्ञानाख्यायामेकस्मिन्
बहुवचनमनातरस्यामित्युच्यते द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते ।”

जातिव्यक्तिघटितोऽयं विचारोऽवगन्तव्यः । जातिवादिन आहुः—जातिरेव शब्देन
प्रतिपाद्यते, वाक्कीनामानन्त्यात् तासु शब्दसम्बन्धग्रहणस्यासम्भवात् । सर्वत्रापि
जातिरेकाकारताप्रतीतिमुत्पादयति, अतोऽस्या अस्तित्वमवसीयते । अत्रापि भिन्नेषु
द्रव्येषु भिन्नेषु गुणेषु भिन्नासु क्रियासु भिन्नाकारतया भासमानया भिन्नद्रव्याद्भिन्नद्रव्यं
भिन्नगुणाद्भिन्नगुणः भिन्नक्रियाया भिन्नक्रियावच्छिद्यते । गवादयो द्रव्यवाचकाः, शुक्ला-
दयो गुणवाचकाः, गमहनपठादयः क्रियावाचकाः शब्दाः भिन्नद्रव्यगुणक्रियासमवेता
जातिमभिदधति । तस्यां प्रतीतायां तदवस्थानात् तदवस्थानानि द्रव्यादीनि प्रतीयन्ते ।
अतो लाघवाज्जातिरेव शब्दस्य वाच्या न तु व्यक्तिः । उक्तञ्च हरिणा—“सम्बन्धि-
भेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दाव्यवस्थिताः ॥ तां
प्रातिपदिकार्थं धात्वर्थं प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुर्नित्यता-
दयः ।” स्मृतत्वमपि जातिरेव, उक्तञ्च तेनैव “अनेकवक्त्रात्म्यमित्यङ्गजातिस्मोट इति

किं पुनः नित्यः शब्दः, आहोस्त्रिकायः । उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यम् ।
कथं पुनरिदं पाणिनेराचार्यस्य शास्त्रं प्रवक्षम् ?

७ । सिद्धे शब्दाथसम्बन्धे । *

सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । सिद्धशब्दो नित्यपर्यायवाचो, अतएव शब्दो नित्यः

स्मृतम् । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥” इति । गोत्वादिजातिसम्बन्धाद्भ्यस्य, द्रव्ये गुणादेः प्रतीतिरिति भेदः । वाक्तिवादिनस्त्वाहुः, वाक्तिरेव स्वभावतः प्रतीयते ; जातिस्तु समधर्मीयामेकत्वनिष्ठाया साधारणधर्म्यहणेन त्वप्रत्ययादियोगेन । तदुपलक्षणेन हि वाक्तेरानत्यदोषापनयः । नन्वेवं जात्या वाक्तिप्रतीतेस्तस्या एव वाच्यत्वमायाति । न, स्वयमसदपि प्रतीतिमुत्पादयति । तद्यथा गमनस्यागमनं भोजनस्याभोजनम् । अगमनेन हि गमनमभोजनेन हि भोजनमवच्छिद्यते । एवमिहापि वाक्त्यतिरिक्तजातेरसत्त्वेऽपि तथा वाक्तिपरिग्रहः । जातिराकृतिः, वाक्तिर्द्रव्यम् ।

किं पुनरिति । अत्र भाष्यकृता शब्दानां नित्यत्वकार्यत्वनिर्द्धारणाय विचारो नीत्यापितः । संग्रहयन्ते दोषान् प्रयोजनानि च सयुक्तिकं प्रदर्श्य नित्यत्वं कार्यत्वमुभयमेव निरूपितमित्युक्ताह “उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्य”मिति । संग्रहो व्याङ्गिकतो लक्ष्योक्तसंख्येयस्य इति प्रसिद्धिः । अत्र नित्यत्वकार्यत्वयोः स्वरूपं कैयटेनैवमुक्तम् “केचिद्वैतव्यक्ता वर्षात्ककं नित्यं शब्दमाहुः । अन्ये वर्षं वाक्तिरिक्तं पदस्कोटमिच्छन्ति । वाक्यस्कोटमपरे संगिरन्ते । अनेन तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यत्वव्यतिरेकेणान्यस्यानुपलब्धादित्याचक्षते ।”

कथं पुनरिति । प्रश्नोऽयं शब्दार्थसम्बन्धानां स्मृतत्वमथवा स्मृतत्वमाचार्यस्येति प्रदर्शनाय ।

नित्यत्वमत्र शब्दस्य स्कोटत्वेन । ये तु शब्दानां कार्यत्वं मन्यन्ते तेषां मतेऽपि प्रवाहेनित्यतया नित्यत्वम् । अर्थस्यापि जातित्वेन नित्यत्वम्, वाक्तिपक्षे तु प्रवाह-नित्यतया नित्यत्वम् । शब्दार्थयोः सम्बन्धस्यापि नित्यता वक्ष्यमाणपरम्परया चनादित्वात् ।

अर्थो नित्यः, तदुभयोः सम्बन्धो नित्यः । ननु सिद्ध आकाश इत्यादिष्विनाशिदेशान्तर-
प्राप्तिरहितभावेऽपि सिद्धशब्दो यथा प्रयुक्तस्तथा सिद्ध ओदन इत्यादिषु कार्येष्वपि, तत्
कथं नित्यपर्यायवाची ? संयद्ग्रन्थे कार्यप्रतिबन्धिभावादस्य नित्यपर्यायवाचकत्वम् ।
अथवा सिद्धसाध्ययोः सिद्ध एव न साध्यस्यैकपदेनावधारणम् । तद्यथा अन्वयशब्देन
अप एव भक्षयतीति गम्यते । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति पूर्वपदलोपो वाच द्रष्टव्यः ।
“व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणे”मिति व्याख्यानस्य व्याख्यानतो
नित्यपर्यायवाचिनी वा दृढत्वम् । ननु नित्यशब्द आभीष्टार्थेऽपि वर्तते तद्यथा
नित्यप्रवृत्तः । अत्रापि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायेनैवार्थः स्यात् ।
इहासङ्गिधार्थं नित्यशब्दमनुपादाय सिद्धशब्दोपस्थासौ मङ्गलार्थम् ।

कं पुनः पदार्थं मत्वैव विग्रहः क्रियते, सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । आकृति-

सिद्ध ओदन इति । सिद्धशब्दोऽत्र निष्प्रार्थकः । संयद्ग्रन्थ इति ।

संयद्ग्रन्थे शब्दः कार्योऽववा सिद्ध इति पञ्चदशं विचारितम् । तत्र सिद्धशब्दः कार्य-
प्रतिपत्त्याभिधायित्वेन प्रयुक्त इत्यत्र नित्यपर्यायवाचित्वेन तस्य ग्रहणम् ।

एकपदेनावधारणमिति । एवमशब्दप्रयोगे द्विपदेनावधारणम्, तदप्रयोगे यत्र सामर्थ्य-
वधारणमवश्यते तदेकपदमिति । पूर्वपदलोप इति । यथा देवदत्त

इत्यत्र दत्तः, सत्यभाषेत्यत्र भामा । मङ्गलार्थमिति । “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे”

इति वार्तिकेन वार्तिकपाठ आरभ्यते । तदुपलब्ध भाष्यकार आह “मात्रात्मिक
आचार्यो महतः शास्त्रीयस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुक्ते । ‘मङ्गलादीनि
शास्त्राणि प्रथमो वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च, अज्योतारस्य सिद्धार्था
यथा स्युः’ इति ।” सिद्धशब्दस्य नित्यपर्यायवाचित्वेन वर्णने शक्तिमनुभूयार्थकमादितो
मङ्गलार्थं प्रायुक्तेति प्रयत्नव्याख्याने न दीयः ।

विग्रह इति । सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहो नित्यत्वपक्षे । अनित्यत्वपक्षे
तु सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । अर्थेऽनित्येऽपि सम्बन्धस्य नित्यता शब्दाश्रयत्वात् । अर्थ-
वतां शब्दानां नित्योऽभिसम्बन्धोऽर्थेति सम्बन्धविशेषणतयार्थग्रहणम् । युक्तितो-
नित्यत्वानित्यत्व इति । प्रथमत्वावदाकृतिर्हि निष्ठा द्रव्यमनित्यम् । द्रव्यस्वीतृत्वविना-
शादिकं दृश्यते न तत्तत्कृतेरतएव सा नित्या । द्वितीये द्रव्ये हि नित्यम् आकृतिरनित्या,

द्रव्ययोर्युक्तितीनित्वानित्यत्वे सिद्धे, यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वेव विग्रहः, सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे च ।

८ । लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मानियमः । * ।

अयं कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धेति । लोकतः । लोकी हि ब्रह्मा बलु निरुपार्थावगमाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते, न च घटादिवत् तेषां निवृत्तौ यत्नं कुर्वते । यदि तर्हि लोक एव प्रमाणम् किं शास्त्रेण ? धर्मानियमः । धर्माय नियमः धर्मानियमः, धर्माद्यो वा नियमो धर्मानियमः, धर्मप्रयोजनी वा नियमो धर्मानियमः । यया भौतिक वैदिकेषु “अमृत्यो शास्त्रकुटः ।” “अगूष्मक्षिरसा”मित्यादि ।

तद्यथा सत् कस्याप्याकृत्या युक्ता पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपसृज्य घटिकाः, घटिकाकृति-
मुपसृज्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । एवं सुवर्णादिवपि बोध्यम् । मृदादि द्रव्यं यथावतिष्ठति
तदाश्रेणे त्वाकृतिरन्याया भवति । अतएव द्रव्यं नित्यमाकृतिरनित्या । न खल्वनेना-
कृतेरनित्यत्वं सिद्धयति । एकाकृतेरदर्शनेन न तस्याः सर्वत्रादर्शनं भवति, सा तु
द्रव्यान्तरस्थोपलभ्यते । “ध्रुवं कूटस्थमविकाल्यनपाथोपगमनविकार्यनुत्पत्यब्रह्माव्यय-
योगि यत्तन्निव”मिति लक्ष्यं नैकमात्रनित्यलक्ष्यम् “तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न
विहस्यते ।” तद्भावी हि तत्त्वम् । आकृतेस्तद्भावी न कदाचन विहस्यते ।

यन्नित्यमिति । शब्दाद्यो हि ब्रह्मा प्रतिभासते । शब्द उच्चारिते तदर्थस्तत्त्वणादेक
ब्रह्मावुपस्थितो भवति । अतो द्रव्याकृतिरसम्बन्धेन नित्यत्वानित्यत्वमिति विचारं विनापि
अवाङ्मनित्यत्वादर्थस्यापि नित्यत्वमायातम् ।

न च घटादिवदिति । यो हि घटेन कार्यं कर्तुमभिलषति स कुम्भकारगृहं गत्वा
तं वदति, कुम्भ घटं कार्यमनेन करिष्यामि । न तथा वैद्यकरगृहं गत्वा कोऽपि
वदति कुम्भ शब्दान् तान् प्रकीर्त्य इति । धर्मानियम इति । धर्माय
नियमः धर्मानियमः । “अतुर्थो तदर्थार्थवलिहितसुखरन्तिः” (१।१।३६) इत्यत्र तदर्थेन
अतुर्थ्येना विकृतिः प्रकृत्या सह समस्यते । धर्माय नियम इत्यत्र नास्ति प्रकृतिविकार-

६ । समानायामर्थावगतौ शब्देनापशब्देन च शब्देनैवार्थोऽभिधेय इति नियमः । * ।

लोकतोऽर्थसुपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते । शब्दप्रयोगे तु शास्त्रेण धर्मानियमः क्रियते, शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति, एवं क्रियमाणं कर्माभ्युदयकारि भवति ।

ननु प्रयोगाद्यदि शब्दानां साधुत्वमप्रयुक्तानां का गतिः ?

भावः । अत्र तु समासः “विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यान”मित्यनेन । इह तादर्थ्यमस्ति न तु प्रकृतिविकारभावः । अश्वघासादिषु सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विधाय समासः क्रियते “अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ती”ति चोदितत्वात् । तादर्थ्यं सम्बन्धविशेषः, विशेषे च सामान्यं सम्भवतीति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी प्रवर्तते । धर्मान्य नियमइत्यत्र चतुर्थ्यां तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते, समाससु सम्बन्धसामान्ये षष्ठा ।

यथेति । तत्र लोकानुसारिप्रयोगस्य दृष्टान्तः लौकिकवैदिकेषु । इह लोके वेदे चेति प्रथोक्तस्य तद्विप्रिया दाविष्यात्वा लौकिकेषु वैदिकेष्विति वदन्ति । लोके भवा लौकिकाः वेदे भवा वैदिका इति सिद्धपदत्वात् नायमपशब्दः । प्रियतद्वितल्लु एकवाधाराधेयत्व-कल्पनेनाविकृतम् । अथवा लौकिकेषु वैदिकेषु सिद्धान्तेष्विति लोकवेदव्यतिरिक्त-सिद्धान्तशब्दार्थमभिधातुं तद्विप्रयोग इति युक्त एव तद्विधायैः । लौकिकनियमदृष्टान्तो यथा भाष्ये “लोके तावदभक्त्यो गाम्यकुटुम्बः । अभक्त्यो गाम्यमूकर इत्युच्यते । भक्त्यं नाम क्षुत्प्रतिघातार्थसुपादीयते । शक्यं चानेनाश्वमासादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते । इदं भक्त्यनिदमभक्त्यमिति ।” शक्यं चानेनेत्यत्र कैशतः “शक्यः कर्मा-सामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः । ततः पदानां सम्बन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधते इति शक्यं कुदित्युक्तम् ।” अपेदं विवेच्यम् । इह क्षुत् प्रतिहन्तुमित्युभयं शक्यं; कर्मात्वे परिगृह्य कर्मासामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकं कृतम् । स्वरसर्वनामेकश्रुतिवत् “नपुंसकं लिङ्गसर्वनामे”ति “दाष्टिनायन” (६।४।१७४) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । सर्वेषां नाम सर्वनाम, लिङ्गानां सर्वनाम लिङ्गसर्व-नाम । शक्यं कुदित्यत्र सासदीह पूर्वमेव विशेषपवित्रत्वा तदा शक्या कुदिति भवेदेव ।

१० । अस्यप्रयुक्तः ।

तद्यथा ऊष, तेर, चक्र, पच । न सन्ति चेदप्रयुक्ताः, कथं पुनः सन्ति ? सन्ति शास्त्रदृष्ट्या ।

११ । अस्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् ।

सन्ति चेतेषां शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

यदि केवलं प्रतिद्वन्तुं शक्तेः कर्म स्यात्, त्वत् तु प्रतिघातस्य, तदा त्वधं प्रतिद्वन्तुं शक्यमिति भवेत् । प्रकृतज्ञानसुरामः । तथा च तत्र वैदिकस्यान्तिमदृष्टान्तः । “तथाग्रौ कपालानाधिग्रित्याभिमन्वयते । ‘भृगूणामङ्गिरसा धर्मस्य तपसा तपध्वमिति । अन्तरेणापि मन्वमग्निर्दहनकर्मा कपालं सन्तापयति । तत्र च नियमः क्रियते, एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ।” एवमिहापि शब्देनापशब्देन च समानार्थावगतिर्भवति । तत्र धर्माय नियतः क्रियते शब्देनैवार्थोऽभिधेयः, नापशब्देन । तत्र वार्तिकं “समानार्थमर्थावगता” इत्यादि । अपभ्रंशानां साक्षादाचकता नास्ति वाचकता तु साधुशब्दकारणद्वारेण पक्षोऽत्र नादृतः । साधुशब्दवत् पदार्थस्वरणद्वारेण तेषामर्थवाचकता ।

अस्यप्रयुक्त इति । यतः प्रयोगात् साधुत्वं ततो येषां नास्तीदानीं प्रयोगस्तेषामसाधुत्वनित्यभियोक्ताऽभिधत्ते । तत्र भाष्यकारः प्रत्यभिवादति “यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति ; यदि सन्ति, नाप्रयुक्ताः । अथाप्रयुक्ता न सन्ति, सन्ति चाप्रयुक्तायेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुज्ज्ञान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति ।” उपहसति च “कषेदानीमनग्री भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् ।” तद्वीक्षरे—शास्त्रदृष्ट्या सन्ति, लोकेऽप्युक्तत्वादप्रयुक्ता इति न विप्रतिषिद्धम्, उपहासस्य च, नास्माभिरप्रयुक्ताः, किन्तु हिं, लोकेऽप्युक्ता इति । “ननु च भवानप्यभ्यन्तरी लोके ? अभ्यन्तरीऽहं लोके न त्वहं लोके ।” लोके हि यथावार्थावगमाय शब्दान् प्रयुक्ते, न तथैव शब्दा मयाऽर्थे प्रयुक्ताः, किन्तु हिं शास्त्रेषामभिधीयमानास्तत्स्वरूपाः शब्दाः प्रयुक्ताः ।

१२ । अप्रयोगः प्रयोगान्वत्वात् ।

एतेषां शब्दानामप्रयोगो न ग्राह्यो यत एषामर्थेऽन्यान् शब्दान् प्रयुज्जते । तद्यथा कथं च स्यात्, कं यूयमुचिताः, तरेत्यस्यार्थे कं यूयं तीर्णाः, पथेत्यस्यार्थे कं यूयं पक्षवन्तः ।

१३ । अप्रयुक्ते दीर्घसचवत् ।

यद्यप्यधुनेतेषां नास्ति प्रयोगः, पूर्वं प्रयुक्तत्वात् दीर्घसचवदनुशासनं कर्तव्यम् । न चेदिदानीं दीर्घसचवत् सन्ति तथापि ऋषिसम्प्रदायधर्मापरिज्ञानाय याज्ञिकाः शास्त्रेणा-
नुविद्धवन्ते ।

१४ । सर्वे देशान्तरे ।

येऽप्रयुक्तास्ते देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । यदि नोपलभ्यन्ते, उपलब्धौ यत्रः कर्तव्यः । महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः । तथा च भाष्यम् “सप्तर्षीषा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साक्षाः सरदस्याः बहुषा भिन्नाः, एकशतमन्त्रव्युत्थासाः, सहस्रवर्त्मा सान-
वेदः, एकनिश्चयिधा वाक्च्युः, नवधा चायुर्वर्षो वेदः, वाकीवाक्यमितिहासः, पुराणं, वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयः ।” एतावति प्रयोगविषये सत्यप्रयुक्तवचनं साह-
सिकतैव । अपि च एकचानुपलभ्यमानानामन्यत्र प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा ३० गता-
वित्यस्य व्यवहारः कास्वीजे, आर्या विकार एनं भावने शब्द इति । इह तावित्यस्य

महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषय इति । न खलु निश्चितशस्त्रज्ञानेन प्रयोगा-
प्रयोगनिर्णयः सम्भवति । अतएव खलुचानुगतानां प्रयोगोऽस्तीति परिगणनाशक्तौ-
रनुमेयम् । एवं वचन्यादीनामपि सिद्धिरिति चेन्न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यत इति परि-
गोतव्यवहार एव तदसिद्धये भवेत् । वाकीवाक्यमिति । “वाकीवाक्य-

शब्देनीतिप्रत्युक्तिरुपीयस्य उच्यते । यथा ‘किं स्त्रियावपनं मङ्गत् ? भूमिरावपनं मङ्गत् ।’
पूर्ववचिरितसंकीर्तनमितिहासः । वंशाद्यनुकीर्तनं पुराण”मिति कैयटः । उदाहृताप्रयुक्तेषु
कथं चक्रे एतदुभयस्य प्रयोगो भाष्यकृता प्रदर्शितः न तु तेरप्येवमयस्य । पदद्वयमेतत्
“महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तर्षीषा वसुमती”त्यादि भाष्ययस्य विषयः ।

सुराद्वेष, रश्मि गतावित्यस्य प्राच्यमध्येषु, नमस्तु गतावित्यस्य त्वाय्यावर्तेषु । ये त्वप्रयुक्त-
त्वेन प्रदर्शितास्तोऽपि वेदे दृश्यन्ते, तद्यथा “सप्तस्यै रेवती रेवदूष” (७म. ५१सू. ४च्छक्)”
“यदौ रेवती रेवत्यां तमूष” “यन्मे नरः शुत्वं ब्रह्म चक” “यचानश्चक्राश्वरसं तगूनाम्”
“भूरि चक्र मरुतः पित्राण्युक्थानि” (७म. ५६सू. २३च्छक्) ।

किं पुनः शब्दज्ञाने धर्मः, आहोस्वित् प्रयोगे ?

१५ । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः ।

यो हि शब्दान् जानाति, सोऽप्यशब्दानपि जानाति । अतो यथा तस्य शब्दज्ञाने
धर्मः, तथाप्यशब्दज्ञानेऽधर्मः । अथवा भूयानधर्मः, यत एकैकस्य शब्दस्य बहुवोऽपभ्रंशाः ।

१६ । आचारे नियमः ।

प्रयोगेऽत्र वेदप्रवक्ता ऋषिर्नियमं वेदयते “तेऽसुरा ह्येऽलयो ह्येऽलय इति कुर्वन्तः
पराश्वभूतु”रिति ।

अस्तु तर्हि प्रयोगे ।

१७ । प्रयोगे सर्वलोकस्य ।

यदि प्रयोगे धर्मः सर्वेषां लोकानामभ्युदयो भवति, प्रयत्नवैयर्थ्यं स्यात् ।

दृश्यते च लोकी कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । कृतज्ञातो यत्नेनैव
फलतिरेकः ? अतो नापि ज्ञाने, नापि प्रयोगे । किन्तर्हि,

१८ । शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन ।

यो हि शास्त्रपूर्वकं शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते । “योऽपिष्टीनेन

किमिति । “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवती”ति श्रुतौ
सम्यग्ज्ञानं सुप्रयोग इत्युभयं दृश्यते, तत् किं ज्ञानात् स्वर्गलोके कामधुग्भवत्यथवा
प्रयोगादिति प्रश्नः ; — “किं पुनः शब्दज्ञाने धर्मः, आहोस्वित् प्रयोग” इति ।

यजते । य उ चेनमेवं वेद ।” इत्यादिषु वेदशब्देषु यथा ज्ञानपूर्वकानुष्ठानस्याभ्यु-
दयकारित्वमभिधीयते तथाचापि प्रकृत्यादिविभागपूर्वकप्रयोगस्य । अथवा वेदशब्दा-
यथा नियमपूर्वकमधीताः फलवन्तो भवन्ति तथा शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयः । तथा
च वार्तिकम् ।

१६ । तत्र ज्ञानपूर्वके प्रयोगे धर्मः । ‡ ।

सिद्धान्तपक्षे ज्ञान एव धर्म इत्यत्र तथाधर्म इति दोषोपपत्तिः । तत्राह “शब्द-
प्रमाणका वयं, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्द-
ज्ञाने अधर्ममाह ।” ये चाश्लेषाः शब्दा न प्रतिषिद्धाः, न तेषां प्रयोगे दोषो वाभ्युदयो
वा । यथा हि किकतादीनि न दोषायाभ्युदयाय वा । उपायस्वरूपेणापशब्देन शब्द-
ज्ञानस्य भवति । अतः शब्दज्ञाने धर्म इत्यस्यार्थतोऽपशब्दज्ञानपूर्वकशब्दज्ञाने धर्म
इत्याशयति । यदि वापशब्दज्ञानेऽधर्मसञ्चारस्तथापि शब्दज्ञाने यो धर्मो भवति तेन च
तस्यापनयः, यथा कूपखानकस्य कर्हमलिप्तं शरीरं तद्यत्नोत्थापितजलेन विगतमलं भवति ।
न केवलं तेन दोषापनयो भूयसा चाभ्युदयेन योगः । यदुक्तं “आचारे नियमः” इति ;
स तु नियमो यज्ञकर्मणि तदन्वयानियमः । यतो यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो योग-
जनितप्रत्यक्षज्ञानसम्पन्ना अपि यथा नस्तथा न इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रायु-
ञ्जत, यज्ञकर्मणि तु न पुनरप्राभाषन्त ।

य उ चेनमिति । “य उ चेनमेवं वेद” इत्यत्र वेदशब्देन ज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रदर्शयते,
समासस्तु वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दः । न तेषां प्रयोगे दोषो वाभ्युदयो वेत्यत्र
टिप्पुभादश्लेषाकारणोक्ता लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुक्ताः संज्ञा अपि शास्त्राः । ते हि नाप-
भटाः श्रुतिवैकल्य-प्रमादादिजन्यान्वयोच्चारणाभावात् ।

कूपखानकस्येति । कूपं खनतीति विग्रहे कर्मण्यण् प्राप्नोति । तत्र वाऽसकप-
(१।१।६४) इति न्यायेनासमानरूपो ब्रुल्ल कृतः । अतो नित्यसमासत्वाभावात् कूपस्य
खानक इति स्वपदविग्रहः । “श्रित्पिनि ष्वन्” (१।१।६५) इति समानरूपः प्रत्ययोऽन-
न ष्वलोवाधकः खननकर्तृत्वव्यतिरिक्तश्रित्वित्यस्याच्चायिवक्षितत्वात् ।

व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम् ।

२० । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः ।

सूत्रे व्याकरणे व्याकरणस्य सूत्रमिति षष्ठ्यर्थो नोपपन्नो भवति । सूत्रादन्यद्वाकरण-
मतो व्याकरणस्य सूत्रमिति प्रयोगः ।

२१ । शब्दाप्रतिपत्तिः ।

व्याकरणात् शब्दाः प्रतिपद्यन्ते । न हि व्याख्यानरहितात् सूत्रात् शब्दप्रतिपादनं
सम्भवति । व्याख्यानं न केवलं सूत्राणां पदविभागः, किन्तु उदाहरण-प्रत्युदा-
हरण-वाक्याध्याहार समवायः । एवं तर्हि, शब्दः ।

२२ । शब्दे ल्युङ्गर्थः ।

शब्दे व्याकरणे ल्युङ्गर्थो न प्रतिपन्नो भवति । व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकर-
णम् । न हि शब्देन किञ्चिद्व्याक्रियते किन्तु सूत्रेण ।

२३ । भवे ।

भवार्थे च तद्विषयस्य न प्रतिपन्नो भवति । न हि शब्दे भवः, किन्तु व्याकरणे
भवो योगो वैयाकरण इति । योगस्तु सूत्र एव दृश्यते ।

२४ । प्रोक्तादयश्च तद्धिताः ।

पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमित्यादिषु प्रोक्ताद्यर्थास्तद्धिताश्च नोपपन्ना भवन्ति ।
पाणिन्यादिभिराचार्यैर्न शब्दाः प्रोक्ताः, किन्तु, सूत्रम् ।

सूत्र इति । सूत्रं व्याकरणमित्युभयं यद्यष्टाध्यायाः प्रतिपादकं भवति तदाप्रति-
पत्तिः । व्याकरणसूत्रमित्यनेन यदि सामान्यविशेषप्रदर्शनविशेषा तदा भवत्येव ।
व्याकरणशब्देन तदाष्टाध्यायी, सूत्रशब्देन तदेकदेशः ।

ल्युङ्गर्थ इति । करणे ल्युट् । व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेत्यत्र शब्दस्य व्याक्रियमाण-
त्वात् कर्मत्वम् न तु करणत्वम् ।

प्रीतादय इत्युक्तं भवेऽपि स्यात् । कथं भवे प्रीतादयश्चेत्युभयसुक्तम् । प्रस्तादा-
चार्येण दृष्टं भवे च तद्विज्ञेय इति तत्पठितम् । तत उत्तरकालं दृष्टं प्रीतादयश्च तद्विज्ञेय
इति तदपि पठितम् ।

२५ । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति । * ।

अथ दोषपरिहारः । यदुक्तं “शब्देऽप्युक्तं” इति न हि केवलं करणाधिकरण-
योर्लान् भवति, “कृत्यल्युटी बहुल” (३।३।११३) मित्यनेन अन्वेष्यपि कारकेषु, तदथा
प्रपतनं, प्रस्कन्दनम् । अथवा शब्दैरपि शब्दाः व्याक्रियन्ते, तदथा गौरित्युक्तं सर्वं
सन्देहा निवर्त्तन्ते नाशो न गर्ह्य इति । भवे प्रीतादयश्च तद्विज्ञेय इति तावन्विषयः ।
एवं तर्हि,

प्रीतादय इति । आदिपदेन भवग्रहणसम्भावनामुत्पश्यन्नाह कथमुभय विवक्ष्यम् ।

न चेदानीमिति । सूत्रकृता “तत्र भव” (४।३।५३) इति प्रथमं “तेन प्रीतम्”
(४।३।१०१) इत्यादयस्तत्पश्चादुपन्यसाः । तदेवोपलब्धं भवे प्रीतादयश्चेत्युक्तम्, न तु नूतनं
सूत्रं विरच्य तानि सूत्राणि निवर्त्तयन्ति । ‘न चेदानीमाचार्याः’ इत्यादि वार्तिककृता
श्रीमता कात्यायनेनोक्तम् । तत्रेदमभिप्रेतम्, यद्यप्यत्र बहुलाणि वार्तिकानि निबद्धानि,
तथापि न तैः सूत्राणि निवर्त्तयन्ति लक्षणास्तरविधानम्, सूत्रतात्पर्यग्रहणेनैव लक्षणप्रपञ्च-
नम् । सूत्रे बहुल्यग्रहादिभिरनुमीदितम् । अतएवोक्तम् “सूत्रेष्वपि हि तत्सर्वं
यदृत्तौ यच्च वार्तिके ।”

प्रपतनमिति । प्रपतत्यन्नादिति प्रपतनं प्रस्कन्दत्यन्नादिति प्रस्कन्दनम् । “भीमा-
दयोऽपादाने” (३।४।७४) इत्ययं “कृत्यल्युटी बहुल” (३।३।११३) मित्यस्य प्रपञ्चः ।

शब्दैरपीति । साखालाङ्गलादिमूलं कश्चिदभिलक्ष्य अयं गौरित्युक्तं तच्छब्दस्यान्यत्र
वाचकता निवर्त्तते, तेनैव च शब्दान्तराणां प्रतीतिः संजायते यथा गौरित्योऽशो गर्ह्य
इति ।

२६ । लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ।

लक्ष्यः शब्दः, लक्षणं सूत्रं, लक्ष्यलक्षणसमुद्भूतं व्याकरणम् ।

एवं सति, समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपन्नी भवति । दृश्यते चावयवभूतानि सूत्राण्यधीत्य वैयाकरणी भवति । नैष दोषः, समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते, तद्यथा पूर्वेषु पाञ्चालाः, घृतं मुक्तम्, शुक्तः । एवं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवभूते सूत्रेऽपि वर्तते ।

अथवा पुनः पदान्तरेऽस्तु सूत्रम् । अत्र षष्ठार्थानुपपत्तिपरिहारस्तु व्यपदेशिवद्भावेन भवति । शब्दाप्रतिपत्तिपरिहारस्तु व्याख्यानाथसमुदाहरणादिसमवायीऽज्ञानां बोधनाथ न तु ज्ञानवताम्, एषान्तु सूत्रपदच्छेदमात्रेणैव । न हि कदाचिदुत्सृजेण तत्परिग्रही भवति ।

पूर्वेषु पाञ्चाला इति । जगदन्तरनिवृत्तिविवक्षायां पूर्वेषु पाञ्चाला इति न तु समुदायपूर्वेषु पाञ्चालविवक्षायाम् । अत एकदेशस्थात्र समुदायरूपेण प्रयोगः । घृतमिति । न हि कृतस्त्वमौषधसंस्कृतं घृतमुपयुक्तं किन्तु कियत्परिमाणमिति । शुक्त इति । न हि शुक्त इत्युक्ते नयनतारकादिसर्व्वावयवस्य शुक्तत्वं गम्यते ।

व्यपदेशिवदिति । एकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारी व्यपदेशिवद्भावः । तद्यथा राक्षोः शिरः । राक्षो शिरसाऽभिन्नेऽपि राहुः शिर इति शब्दार्थभेदाद्भेदग्रहणेनीकं राक्षोः शिर इति ।

न हि कदाचिदिति । अत्र भाष्ये “आतश्च सूत्रत एव । यो ह्युत्सृज्य कथयेन्नादो गच्छति ।” आत इति निपातः, अतश्च छेतीः । सूत्रत एव शब्दप्रतिपत्तिः सूत्रमुक्तं किञ्चित् कथनं न तत्प्रतिपत्तये भवति । न अदः नादः नैतत्, अथवा नादः अर्थविरहितत्वात् घोषमात्रमित्यर्थः । इममेवाशित्य दीक्षित आह “अतएव ह्युत्सृज्य सुच्यमानमप्युपपत्ति । यत्रैव सूत्रस्य तात्पर्यलेशोऽप्यस्ति तदेव गच्छति ।”

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ?

२७ । वृत्तिसमवायार्थ [उपदेशः] । * ।

वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिः । समवायः वर्णानामनुपूर्व्येण सन्निवेशः । उपदेश उच्चारणम् । शास्त्रप्रवृत्त्यर्थो वर्णानां क्रमेण निवेशः । तादृशनिवेशार्थं पुनस्तेषामुच्चारणम् । न विनीहारश्चमुपदेशः सम्भवति ।

२८ । अनुबन्धकरणार्थश्च । * ।

अनुबन्धानामसङ्गतं वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । वर्णानामनुपूर्व्यसन्निवेशोऽनुबन्धकरणञ्च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारः शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । अतएव,

२९ । वर्णानामुपदेशः शास्त्रप्रवृत्तिफलको
वर्णानां क्रमेण निवेशो वृत्तिसमवायः । * ।

इममेवार्थं वृत्तिकारः संक्षेपेणाह ‘अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ।’

वृत्तिसमवायार्थ इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । धर्मनियमवत्समाहारः । तद्यथा हस्तये समवायो वृत्तिसमवायः, हृत्यर्थो वा समवायः वृत्तिसमवायः, वृत्तिप्रयोजनो वा समवायः वृत्तिसमवायः । अत्र समामे हृत्यर्थ इति समवायस्य शास्त्रप्रवृत्तिः प्रत्यासन्नत्वं ; वृत्तिप्रयोजन इति पारम्पर्येणास्य शास्त्रप्रवृत्तावङ्गत्वं दर्शयति । तद्यथा वर्णानां सन्निवेशवशात् “इत्येषः सम्प्रसारण” (१।१२।४५) नित्यादौ “यथासंख्यमनुदेशः समाना”- (१।१२।१०) मिति यथासंख्यशास्त्रस्य साक्षात्प्रवृत्तिर्भवति । तथाच पारम्पर्येण “हृत्यन्त्य”- (१।१३।३) मिति इत्यंशा, ततः “आदिरन्त्येन सहिता” (१।१।७१) इति, ततः “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः” (६।३।१११) इत्यादि शास्त्रप्रवृत्तिः ।

प्रत्याहार इति । अणादिसंज्ञाः प्रत्याहारशब्देनोच्यन्ते । प्रत्याहृत्यन्ते वर्णा एष्विति प्रत्याहारः ।

३० । इष्टबुद्धप्रर्थश्च ।

इष्टान् वर्णान् बोधुं तेषामुपदेशः ।

३१ । इष्टबुद्धप्रर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरि- तानुनासिकदीर्घस्रतानामप्युपदेशः ।

इष्टान् वर्णान् बोधुं चेदुपदेश उदात्तादीनामप्युपदेशः कर्तव्यः । यत एवंगुणा
अपि वर्णा इष्टाः ।

३२ । आकृत्युपदेशात् सिद्धम् ।

अवर्णाद्याकृत्युपदेशेन तत्तद्गुणयुक्तानां निखिलानां यद्वर्णं भविष्यतीति सिद्धत्वात् तेषां
न स्वतन्त्रीपदेशः ।

३३ । आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् सं- वृतादीनां प्रतिषेधः ।

अवर्णाद्याकृत्युपदेशेन यदि सिद्धं भवति तदा तेनोपस्थितानां संवृतादीनां दीपाणां
प्रतिषेधः कर्तव्यः । संवृतादयो यथा—संवृतः, कलः, भ्रातः, एणीकृतः, अन्वूकृतः,

इष्टानिति । इष्टान् कलादिदीपविरहितान् । दीपा वक्ष्यन्ते ।

उदात्तादिस्वराणामभेदीधारणरूपयेकगुत्या सूत्राणां पाठात् तेषामुपदेशः कर्तव्य
इत्याह “इष्टबुद्धप्रर्थश्चेति चे” इत्यादि ।

अवर्णादीति । उपदिष्टा अकारादिवर्णा विशेषा अपि न तन्निष्ठानां गुणानां
तिरोधायकाः, अतो जातिप्राधान्येन विवक्षा न प्रतिहता । तेन जातित्वेन यद्वर्णात्
अवर्णाकृतिः सर्वमवर्णकुलम्, इवर्णाकृतिः सर्वमिवर्णकुलम्, उवर्णाकृतिः सर्व-
मुवर्णकुलं यद्विधीयतीति न प्रथमुपदेशः ।

संवृत इति । अकारस्य संवृतत्वान्न तदुच्चारणे संवृतत्वं दीपाय । एकारादिषु सन्ध्या-
वर्धेषु संवृतीधारणं दीपाय तेषां विवृततमत्वात् । कलः स्थानभटलभीधारणम्, अथ

अर्द्धकः, यत्नः, निरस्तः, प्रगीतः, उपगीतः, चिन्तः, रोमश इति । अपर आहु

यत्नं निरस्तमविलम्बितं निर्हृत-

सम्बृणुतं भ्रातमथो विकम्पितम् ।

सन्दृष्टमेषोक्तमर्द्धकं द्रुतं

विकीर्णमेताः स्वरदीपभावनाः ॥

अतोऽन्ये व्यञ्जनदीपाः ।

नैष दीपः । गर्गादि-विदादिपाठः संवतादीनां निवृत्तिर्भवत्यति । तेषां पाठे
ऽन्यत् प्रयोजनमस्ति । किम् ? गर्गादीनां गार्गादीनाञ्च समुदायानां साधुत्वं यथा
स्यात् ।

एवं तर्हि शास्त्रान्ते कलादिदीपश्रुत्यामष्टादशधा भिन्नाकारस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि ।
सा तर्हि वक्तव्या ।

काकलीत्वेन प्रसिद्धः । भ्रातः आसभूयिष्ठतया ऋस्वानामपि दीर्घत्वेन प्रतीतिः । एषो-
क्तः अविशिष्टत्वेनोच्चारणं यथोच्चारितवर्णोऽवर्णं आवर्णो वेति सन्देहः । सम्बृणुतः
व्यक्तीच्चारितोऽपि मुख्यान्तरावस्थित इव शृयमाणः । अर्द्धकः दीर्घोऽपि ऋस्ववत्
कालसङ्कीर्णोच्चार्यमाणः । यत्नः जिह्वामूले नियुक्तीतः, अतोऽस्यास्यत्वं इत्यपरा मन्त्रा ।
प्रगीतः सामवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्तिवर्णान्तरगीत्यानुसृतः । चिन्तः कम्प-
मान इव । रोमशः गम्भीरः । अविलम्बितः वर्णान्तरेरसंभिन्नः । निर्हृती रुचः ।
सन्दृष्टः वर्द्धित इव । विकीर्णः वर्णान्तरे प्रसृतः, एकोऽप्यनेकनिर्भासी वा । स्वरदीप-
भावनाः स्वरदीपाणां गोचोर्लखः, अशक्तिप्रमादकृता बहवोऽन्ये सन्तीति भावः ।

गर्गादीति । शास्त्रे यद्यपि गर्गादि-विदादिपाठः प्रत्ययविध्यैस्तथापि प्रसङ्गतः
समुदायानां साधुत्वमपि भवति ।

शास्त्रान्त इति । शास्त्रान्ते “अ अ” (८।४।६८) इति सूत्रेण कार्यार्थं विवृतत्वेन
वृद्धीतस्वाकारस्य संवृतत्वं प्रत्यापत्तिः । तत्र कलादिकानामपि भविष्यति ।

सा तर्हि वक्तव्येति । शास्त्रान्ते “अ अ” इत्यनेनाकारस्यैव प्रत्यापत्तिर्भवत्यति
नान्येषाम्, अतोऽन्येषामपि प्रत्यापत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः ।

३४ । लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः ।

सा प्रत्यापत्तिर्लिङ्गार्था भविष्यति ।

तत्तर्हि वक्तव्यं, यद्यप्येतदुच्यते ।

अथवा कलादिका अनवस्थेन राज्ञाः । तेनानवस्थशतानामुत्तरागौरवं न भवति, इत्संज्ञा च न वक्तव्या, लोपश्च न वक्तव्यः । सिद्धान्त्येवम्, अपाणिनीयन्तु भवति ।

भवतु तावत् “आकृत्यपदेशात् सिद्ध”मिति । कथं दोषपरिहारः ? संवतादीनां निवृत्तिल्लु गगोदिपाठादेव भविष्यति । तत्र समुदायानां साधुत्वमिति प्रयोजनेऽपि कलादिनिवृत्तिरपि भविष्यति । कथं पुनरभयमेकेन यत्नेन सेत्स्यति ? एकोऽपि हेतुः प्रयोजनद्वयं साधयति, एकमपि वाक्यं वाक्यद्वयनिष्ठं भवति । यथाद्ये “आमाश

लिङ्गार्थेति । अकारस्य प्रत्यापत्तिर्निर्देशनार्थम् । अतोऽन्येषामपि तन्निर्देशनेनैव सा सिद्ध्यति ।

तत्तर्हि । अवर्णस्य प्रत्यापत्तिर्लिङ्गार्थेत्युक्तेऽपि तत् सुस्पष्टं तत्र वक्तव्यमन्यथा विवृत्यदृष्टस्यैव प्रयोजनं दृष्ट्वा तस्यैव निवृत्त्यर्थमियं प्रत्यापत्तिरिति परिग्रहो भविष्यति, न पुनः कलादीनाम् ।

अथवेति । आकृत्यपदेशे निखिलकलादिग्रहणं भवति सत्यम्, किन्तु न तद्दोषाय, प्रत्युत लाघवाय । धात्वादेषु सर्वत्र कलादिग्रहणमेव भविष्यति । शीङ्धातो-
र्ङ्कारं परिहाय इकारं कलं पठिष्यति । “ङित आत्मनेपद”मित्यस्य स्थाने कला-
दात्मनेपदमिति करिष्यते । एवं सर्वत्र । कलादयस्तु प्रक्रियादशायां स्थिता तु प्रयोगे ।
शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिर्निखिलशास्त्रीयकार्यं प्रति तेषामसिद्धत्वप्रदर्शनाय, सुतरां परि-
निष्ठितेषु न तेषां स्थितिः ।

सिद्धान्त्येवमिति । अनवस्थशतकरणादिगौरवपरिहारफलत्वेऽपि पाणिनिना न तत्
कृतमिति न तद्वच्यमानम् ।

सिक्ताः, पितरश्च प्रीक्षिताः ।” द्वितीये “श्वेती धावति” “अलम्बुसामां याता ।”

“अथवा आगमादयः सर्वे युद्धाः पञ्चानि । यच्च प्रातिपदिका न पठितास्तेऽपि
अशः वधः, पलाशः पलाशी मा भूदिति स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थमुपदेष्टव्याः । सुतरां
न कुत्रचित् कलादीनामवकाश इत्यदोषः ।

आगमाच्च विकाराच्च प्रत्ययाः सङ्घातुभिः ।

उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेने प्राप्ताः कलादयः ॥

इति श्रीभाष्यसङ्गमन्यां प्रथमस्याध्यायस्य

प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम् ।

श्वेत इति । श्वेती धावति । की धावति ? आ इतो धावति । अलम्बुसामां
याता । कः समर्थः । वुमः पलालवर्णो जनः * ।

ये चेति । अपठितानामुणादिसूत्रात् पृषोदरादिसूत्राद्वा साधुत्वमतीत्य सर्वेषां
संग्रहः, विशेषावधारणन्तु निघण्टूदिना भवति । एवं कलादिनिवृत्तिः प्रतिपदपाठेन
सम्भवति, विशेषज्ञानन्तु शिवादिष्वन्यालभ्यम् । इह कलादिनिवृत्तिविषयको विचार-
आनुपङ्गिकाः, वर्णोपदेशः पुनर्मुख्यत्वेन प्रत्याहारनिष्पत्त्यर्थः । “आदिरन्त्येन सहति”ति
यदणकशाल्येण सिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारवाच्याः । न च तच्चस्थानानेकैकवर्णानां अतत्-
संज्ञाः प्रत्येतव्याः, तासां संज्ञानां प्रत्याहृतवर्णसमष्टिबोधनाय योगरूढित्वात् ।

वाणीं परेशस्य हृदा विभर्तुः

भान्तु यासीन् मनसि सन्तः ।

अहन्ति तां चक्षुमही कुतो वा

तस्याः प्रकाशोऽपगतपनिभः ॥

इति श्रीभाष्यसङ्गमन्यनुव्याख्यायां तत्त्वसङ्कलन्यां प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम् ।

* कीऽलं गन्तुम् ? वुमानी पलालवर्णानामेक इति ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अ इ उ ए । १ ।

म. ह. । अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते षकार-
मितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “उरण

अ इ उ ण इति । स्वरूपाणामनुकार्याणां वाकारादीनामर्थवत्त्वोऽपि तदविचित्र-
त्वादि विभक्त्युत्पत्तिः । “कन्दीबल्लभायी”ति भाष्येन “सुपी सुनुम्” (७।१।३२)
इति विभक्तिर्लुग्व । अ इ इत्यत्र स्तब्ध-स्तब्ध-घञीप्-सम्भावनेन इ उ ऋ एत्यत्र प्रकृति-
भावेन स्वरूपान्तरस्थितिसम्भवेऽपि एदैतीरयायी दुर्निवारौ । “सन्धिसु न प्रवर्तेते वयोप-
देशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्ठादि”ति कैयटिकिर्दोचितेन नातिमन्यते । तथा सति
“यत्र यत्र सूचे यद् यद् विधीयमानं तत्तत् तत्र तत्र सूत्रे न प्राप्नोति । यथा “तुल्यास्त्र-
प्रयत्नं सर्वत्र” (१।१।६)मित्यत्र “तुल्यास्त्रे”ति सर्वार्थदोषो न भवति सर्वत्रत्वमनेनैव
विधानात् । एवमन्यत्र । सूत्रान्तरेच्छादिसंज्ञानां प्रकारान्तरताप्राप्तौ तदपि यङ-
णकशास्त्रे (१।१।६८) प्रवर्तेतेति चेत्, न, अष्टादिसंज्ञया बोध्यमानानां प्रकारान्तरता
तनुत्वा, न लघ्वादिसंज्ञायाः । तद्यथा “अष्टोऽग्रश्छले” (८।४।७)त्यादौ अष्टसंज्ञ-
योपस्थितेषु वर्णेषु ग्रन्थसंज्ञकावीदृता (१।१।१२) वेव वर्ज्यंगीयौ भवतः, न तु हीर्षा-
द्यामनर्थत्वम् । अष्टशब्दे हि “आदिरन्त्ये” (१।१।७)त्वेनाक्षरसमावायपरितेयु
सङ्केतितः । सङ्केतितानां बोधानन्तरमेव बोधामन्यत्र प्रतिपत्तिः प्रकारान्तरता वो ।
न हि पदबीधं बिना काक्वभीषः सम्भवति । अथेति पदबीधं बिना “अष्टोऽग्रश्छले”
त्यादर्शकस्य बीधो दुर्लभ एव । इह सूत्रे स्वरसन्धेरप्रवर्तनं “संहितैकपदे मित्या मित्या
धातूपसर्गधीः । मित्या सेलासे वाक्ये तु सा विवचानपेक्षते ॥” इति माचीनपरि-
भाषया । एकपद इत्यनेन समाससंज्ञायै सिद्धं पुनस्तत्कथनं गीवलीव ईश्यायेन । कायै
विसन्धिर्दोषावापि न च्युतसंस्कृतः । आदिषु निपातेष्वकारादीनां पाठान् “निपात
एकाजि” (१।१।१७)त्यनेन ग्रन्थत्वम्, ततः प्रकृतिभाव इति केषाञ्चित्तम् । एत-

रपर" (१।१।५१) इत्यकारेण । ऋस्वमवर्णं प्रयोगे संहतं, दीर्घभ्रुतयोस्तु विवृततत्त्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थं "अ अ" (८।४।६८) इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ।

१ । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रह- णार्थः ।

भा. घ. समर्थवद्वयेऽकारेणऽऽकारवद्वयार्थमकारस्य संहतस्य विवृतोपदेशः

न्यते निपातानिपाताकारादिषु निपातवद्वयं सुस्थभावेन स्वरूपावस्थानसिद्धये, व्यति-
सामान्यानिपातैरनिपातानाम् यद्वच्यम् । अकारादिषु न कारप्रत्ययः, "वर्णात्
कारः । * ।" इत्यत्र "रीगाख्यायां सुल् बहुलम्" (१।१।१०८) इत्यतो बहुलवद्व-
याद्वयथा "इक् भ्रुतिपी धातुनिर्हेष इति वक्तव्यम् । * ।" इत्यतो निर्हेषशब्दातुवर्त-
नेन । निर्हेषो हि कुचचिदवस्थितानां भवति । इह त्वकारादीनामानुपूर्वीनिवेश-
भावम् । अथवाऽथैवत्वाविश्वव्या वर्णवाचकत्वाभावात् कारप्रत्ययः ।

विवृतोपदेश इति । "स्वराणामूष्ण्याच्चैव विवृतं करणं कृतम् । अथोऽपि
विवृतावेकी ताभ्यामेकी तद्वैच च ॥" इति पाणिनीयव्रिषामतेन स्वराणां विवृतत्वम् ;
मतान्तरे तु, अकारः संहतः, विवृतस्वरश्च स्वराः, तेभ्य ए एकी विवृततरौ, ताभ्यामे-
की, ताभ्यामव्याकार इति । इदं मतान्तरमाहित्य कैश्चिद्विवृतोपदेश इत्यत्र सङ्गतरी-
ऽपि यत्न इति पुनरा विवृतशब्दस्य विवृततरत्वं साधितम् । न खलु वक्तव्यम्
विवृतसामान्यान् विवृतविवृततरयोः साम्यम् । तथा सति "विवृतसूण्या"मित्यत्रैवन्-
वृत्तमन्तःस्वराणांमित्यत्र ईषदनुवर्ण्यैवानीव विवृतत्वेन विवृतेभ्योऽन्वयेनानसावर्ण्ये
सिद्धमिति भावसिद्धान्तो व्याकुल्येत । अनेन यद्वैच भाव्यज्ञता नाकल्पा(१।१।१०)
विति सूचं प्रतिविष्टम् । वस्तुतस्तु ईषद्विवृत-विवृत-विवृततराणां सामान्येन यद्वच्यं
ज्ञत्वा सूचकता नाकल्पाविति सूत्रं प्रवर्तितम् । अस्मिन् पक्षे एकेषीस्तु वर्णसमावाये
पृथक्निर्हेषसामर्थ्यां सावर्ण्यम् ।

कर्त्तव्यः । “तुल्याहमयं” (१.१.१८) इत्यत्राहमयं च विचारमेव ह्यहं क
त्याहमयं कालमेव । सूत्रतोपदिशमानस्य विवृतत्वात् न चार्त्तिके प्रयोजनं
प्रदहति ।

“अ च” (८.४.६८) इत्यनेन विवृतस्य वा संवृतताप्रत्यापत्तिरस्याः प्रयोजनान्तर-
मस्ति । किम् ? ‘अतिखट्टः’, ‘अतिमालः’ इत्यत्रानर्थतो विवृतत्वाऽऽकारस्य स्थाने-
जायमानस्याऽकारस्य विवृतत्वं प्राप्नोति तदनया प्रत्यापत्त्यायं संवृतः स्यादिति प्रतिपाद-
यति । न लोके न वा वेदोऽकारो विवृतोऽस्त्यतः प्रत्यापत्तिवचनं आपत्तमेव विवृ-
तस्योपदिशमानस्य ।

२ । तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोप- देशः सवर्णग्रहणार्थः ।

तस्यैतस्याक्षरसमावायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्र भातुमातिपदिशप्रत्ययनिपातस्य-
स्यापि विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनं ? सवर्णग्रहणार्थः ।

“अकः सवर्णे दीर्घः” (६.१.१००) इति सूत्रकरणेन आचार्यप्रवृत्त्या भवति हि आच-

विचारिति । विचारयति विचारयति आकस्मिकं विचारः प्रयत्नः ।

आहमयमस्येति । वर्णानां प्रयत्ननिष्पन्नावाहितो मेदो निमेषादिनिमित्तमेव
जनितः, सोऽपि वक्तुं शक्यवैचित्र्यादिभिः इति प्रयत्नाहमयम् ।

अतिखट्ट इति । विवृतोपदेशं विनाऽकाराकारयोः सावर्ण्याभावादपत्यासिद्धौ न
स्यादकार इति चेत्, न, “उदीचामातः स्थान” (७.३.४६) इति आपत्तेन सादेवाका-
रस्य ऋत्वत्वम् ।

यदि केवलमक्षरसमावायिक एवाऽकारो विवृत उपदिशति तदा धात्वादिस्वाका-
कारस्याविवृतत्वात् प्रक्रिया सिद्धेऽहं आह तस्य संवृतोपदेशस्यान्यथापीति ।

अक इति । अक इति कथमेनात्वं ककारेण चिह्नेन प्रत्याहारस्योपदिशति निर्दिष्टः ।
यदि धात्वादिस्वाकारस्य संवृतस्य विवृतत्वेन यदहं न सातदा “अकः सवर्णे दीर्घः”

इसमावाधिकेन धात्वादित्यस्य यङ्यम्, अन्यथा 'दृष्टायम्' 'समाज्ञे'त्यत्र सर्वर्णदीर्घो न स्यात् । न ह्यत्र द्वयीराचरसमावाधिकधीर्गपदवस्थानमस्ति । नैतज्ज्ञापकम् । आचरसमावाधिकेन यस्य यङ्यमस्ति तदर्थमेतत्सूत्रकरणम् । यथा 'खडादकम्,' 'माखादकम्' । अत एतेनाभ्युपायेन यथा सर्व्वेवाभ्युपदेशः स्यात् तत् कर्त्तव्यम् । तथा-
इत्यर्थं धात्वादित्यस्य विवृत इति ।

३ । दीर्घमुतवचने च संवृतनिवृत्तार्थः ।

दीर्घमुतो संवृतो मा भूतामिति तन्निवृतये विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः । नैव लोके न च वेदे दीर्घमुतो संवृतो सः । किन्नाहि, विवृतो । अतो विवृतादेव तो भविष्यतः ।

स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुसारी यथा यथम् ।

संवृतः स्थानी संवृतो दीर्घमुतो प्रकल्पयेत् ॥

स्थानुसारी यथा यथमनुनासिकं कल्पयेत् तथा स्थानी संवृतः दीर्घमुतो संवृतो प्रकल्पयेत् । न स्यात् । कथम् ? यणीऽनुनासिका निरनुनासिकाः सन्ति, ततोऽनुनासिका भवन्ति । न पुनर्दीर्घमुतो संवृतो सः, अतो न तो संवृतो भवेताम् । एव-

इति नीत्ता "इकः सर्व्वे दीर्घ" इत्यत्र श्रूयान् । दृष्टायमित्यत्र यदाप्येकीऽप्याचरसमावाधिकी विवृतो न विद्यते, तथापि द्वयोरिति शब्दवचनेकादेशस्य द्वाविष्टानत्वात् ।

नैतदिति । अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य यङ्यं भवति, अतो नैतज्ज्ञापकमित्यर्थः ।

अत एतेनेति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वाद्द्वयथा अयङ्यमातिपदिकार्थे विवृतोपदेशे यवः कर्त्तव्यः, तथा धात्वादित्यस्यापि । अन्यथा धात्वादित्यस्याकारस्य दीर्घरूप-विवृतीकारकेन प्रत्ययसाध्यकरणं गौरवं स्यात् ।

नैव लोके इति । असति दीर्घमुतयोः संवृतत्वे सावर्ण्याभावात् संवृतस्याकारस्य

मपि ईकार ऊकारश्च कुचक्षित् संवत्सरे परिगृहीतः । अकारस्य मिहत्वाप्रतिष्ठाने तस्यैकागोकारो संबन्धी भवतः । न भवति, तुल्यप्रयत्नत्वेऽपि स्थानभिन्नत्वात् । “स्थानेऽन्तरतम” (१।१।५०) इत्यत्र स्थान इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं “यवानेकविधमन्तर्ग्यं तत्र स्थानत आन्तर्ग्यं बलीयसी भवतीति” । अतएव हि “तुल्य-स्थानी प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः, न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्याताम् ।”

४ । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमन्यत्वात् ।

प्रत्याहारशास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्त्यर्थं तदनुगतनिर्देशे “अस्य च” (७।४।२२), “यस्येति चे” (६।४।१४८) आदी न सवर्णानां ग्रहणं स्यात्, अनन्तत्वात् ।

५ । एकत्वादकारस्य सिद्धम् ।

एकीकारो यथावरसमावाये यथानुवृत्तौ यथा धात्वादित्यः ।

दीर्घमृत्तौ न सः । “अतो दीर्घो यजि” (७।२।१०१) “अतो रीरमुतादमुते” (६।१।११२) इति सूत्रलिङ्गात् भविष्यतः ।

प्रत्याहारशास्त्रस्येति । “इतिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः, तदनुगतो निर्देशोऽनुवृत्ति-निर्देशः ।”

अनन्तत्वादिति । “अकः सवर्णे दीर्घ” इत्यत्र अकारेण चिह्नेनायमकारः प्रत्याहारस्यैकाकारस्यानुवृत्तिरिति निश्चायते । “अस्य च” विलम्बस्थेऽकारे न तादृशं चिह्नं दृश्यते, नापि “यस्येति चे” लघ्वेकाराकारयोरकारसादृक्चिह्नेन चिह्नितः । ततः प्रत्याहारगतकारानुवृत्तिरियमिति निश्चातुनश्चत्वादकारस्यानन्तत्वम्, अनन्तत्वाच्च न सवर्णग्रहणं भवति ।

एक इति । एकीकारव्यक्तिः । व्यञ्जकभक्तिता उदात्तादयो गुणास्तस्या अ-भेदकाः । अकारोऽयं निर्देशनार्थः, तत इकारादीनामपि एवं बोध्यम् ।

६ । अनुबन्धसङ्करस्तु ।

अकारल्लेखत्वं 'कथञ्च' (१।२।१) "चातोऽनुपपत्तिर्न कः" (१।२।३) इत्यादी
वेऽपि चित्काव्यं प्राप्नोति ।

७ । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः ।

यच्च एकाज्ग्रहणमनेकाज्ग्रहणं वा कर्तव्यं भवति, तत्र तदुपपत्तिर्न स्यात् । तद्यथा
'किरिष्ठा' 'गिरिषे'त्यनेकाज्ग्रहणमनोदात्तत्वं प्राप्नोति, घटेन तरति 'घटिक' इति
इज्जल्लक्ष्यघट्टं प्राप्नोति ।

८ । द्रव्यवच्चोपचाराः ।

द्रव्यवदकारस्य व्यवहाराः प्राप्नुवन्ति । यथानेको नैकेन घटेन युगपत् काव्यं
करोति तथेवमकारं नानेको युगपदुच्चारयेत् ।

अनुबन्धसङ्कर इति । अनुबन्धानां सङ्करी विविच्यभावः । क्-च्-टादीनामनुबन्धाना-
मीकेनैवाकारेण सम्बन्धवशात् तस्यैकत्वात्तेषामप्यनुगतानामेकत्वम् । सुतरां गोद इत्यादी
टिज्जल्लक्ष्योप सामगीत्यादी किज्जल्लक्ष्योप प्राप्नोति । एवमन्यत्रापि साङ्ख्यम् ।

किरिषेति । "सावेकावस्तृतीयादिविभक्तिः" (६।१।१६८) इत्यनेन सप्तमीवहुवचने
सौ य एकाच् तस्यात् परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्तो भवति । 'किरिष्ठा' 'गिरिषे'त्यत्र
इकारल्लेख्यैकत्वादेकावत्वं सिद्ध्यति, सुतरामनेन सूत्रेणानोदात्तत्वं घटते, न पुनस्त-
प्रतीकारः । कथमत्राकारो नोदाहृतः ? "न गोत्रन् साववर्षे"ति (६।१।१८२) प्रति-
षेधान् ।

घटेन तरतीति । अकारल्लेखत्वाद्घट्टशब्दगतयोःकारयोरेकत्वम्, सुतरां "नो इज्-
जल्लक्ष्य" (४।४।७) इत्यनेन घटेन तरति घटिक इति इज्जल्लक्ष्यघट्टं न प्राप्नोति ।
सूत्रस्य का गतिः ? बाहुकादिषु लक्ष्यं चरितार्थता ।

६ । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धम् ।

प्रथमामापत्तिं तावत्परिहरति । नानुबन्धसङ्गोऽस्ति । कथम् ? यतो विषये विषये नानालिङ्गनकारं करोति, तद्यथा “कर्मण्युष्ण” “आतोऽनुपसर्गे कः” । न पुनरनुबन्धसाङ्ग्ये नानालिङ्गं कुप्यात् । किमर्हि, एकमेव निखिलानुबन्धैरुच्यते । नानालिङ्गकारणस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति । किम् ? इत्संज्ञाप्रकृत्यर्थम् । यदुक्तम्, एकमेव निखिलानुबन्धैरुच्यते । तन्न सम्भवति । न स्त्रीकोऽकारः श्रव्यकवदनुबन्धैः एक्य उपचेतुम् । अपि च इत्संज्ञायां दोषः स्यात्, यतः आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञा विधीयते । भवतु तदा—

१० । विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात् सिद्धम् ।

विषये विषये एकमेव लिङ्गं पुनरन्वय करणात् जायते नानुबन्धसङ्गोऽस्ति, तद्यथा “मान्दोऽव्यतोऽण्” (४।१।८३) “श्रिवादिभ्योऽण्” (४।१।१२२) । यदि साङ्ग्यं स्यात् तदा पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ।

विषयेणेति । वार्तिके सामान्यरूपतया ह्यभेदेन स्त्रीत्वा विषयः करणत्वेन निवृत्तिः । विवृतौ तु व्यक्तिभेदेन बोधायामधिकरणत्वेन ।

इत्संज्ञाप्रकृत्यर्थमिति । प्रथमतयावत् वर्णानामुपदेशः, तदनन्तरं “इलन्त्यम्” (१।१।३) इति इत्संज्ञा, तदनन्तरम् “आदिरन्त्येन सङ्घे” (१।१।७१) इति प्रत्याहारः । अतः अण् अक् अक् अक् इत्यादि नानालिङ्गकरणमित्यसंज्ञासिद्धयर्थम् ।

अपि चेति । अद्यप्येकोऽकारः कण् इत्यादिकेष्वनुबन्धयुक्तः स्यात्, इत्संज्ञाप्रकृत्युद्दिष्टरूपपादा । यतस्तत्त्वान्वयेना आदेशोऽप्यं भवति, तेन च मध्यपत्तिनां संज्ञा ।

एकमेवेति । “मान्दोऽव्यतोऽण्” इत्यनेन अण् विधाय “श्रिवादिभ्योऽण्” इति पुनर्लिङ्गविधानेन दर्शयति, स एवायमण् योऽयं पूर्वविहितः । यदि साङ्ग्यं स्यात् श्रिवादिभ्यः केवलोऽकार एव विदध्यात् । अित्कार्थं मा मूदिति नियमाच्च विदिति चेत्, न, नियमाच्च विधिबन्धीयान् ।

अथवा पुनरस्य “विषयेषु तु मानाधिकारस्यास्तिहम्” । ननु चीतम्, इत्संज्ञा प्रकृत्यर्थमेतत् स्यात् । नैव दोषः ।

११ । लोकत एतन्निष्ठम् ।

लोकं यथा इह सुखो भव, इह कटिलो भव, इह शिक्षी भवेत्यनुज्ञानेन एक एव देवदत्तस्य तत्र लिङ्गान्तरेणोपस्थाप्यते, तथैकोऽयमकारी यत्र येन लिङ्गोच्यते तत्र तेनैवोपस्थाप्यते ।

यदुक्तम् “एकाजनेकाज्यग्रहेषु चानुपपत्ति” सत्वापि—

१२ । एकाजनेकाज्यग्रहणेष्व्यावृत्तिसंख्या- नात् ।

प्रथमोत्तमयोस्त्रिराहत्या यथा सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति, एवमिहाप्याहतिः संख्या-
नादनेकाचत्वं भविष्यति । भवेदाहतिर्गौणे कार्य्यं, तत्परिष्ठतम् । मुख्यैकाचत्वम्
न निवर्तते । अतः ‘किरिणा’ ‘गिरिणे’त्यत्रैकाजलचषमन्तोदात्तत्वं प्राप्तीत्येव । एत-
दपि सिद्धं लोकतः । तद्यथा, एकां कपिलास्यसिंहसमेकैकशः सहस्रजलो दत्त्वा
तथा ते सर्वे सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः, एवमिहापि अनेकाचत्वम् ।

प्रथमोत्तमयोरिति । विलुप्तियानि त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिराहत्या सप्त-
दश भवन्ति । इथोः त्रिराहत्या षट्, शिष्टैरेकादशभिः सप्तदश इति गणना भवति ।

भवेदिति । त्रयोदश सामिधेन्य एव मुख्यः, तत्राहत्या यत् सप्तदशत्वं तद्वीक्षणम् ।
एवमैकाचत्वमेव मुख्यम्, आहतिर्गौणे भवेदनेकाचत्वं भवति तद्वीक्षणम् । “नो द्वाचठम्”
इत्यस्य बाह्वादी मुख्ये द्वाचि कृतार्थायां कथं स्याद्वीचे द्वाचत्वे कार्य्यम् ? “गौर्वाची-
ऽसंख्यापरिमाणाद्वादेयम्” (५ १।३६) इत्यत्र द्वाचतयाश्चषदस्य प्रतिषेधात् ज्ञापयति
आहतिर्भेदेनापि भेदमाश्रित्य कार्य्यं भवति । तत्रात्र गौणस्यापि मुख्यसमकक्षता ।

लोकत इति । मुख्येन गौणेन च संख्यान्तरेण पूर्वा संख्या बाध्यते, तद्यथा एकां
कपिलामित्यादिदृष्टान्ते ।

यदप्युच्यते द्रव्यवदुपचाराः प्राप्नुवन्तीति तत्रापि यदसम्भवि कार्यं तत्रानेकी युगपन्न कार्यं कुर्यात् यत्तु सम्भवि कार्यं तत्रानेकी युगपत् कार्यं करोति, यथा घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा । अकारोऽशरणं सम्भवि कार्यं, तदनेकीऽपि युगपत् करिष्यति ।

१३ । अन्यभाव्यन्तु कालशब्दव्यवायात् ।

कालव्यवधानात् शब्दव्यवधानात् भवत्यकारस्यान्यभाव्यम् । तद्यथा दण्ड अयम् इत्यत्र कालव्यवधानम् । दण्ड इति शब्दव्यवधानम् । न ह्येकस्यात्मनो व्यवधानेन भवितव्यम् ।

१४ । युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् ।

यद्ययं युगपदेशपृथक्त्वेषूपलभ्यते, ततो भवत्यस्यान्यभाव्यम् । द इत्यत्र दृश्यमानोऽकारः पुनरुद इत्यत्र वेगगामिशकुनिवदृश्यत इति चेत्, अनित्यत्वं स्यात् । आदित्य-वदणीं अनेकाधिकरणस्या युगपत् देशपृथक्त्वेषूपलभ्यत इति चेत्, न सिद्ध्यति ।

अन्यभाव्यमिति । “गुणवचनश्रृङ्गादिभ्यः कर्मणि च” (५।१।१२४) इत्यनेन अन्यो भावोऽन्यदन्तु, तस्य भाव इति भावे व्यञ्ज्, अन्यस्य भावकतः स्वार्थे व्यञ्ज्, तत्रैव स्वार्थे विधानार्थोऽपि पाठो दृश्यते । उभयथापि अन्यत्वमित्यर्थः ।

दण्ड अयमिति । दण्ड अयम् इत्यत्र असंदिग्धायां कालव्यवधानम् । दण्ड इत्यत्र अकारङ्काराभ्यामकार उभयत्र व्यवहितः । ततः शब्दव्यवधानम् ।

देशपृथक्त्वमिति । अत्रः अर्कः अर्थः इत्यादौ पृथक् पृथक् देशेषु अकारस्य स्थितिः । न ह्येकी देवदत्तो युगपत् खल्वेव भवति मधुरायाञ्च ।

वेगगामिशकुनिवदिति । व्यञ्जकधनिसन्निधानात् द इत्यनेनोपलभ्यमानोऽकारस्तत्र तदसन्निधानेन शकुनिवदाद्यसंस्कारित्वात् ख इत्यनेनोपलभ्यते ; यथा शकुनिः पङ्क्तोरादावस्थितः द्रुतवेगत्वात् पञ्चादृश्यते । सुतरां व्यञ्जकधनौनानेव कालशब्दाभ्यां व्यवधानं न तु अन्यव्यङ्गाय ।

अनित्यत्वं स्यादिति । एकस्यैकत्र व्यञ्जकधनिसन्निधानेनोपलब्धत्वादसन्निधानेनाप्युपलब्धिरित्यनित्यत्वमायाति । कथम् ? “नित्येषु शब्देषु कूटस्मैरविचालिभिर्द्वैजैः

नेको द्रष्टानेकाधारगततादित्वं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभते, अकारनूपलभत एव ।
नोपलभते । कथम् ? “श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्वाहः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः
शब्दः, एकश्च पुनराकाशम् । यतः आकाशदेशा अपि बहवः, तत आन्यभाव्यमकारस्य ।

१५ । आद्यतिग्रहणात् सिद्धम् । * ।

अवर्णाकृतिरूपदिष्टा सर्व्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिसंयोगवर्णाकृतिः ।

भंवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः ।’ स यदि द्रव्यत्वं दृष्टोऽकारोऽप्युद्भवत्वं दृश्यते
कूटस्थदिकं व्याहन्यते ।

एकश्च पुनराकाशमिति । जातिस्फोटवादिनावाकारस्य भेदः परिगृह्यते व्यक्तिस्फोट-
वादिना त्वभेदः । एकस्याकारस्थोदात्तादिभेदात् भिन्नत्वादुदात्तत्वं परिहायानुदात्तत्व-
ग्रहणे तस्यानित्यत्वप्रसङ्ग इत्याभयुक्तोपन्यस्तवादनिराकृतये व्यक्तिस्फोटवादी त्वाद्,
आकाशदेशः शब्दः, एकश्च पुनराकाशमिति । कथमाकाशदेशः शब्दः ? पुरुषो-
द्धारितव्यस्तकध्वनिः श्रोत्रेणोपलभ्यते, श्रोत्रन्तु पुनराकाशप्रदेशविशेषः । न ह्यौद्धार्याणां
सम्बन्धेन विना विषयग्रहणं सम्भवति । श्रोत्रन्तु पुनर्निश्चलं क्रियाहीनम् । प्रयोगेण
पुरुषोद्धारितेन अभिज्वलितः अभिव्यक्तो ध्वनिरतएव आकाशप्रदेशएव । कथम् ? श्रोत्र-
न्द्रियस्य तद्वातिरित्यान्यसम्बन्धविरहितत्वात् । स च ध्वनिरेव शब्दः । शब्दस्तु बुद्धि-
निर्वाहः, यतः पूर्व्वपूर्व्वध्वन्यभिव्यक्तिजन्या या संस्कारपरम्परा उपजायते तस्या यवान्य-
वीधक्षेणैव तत्परिग्रहः ।

आकाशदेशा अपि बहव इति । श्रोत्रवर्ति आकाशं घटवर्ति आकाशम् एव-
नेकस्यापि आकाशस्य भेदव्यवहारादाकाशदेशा अपि बहवो यथा एकस्याः पृथिव्याः
सुक्ष्ममधुरादिदेशाः ।

व्यक्तिपक्षे निराकृते जातिपक्षे एवाश्रीयते जातिविषयत्वादिति । सर्व्वप्रदेशे व्यकार-
जातिनिर्दिश्यते, व्यक्तिनिर्देशे न जातेरनुपस्थापको नामरीयकत्वात् । प्रत्याहारे
निर्दिष्टाया एवाकारजातेर्विहतत्वप्रतिज्ञानम्, तस्या एव शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः “अ च”
(८।४।६८) इति । एवमनुवृत्तिनिर्देशस्थे नाकारे च जातिनिर्देशादाकारस्य ग्रहणम् ।

अतिप्रसङ्गस्तु तत्परकरणेन बाध्यते । सर्वार्थयद्वयमनित्यतातिप्रसङ्गनिवारणाय तत्परकरणमिति चेत्, न । प्रत्याख्यायते तत् “सर्वार्थेऽर्थयद्वयमपरिभाष्यमाकृतियद्वयपादनमन्वयादेति ।” इत्यद्वयेषु चाकृतियद्वयान्वितम् । यथा “भक्षो भक्षि” (८।१।२६) अवाप्तम्, अवाप्तम्, अवाप्तम् ।

यथाकृतियद्वयं नास्ति तच्चाप् सर्वार्थान् गृह्णाति ।

“अटन चा विभक्ता” (७।२।८४) वित्यत्र जातिनिर्देशे कस्यस्यापि यद्वयं भवतीति चेत्, न, दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्, अन्यथा कस्यमेवोच्चारयेत् । कथम् न भूतस्य यद्वयम् ? “भूतस्य विषये स्मृतं” इति न्यायात् । विषये दूरादुतादौ । “त्यदादीनाम” (७।२।१०२) इत्यत्र “अप्रत्यय” (१।१।६६) इति आपकात् परिगृहीतया “भाव्यमानेन सर्वार्थानां यद्वयं ने”ति परिभाषया आदेशादौ यथाश्रुतोऽकार एव गृह्यते । “अस्य च्वा” (७।४।३२) वित्यत्र व्यक्तिनिर्देशस्य ज्ञानरीयकत्वात् सकलव्यक्तियद्वयम् । व्यक्तिपक्षं समाश्रित्य “अनुदित् सर्वार्थस्य चाप्रत्यय” (१।१।६६) इति सूत्रं सूत्रकृतोपन्यस्तम्, भाष्यकृता तु जातिपक्षमवलम्ब्य सूत्रं प्रत्याख्यातम्, प्रत्याख्यातमपि कुञ्जकुशविभक्त्युपनिषत्परिगृहीतम् दीर्घनिष्ठार्थेन, तद्वया “अटन चा विभक्ता” वित्यत्रैव भाष्ये । विस्पष्टार्थं दीर्घनिष्ठार्थेन सूत्रकृता जातिपक्षं परिहाय व्यक्तिपक्षः समाश्रितः । यतोऽनेन लक्ष्यानुसंधानात् व्याख्यानानुसरणगौरवं न भवति, अप्रत्ययोऽविधौयमानोऽपि सर्वार्थस्य यादक इति भट्टिति स्मृततरमतोति । व्यक्तिपक्षे सादृश्यसम्बन्धानिष्ठलव्यक्तियद्वयमस्तीत्यदोषः ।

अवाप्तमिति । वसेर्लुङि अवात् + स् + ताम् इति स्थिते व्यक्तिपक्षे पूर्वपरबीजकारयोरेवमन्तरोऽन्त्यचरसमावाधे सुतरां द्वयोर्भक्त्यं न स्यात् । सूत्रस्य तु परितापेता भिदेर्लुङि अभिख्या इत्यादौ स्यात् ।

यथाकृतियद्वयमिति । यथाकृतियद्वयो नास्तीत्येते, तत्र अथा सर्वार्थयद्वयं भवतीत्यर्थः ।

१६ । रूपसामान्याद्वा । * ।

रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा तानेव शाटकानाम्कादयामः ये मथुराया-
मित्यत्र रूपसामान्यादेव मथुरायां परिगृहीतानां शाटकानामन्यत्र तत्त्वेन परियङ्गः ।

ऋ लृ क् । २ ।

म. ह. । ऋ लृ इत्येतौ वर्णावुद्दिश्य पूर्वोच्चार्यन्ते ककार-
मितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः ।
“अकः सवर्णे दीर्घः” (६।१।१००) इत्यकारेण, “इको गुणवृद्धी”
(१।१।३) इतीकारेण, “उगितश्च” (४।१।६) (६।३।४५) इत्यु-
कारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञान-
मुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु क्लृपिस्थएव प्रयुज्यते, क्लृपेश्च
“पूर्वव्रासिद्ध”मिति लत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वात् ऋकार
एव अच्कार्य्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लृकार उप-
दिश्यते ? लत्वविधानाद्यानि पराण्यच्कार्य्याणि तानि लृ-
कारे यथा सुगरिति । कानि पुनस्तानि ? भुतः, स्वरितो-
द्दिर्वचनम् । ‘क्लृप्तमिच्छः’ ‘प्रक्लृप्तवान्’ इति । यच्चाशक्तिज-
मसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते । तत्स्थस्यापि
लृकारस्याच्कार्य्यप्रतिपत्त्यर्थम् लृकारोपदेशः क्रियते । ऋतक

रूपसामान्यादेति । भेदप्रतिरोधिनि व्यक्तिनिर्देशे रूपसामान्यतोऽभेदव्यवहारोऽस्ति
यथा षोके ।

इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी लृतक इति प्रयुङ्क्ते ।
तदन्योऽनुकरोति “कुमारी लृतक इत्याह” इति ।

भा. स. । अथ किमर्थं लृकारोपदेशः ? किं विशेषेण लृकारस्य न पुनरन्वेषामपि
वर्णानामुपदेशश्चोद्यते ? यद्यस्ति किञ्चिदन्येषां वर्णानामुपदेशे प्रयोजनम् लृकारस्यापि
तद्वितुमर्हति । को वा विशेषः ? विशेषोऽत्र, लृकारस्य लघीयान् प्रयोगविषयः ।
यश्चास्ति प्रयोगः स कृपिस्थएव । कृपिश्च लत्वस्यासिद्धत्वात् लृकारस्यैवाच्कार्याणि
भविष्यन्ति, किम् लृकारोपदेशेन । तच्चाह

१ । लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरण-
मुताद्यर्थः ।

(१) यदृच्छाशब्दार्थोयथा ‘दध्युतकाय देहि’ । यदृच्छया कश्चिद-लृतको नाम,

अथ किमर्थं इति । “लृकारलृकारयोः सवर्णविधि”रिति वार्तिकवाक्यमनपेक्ष्य
सूत्रकृता लृकारोपदेशः कृतः । यदि पुनस्तदपेक्ष्यैवेत्युनः कृतं, सवर्णविधेरनित्यत्व-
प्रदर्शनायैवेति सिद्धान्तः, अन्यथा ‘कृतशिख’ इत्यत्र “गुरोरलृत” (८।२।८६) इति
निषेधः प्राप्नुयान् । बह्वृचप्रातिशाख्ये च लृ वर्णधोरुजिह्वासूक्ष्मीयत्वेन स्थानसाध्य-
मस्ति ततः सवर्णतायामपि तथा । एवञ्च मुताद्यर्थम् लृकारोपदेशे कर्तव्यं प्रत्यसुखेन
तदालिपति, अथ किमर्थं लृकारोपदेश इति ।

किं विशेषेणिति । उपदेशं विनापि लृकारप्राप्तिसम्भावनां पश्यन्नाह किं विशे-
षेणेति । तत्प्रत्युक्त्या बाध्यते यद्यस्ति किञ्चिदित्यादिना ।

यश्चास्तीति । अल्पप्रयोगविषयालृकारादपि अल्पीयान् लृकारस्य प्रयोगविषयः,
तथापि प्रयोगविषयत्वादुपदेशः कर्तव्य इति पश्यन् परिहरति, लृकारस्यैवाच्कार्याणि
भविष्यन्तीति । लृकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु “स्थानेऽनतरतम्” इति स्थानि-
सदृशलृकारो भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

तस्मिन्प्रकार्याणि यथा स्मः । चतुर्थी शब्दानां प्रकृतिः—जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः ।

(२) अशक्तियानुकरणाद्यं यथा “कुमारी लृतक इत्याह” । अशक्त्या कुमारी लृतक इत्याह तस्येदमनुकरणम् ।

(३) मुतिर्द्विवचनस्वरिताः भूताद्यास्तदर्थः, तद्यथा ‘ऋश्मश्चि’ ‘ऋतः’ ‘प्रऋतः’ । परेषु भूतादिषु ललं पूर्वत्वात्सिद्धम् । सुतरामन्वकारार्थाणि न प्राप्नुवन्ति । तस्मिन्नेव लृकारोपदेशोऽत्रैव कर्तव्यः ।

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम् ?

२ । न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु ।

न्याय्यश्च कृतकशब्दस्य संज्ञादिषु कल्पनं साधु, कृतक एवासी न लृतकः । अथवा न्याय्यः कृतकशब्दः शास्त्रसिद्धोऽस्ति, संज्ञादिषु स एव कल्पयितव्यः, कृतक एवासी

परिचितः । “ऋयोरोल” (८।१।२८) इति सूत्रेण लृकारादेशोविहितः । स च “गुरोरदृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राधानम्” (८।२।८६) “अनन्ति च” (८।४।४७) “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (८।४।६६) इत्येतेः परविहितान् मुतिर्द्विवचनस्वरितान् इति नासिद्धिः । “पूर्वचासिद्धम्” (८।२।१) इत्यनेन परं हि पूर्वं प्रत्यसिद्धम्, न तु परं प्रति पूर्वं, सुतरां लसामान्यस्य लृकारस्याचलं व्याहृत्यते ।

प्रकृत इति । अन्तर्भावितव्ययात् कर्मणि क्तः, तेन “गतिरनन्तरः” (६।२।४६) इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ततः शेषनिघाते “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” ।

न्याय्यभावादिति । प्रथमप्रयोजननिराकरणार्थं वार्तिकमिदम् । अन्वयगुसारेण कृतत्वं नाम कर्तव्यम् । कृतिः सौचीधातुः । ततः “कुन्” शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्या-
पौ”त्यनेन कृतकः सिद्धः । अतः शास्त्रसिद्धत्वान्न्याय्य एवायम् । कृतकत्वशक्तिजनत्वा-
दस्यैवापभ्रंशः ।

संज्ञादिष्विति । आदिपदेन जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः सर्वे एव शास्त्रा-
न्विताः प्रयोक्तव्या इति दर्शयति ।

न लृतक इति । लृफिडः लृफिडभावनं यदृच्छाशब्दः । कृधातोर्गौणादिकं फिड-
फिडप्रत्ययाभ्यां निष्पन्नौ कृफिडफिड्डी शब्दावेतो । अतस्त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिः,
जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः, न सन्ति यदृच्छाशब्दाः ।

सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोगनसुक्तम्, न सन्तीति कृत्वा परिहारः ।

३ । समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य
निवर्त्तकोभवति । * ।

तद्यथा शास्त्रान्वितोदेवदत्तशब्दः समानार्थे देवदित्तशब्दं निवर्त्तयति, न गाय्यादीन् ।
नैव दोषः ।

४ । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ।

व्युत्पन्नपक्षमाश्रित्य यदृच्छाशब्दा निवर्त्तिताः, अव्युत्पन्नपक्षमाश्रित्य सन्तीति परिहारा
भवन्ति ।

सन्तीति । अव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य सन्तीति, व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य न सन्तीति फलि-
तार्थः ।

समाने चेति । यत्र समानार्थत्वं, तत्रैव साधुरसाधुशब्दस्य निवर्त्तकोभवति । लृ-
तकः कृतकश्चेती भिन्नस्वरूपी, यतः कृतकशब्दः कश्चिद्विज्ञाने संशालेन नियुज्यते
सुतराम् कृतकस्वरूप एवासी ।

पक्षान्तरैरिति । कुत्रचिद्व्यक्तिपक्ष आश्रितः, स एव जातिपक्षे समाश्रिते प्रत्या-
ख्यातः । एवं पक्षान्तरैरिति । व्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षः, अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षः । यदा
व्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षाश्रयः, तदा अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षः प्रत्याख्यातः । अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्द-
पक्षाश्रये तु शिष्टप्रवृत्ताः पारम्पर्यागतताः संज्ञाः सिद्ध्यन्ति । टिप्पुभादिषु कृतकशब्दः
साधुसाधुवद्भिर्भूतः साधुरेव वेति पक्षान्तरे भाष्यज्ञता स्थापितः ।

५ । अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु ।

अनुकरणं शिष्टस्य साधु भवति । अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य तु नैव दीपायाभ्युदयाय वा । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत्—एवमसौ ददातीत्यनुकुर्वन् यो दद्यात् सोऽभ्युदयेन युज्यते । वेदेऽपि—एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासत इति तेषामनुकुर्वन् यः सत्राण्यध्यासीत सोऽभ्युदयेन युज्यते । अशिष्टाप्रतिषिद्धम्—एवमसौ द्विक्रतीति तस्यानुकुर्वन् यो द्विक्रेत् नैव तस्य तद्दीपायाभ्युदयाय वा ।

एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् यः सुरां पिबेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । विषमउपन्यासः । यथापि पिबति यथानुपिबति उभौ तौ पिबतः । यत्तु खलु एवमसौ पिबतीति तस्यानुकुर्वन् पयः पिबेत् न स मन्ये पतितो भवेत् । एवमिहापि एवमसौ अपशब्दं प्रयुज्जत इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुज्जीत सोऽपशब्दभाक् भवेत् । न खलपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति । अतस्तदर्थं उपदेशः कर्तव्यः ।

अनुकरणमिति । द्वितीयप्रयोजननिराकरणार्थं वार्तिकमिदम् ।

कृतान्तेष्विति । कृतान्तेषु सिद्धान्तेषु ।

विषम इति । सुरापानानुकरणे सुरापानं न त्वनुकरणं तत्कार्यानुष्ठानमेव । अतएवानुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणस्यापि दुष्टत्वम् । न खलु तवानुकार्यस्य दुष्टत्वादुष्टत्वं यच्च सुरापानानुकरणे पयःपानम् ।

एवमिहापीति । सुरापानेन सुरापानानुकरणं यथा दीपाय तथापशब्दानुकरणेऽपशब्दप्रयोगो दीपावहः ।

न खल्विति । हेलयो हेलय इत्यादिषु अपशब्दपदार्थकः शब्द उदाहृतः । न तेन कश्चिदपशब्दव्यवहारजनितदोषागमः । कथम् ? साधुशब्दस्यार्थे यदा साधुशब्दः प्रयुज्यते तदैवापशब्दत्वम्, यथा ऋतकार्थे लृतकशब्दस्य प्रयोगः । अनुकार्यस्यापशब्दस्यानुकरणे यदापशब्दपदार्थकस्य शब्दस्य प्रयोगो न तदा तस्य तथात्वम् यथा लृतको यदानुकार्ये प्रत्याययति तदा साधुरेव ।

अपशब्दइत्येव तस्यापशब्दत्वम् न चैषोऽपशब्दः ।

अयं खल्वनुकरणशब्दोऽपरिहार्यः, साध्वल्यकारमधीते मध्वल्यकारमधीते इति । एतदर्थं उपदेशः कर्त्तव्यः । क्लृपिस्थस्येदमनुकरणमतः क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वाट्टकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्ति ।

भवेत् किन्तु न ततः प्रयोजनसिद्धिः । अयमवयवः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दः यदर्थं उपदेशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यम् । इदमवश्यकर्त्तव्यम्, प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् ? 'दिः पचन्त्वित्याह' "तिङ्ङतिङः" (८।१।२८) इति निघातो यथा स्यात्, 'अग्नी इत्याह' "ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्य" (१।१।११) मिति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवति, अपशब्दप्रकृतित्वात्, अपशब्द एवासौ भवति

अपशब्द इति । गाव्यादयोपभ्रंशा अपशब्दवाचाः । अपशब्दाद्यापशब्दप्रयोगे हि अपशब्दत्वम् । नैषोऽपशब्दः, किन्नाहि, अनुकार्यस्यानुकरणमात्रम् ।

अयं खल्विति । न ह्यसाधोरनुकरणमप्यचान्नीत्युपदेशस्यावश्यकर्त्तव्यता ।

क्लृपिस्थस्येति । ऋकारोऽच्कार्याणि भविष्यन्तीत्यनेन कर्त्तव्यतां परिहरति ।

भवेदिति । क्लृपिस्थलकाराय लृकारोपदेशाय प्रयोजनाभावेऽपि तदनुकरणाद्ये क्लृपुपदेशः कर्त्तव्यः । 'साध्वल्यकारमधीते' इत्यत्र प्रयोगस्यानुकरणम् । "पूर्ववासिद्ध" (८।२।१) मित्यस्य कार्ये नियोगो न तु प्रयोगे । सुतरां प्रयोगानुकरणे नास्ति तत्पूर्वस्य परिगणना ।

इदमवश्यमिति । क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वाट्टकारद्वारेण यथाच्कार्यं भवति तथानुकरण-स्यापि ।

दिः पचन्त्विति । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यस्योदाहरणम् । पचन्तु पचन्त्विति केनचिदुक्ते दिः पचन्त्विति तस्यानुकरणम् । एतच्च क्रियासाधनादि नाभिधत्ते, अतो न तिङन्त्वम्, तथापि प्रकृतिवत् "तिङ्ङतिङः" (८।१।२८) इत्यनेन निघातः स्यात् । 'अग्नी इत्याह' इत्यत्र प्रगृह्यत्वमितिदेशेन । न खलु अग्नीशब्दोऽत्र द्वयमभिधत्ते, यदि-वचनानां भविष्यति, तथापि प्रकृतिवदस्य प्रगृह्यत्वम् । "द्युतायुद्धितः" (६।१।५५)

‘कर्मार्थसूतक इत्याह’ । न अपशब्दा उपदिश्यन्ते । न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति, तदा कृतीवापशब्दः प्रकृतिः ।

६ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् मुत्यादयः ।

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति प्रुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति ।

यदेकदेशविकृतमनन्यवद्भवति, तदा “राज्ञः क च” (४।२।१४०) राजकीयमित्यत्र “अज्ञीप्राप्तिः” (६।४।१३४) इत्यकारलोपः प्राप्नोति ।

७ । एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्यैकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति चेत् ‘कृष्प्रशिख’ इत्यत्र प्रती न प्राप्नोति । यत्र “कृती री कः” (८।२।१८) इत्यत्र ञकारो न षष्ठीनिर्दिष्टः । रूप उ; र; ल इत्य-
विभक्तिकनिर्देशे ञकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः । अथवा ह्यविशेषण “एकदेशविकृतमनन्य-
वद्भवती”त्येवास्ति । राजकीयमित्यत्रालोपः प्राप्नोतीत्युक्तम् । नैप दीपः । “स्वयुवसंधा-
नास्तद्विहित” (३।४।१२२) इत्यत्र आदीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रति-

वत्यत्र लकारं परं यणादंशकारणात् धावनुबन्धस्य लकारस्य सन्त्यक्कार्याणीत्यायाति, अतो
समल्ल सप्तलु इत्यादिस्थस्यानुकरणं सिद्धति प्रकृतिवद्भावः ।

न ह्यपशब्दा इति । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यत्र शास्त्रीया प्रकृतिरायीयते, काव्यंश्च
यदतिदिश्यते तदपि सूत्रां शास्त्रीयमेव ।

एकदेशविकृतस्येति । तृतीयप्रयोजनानुराकरणार्थं वार्तिकसिद्धम् । “तुङ्गिधिलादेश-
विनामेपु ञकारग्रहण”मिति वक्ष्यमानत्वात् ञकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वं कृते स एव ञकार
इति प्रत्यभिज्ञानात् भविष्यतीति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वमित्यस्य भावः ।

प्राथम्यम् । तत् प्रकृतमुत्तरवानुवर्तिष्यते “अल्लोपोऽनो नकारान्तस्येति ।

इह तर्हि “कृष्णश्शिखः” “अवृतः” (८।२।८६) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

८ । रवत्प्रतिषेधाच्च ।

रवत्प्रतिषेधाच्चैतस्मिन्निति । “गुरीरवत” इति वक्ष्यामि । एवं सति ह्रितश्चकारः” इत्यत्र दीर्घस्य भुतप्रतिषेधापत्तिः । “गुरीररवती ऋक्स्येति वक्ष्यामि । एवमेकस्य लृकारोपदेशस्य प्रत्याख्यानाय लृट्कार्पणाय महावंशस्तस्मात्त्वल्गन्मिव सूत्रभङ्गाययम् । न भ्रमेव गौरवम् ।

नकारान्तस्येति । राजकीर्यामत्यत्र कादेशे कृते राजन्शब्दी न नकारान्तमिति, न हि क्रिप्रपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारः ।

रवदिति । विनामीनतिः नकारस्य एवादेशः । विनामि ऋकारग्रहणे कृते विना-
मिकदेशविकृत्यायेन रैक्यताप्यायति । तेन अवृत इत्यत्र अवृत इति सिद्धति । तथा च ऋकारपयुक्तं कार्यं न भवति क्रिप्रपुच्छस्य शुनः पुच्छवत्त्वव्यवहार इव ।

ऋक्स्येति । ऋक्स्य रवती न तु दीर्घस्य भुतनिषेधः ।

लृट्कार्पणायति । लृट् करञ्जभेदः । न हि कीऽपि लृट्कार्पणाय महान्तं वंश-
त्वमात्मन्वेति, तत्करणत्वं उपहासास्त्वदम् ; एवं लृकारोपदेशप्रत्याख्यानार्थं सूत्रभङ्गा-
ययन्तु । तदाह भाष्यकारः “स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः भुताययः सन् प्रत्या-
ख्यायते सैषा महती वंशस्तस्मात्त्वानुक्रयते ।” लट् लौट्य इति धातोरौणादिकः कन् ।
ऋकारप्रत्याख्यानं निष्पद्योजनमिति स्थितम् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

ए ओङ् । ३ ।

म. व. ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । “एङि पररूप” (६।१।८४) सित्येकारेण ।

ऐ औच् । ४ ।

म. व. ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्व्यान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” (१।१।५७) इत्यकारेण, “इच एकारोऽप्यत्ययवच्च” (६।३।६८) इति इकारेण, “एचोऽयवायावः” (६।१।७८) इत्येकारेण ; “वृद्धिरादैच्” (१।१।१) इत्यैकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्यग्रहेषु न ।

आचारादप्रधानत्वान्नोपस्य बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति, तच्छायावुकारिणो हि ते न पुनस्त एव । पृथक्प्रयत्न-निवृत्त्यर्थं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । नुडिधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम् । नुडिधौ लृकारग्रहणम्—आनृधतुः आनृधुः । लादेशे लृकारग्रहणम्—कृतः कृतवान् । विनामेषु ऋकारग्रहणम्—कर्तृणाम् ।

भा. स. इमानि सम्यचराणि एत् श्रीत् ऊ, एत् श्रीत् च् इति तपराणि वापदिश्वरघ्न-
यवा यथान्यासमतपराणि ? कथाच विशेषः ?

१ । सम्यचरेषु तपरोपदेशश्चेत् तपरोच्चा- रणम् ।

सम्यचरेषु तपरोपदेशश्चेत् तपरोच्चारणं कर्तव्यम् ।

२ । श्रुतादिष्वज्जविधिः ।

तपनिर्द्देशे त्रिमात्रत्वाभावादच्त्वाभावः । सुतरां श्रुतादिष्वजाग्रदविवर्धनं सिद्धयति ।
'गोश्चात' 'नौश्चात' इत्यत्र "अनचि चे" (८।४।४७) त्यनेन अच उत्तरस्य यरो हे
भवतीऽनचीति द्विवचनं न प्राप्नोति । 'प्रत्यङ्ङैश्तिकायनः' 'उदङ्ङौश्पगव' "ङमो
ऋस्वादचि ङमुन् नित्यम्" (८।३।३१) इत्यनेन अचि ङमततादेशो न भवति ।

३ । श्रुतसंज्ञा च ।

श्रुतसंज्ञा च न सिद्धयति । 'ऐश्तिकायनः' 'औश्पगवः' । "ज्कालोज्भ्रस्वदीर्घप्लुत"
(१।२।२७) इति त्रिमात्रस्य श्रुतसंज्ञकत्वात् प्लुतसंज्ञा च न प्राप्नोति ।

सन्तु तर्ह्यतपराणि ।

४ । अतपर एच इग्प्रस्वादेशे ।

यदि अतपराणि एच इग्प्रस्वादेश इति वक्तव्यः स्यात्, किं प्रयोजनम् ? एङी

सम्यचराणीति । सम्ययसानावयवत्वात् सम्यचराणीत्यन्वया पूर्वाचार्यसंज्ञा ।

प्लुतादिष्विति । "ज्कालोज्भ्रस्वदीर्घप्लुत" (१।२।२७) इत्यत्राच्प्रश्नोऽस्ति । अच्-
प्रश्नेनात् तपराणामेचामुपस्थितेस्तपरैस्तत्कालयहणात् गोश्चात इत्यादौ त्रिमात्रत्वयहणं
व्याहृत्यते । त्रिमात्रत्वाभावे नाच्त्वं, अच्त्वाभावे न द्विवचनम् नापि ङमुदत्वम् ।

प्लुतसंज्ञेति । पूर्वोक्तयुक्ता तत्कालयहणात् त्रिमात्रत्वाभावात् ।

एच इगिति । "एच इग्प्रस्वादेशे" (१।१।४८) इति सप्तं वार्तिककृता प्रत्याख्यातं,

ऋस्वादेशशासनेष्वर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति । तपराणि चेत् तत्राप्येतद्वक्तव्यम् । यतः इमी ऐचौ समाहारवर्णौ ; मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः ; तयोः ऋस्वादंशे कदाचिदकारः स्यात् कदाचिदिकारीकारी स्यातां, मा कदाचिदकारः स्यादिति सूचारम् ।

प्रत्याख्यायते चैतत्पूर्व वार्तिककारेण “ऐचौश्चोत्तरभूयस्वादि”ति । प्रत्याख्यानपक्षे इदमपि प्रत्याख्यातम् “सिद्धमेडः सस्थानत्वादिति”ति ।

तदुपलब्धोक्तं वक्तव्यं स्यादिति । एड इति । अर्द्ध इति समांशवाचिनोऽपि पुस्तमेतद्भाष्यमाख्यात् । एवां हि पूर्वभागोऽकारसदृशः उत्तरभाग इवर्णोवर्णसदृशः । तत्राक्षरगतः परिलक्ष्यते एड अकारः प्रसिद्धः, ऐचि विप्रसिद्धः । एडः प्रसिद्धावर्णत्वादिकारौकारवर्णसवर्णावर्द्धकारावौकारौ प्राप्नुतः ।

तपराणि चेदिति । ऐचोर्विप्रसिद्धावर्णत्वात् अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो न भवतः अथ च समाहारवर्णत्वात् तपरेऽपि कदाचिदकारः स्यात् कदाचिदिकारीकारी । एवं सूचारम्भस्य प्रयोजनमुभयतः समानमेव । अतपरत्वे ऐचः, तपरेत्वे ऐचः ऋस्वादंशे इद्वतीति वक्तव्यं भवति । मात्रावर्णस्येति । अ इ उ एषां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । अष्टादशभेदभिन्नानामेषां मात्रा ज्ञायव्यभेदः । अतो भेदसङ्गात् षष्ठ्या निर्देशः ।

प्रत्याख्यायते इति । अकारनिवृत्त्यर्थं “एच इगृध्रस्वादिश” इति सूत्रं न कर्तव्यम् । कथम् ? उच्चारणतोऽकारस्यार्द्धमात्रा, इकारोकारयोरर्द्धमात्रा, अत उत्तरभूयस्वादिकार उकार एव । इदमपीति । एकारस्तालव्यः, ओकार ओष्ठ्य इति तयोः स्थाने इकारोकाराविव भविष्यतः । एदैतोः कण्ठतालु ओदीतोः कण्ठोष्ठमिति एतत्तु “शब्दपरविप्रतिषेधेन एड उत्तरभागान्तरतमौ इ उ वर्णाविवेति सिद्धम् ।” एकारस्तालव्य ओकारः ओष्ठ्यी यया बहुचप्रातिशास्त्रि “तालव्याषेकारचवर्गाविकारैकारौ यकारः शकारः” इति “शेष ओष्ठ्योपपाद्य” इति च । शेषः खलु उवर्णः पवर्गः ओ ओ उपाधानीयशेषा इति ।

यद्यप्यत्र वार्तिककृता सूत्रं प्रत्याख्यातम्, तथापि तत्कृत-सूत्रवर्णविषयकं वार्तिकं यथा शिक्षानुरासारेण युक्तम्, तथात् सूत्रकारस्यापि ऋस्वादंशानुशासने सात्यमुयिराणायनी-यप्रातिशाख्यानुसार्यर्द्धकारौकारप्रतिनिवृत्तये सूचारम्भो युक्तिसिद्ध एव । यदि सूत्रं प्रत्याख्यायते वार्तिकमपि समानन्यायेन प्रत्याख्यानयोग्यम् ।

ननु कन्दीगानां सात्यमुधिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमीकारसाधीयन्त, “सुजाते ए अश्वमूत्रे” “अश्वर्यो श्री अद्रिभिः सुतम् ।” अत एङः सस्थानतरावर्द्ध एकारः अर्द्ध श्रीकारः स्याताम् । शाखाविशेषे गीतिवशादेवमुच्चारितम् । नैव लीकं नान्यस्मिन् वेदेऽर्द्ध एकार अर्द्ध श्रीकारी वास्ति ।

५ । एकादेशे दीर्घग्रहणम् ।

यदि अतपराणि “आद्गुणः” (६।१।८०) दीर्घः, “वृद्धिरेच” (६।१।८८) दीर्घ इति एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ; अन्यथा ‘खट्वा-इन्द्रः—खटुन्द्रः’ “खट्वा ईषा—खटुषा” इत्यादी आन्तर्यतः त्रिमातृचतुष्मातृणां स्थानिनां त्रिमातृचतुष्मातृ आदेशा भवेयः ।

न दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । “अकः सवर्णे दीर्घः” (६।१।१००) इत्यत्र दीर्घ इति यागविभागः करिष्यते । ततः एकः पूर्वपरयोःरित्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानं भवति ।

एवं सति ‘पशुम्’ ‘विद्धम्’ ‘पचन्ती’त्यत्र दीर्घप्रसङ्गः । पशुमित्यत्र “अमि पूर्वः” (६।१।१०६) इत्यस्मिन् “प्रथमयोः पूर्वसवर्णयोः” (६।१।१०१) इत्यतः पूर्वसवर्ण इत्यनुवर्तमानेऽपि यत् पूर्वग्रहणं करोति, तस्यैतत् प्रयोजनम्—यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोः स्यात् । विद्धमित्यत्र “सम्प्रसारणाच्चे” (६।१।१०७) त्यस्मिन् तस्यैव पूर्वशब्दस्यानुवर्तनात् । अथवा “हलः” (६।४।२) इति सूत्रे हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वानुशासनात् तज्ज्ञापकबलान्न दीर्घो भवेत् । पचन्तीत्यत्रापि न दीर्घप्रसङ्गः । यतः “अती गुणं” (६।१।१८०) इत्यत्र “एङि पररूप” (६।१।१८४) मित्यचः पररूपमनुवर्तते । पर इतीयता सिद्धे सति यत् रूपग्रहणं करोति तस्येदं प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्भवेत् । भवतु, ‘खटुर्द्धः’ ‘मालर्द्धः’ इत्यत्र दीर्घवचनात् “अदेङ् गुणः” (१।१।२) इत्यनेन स्त्रीकारी न स्यात्, अनान्तर्यादेकारौकारी न ततो विग्रहीतश्रवणं पस्येत ।

यत्र क्रियमाणे न दीर्घस्तत्रैव भवतु, “वृद्धिरादैच्” (१।१।१) दीर्घः, “अदेङ् गुणो” (१।१।२) दीर्घः । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । गुणवृद्धि-

संज्ञाविधौ तपरनिर्देशादिमात्रवतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तिः स्यात् । ननु तः परी यस्मात् तस्य परः । तादपि परस्परः । यदि तादपि परस्परसदा “ऋदोरप्” (३।१।५७) इत्यत्र चकारस्य तात्परत्वात् ‘यवः’ ‘सवः’ इत्यत्र प्रसरः, न तु ‘खवः’ ‘पवः’ इत्यत्र । एष न तकारः, किलर्चि, तकारवद्कारोऽसन्देहाद्यो मुखसुखार्थो वा ।

तपरनिर्देशादिति । “वृद्धिरादैच्” (१।१।१) इत्यर्थे तपरकरणमेजर्थः, “तादपि परस्पर” इति वृत्तिः । अत्र भाष्यस्वरसानुसारिशेखरकारमते तपरकरणमसन्देहार्थम् गुणानामभेदकत्वात् सवर्णग्राहकतेति । गुणानां भेदकत्वग्रहणे आ इति दीर्घस्यान्यत्वे न सवर्णग्रहणप्रसङ्गः । अकारेण गृह्यमाण आकारीऽण् भवतीति चेत्, माला अत्र माला आनोता इत्यत्र एकादेशे दीर्घवचनान्न त्रिमात्रचतुर्मात्राः । सुतराम् आकारं परिहाय ऐजर्थे तपरकरणमिति युक्तम् । आदेजित्यवैकतासन्देहार्थोऽनन्यत्वं त्रिमात्रचतुर्मात्रग्रहणार्थे इति कैयटीक्तयुक्त्या उभयतस्तस्य ग्रहणं भवति । गुणसंज्ञायां “तपरकरणं सर्वार्थं”मिति वृत्तिः । अत्र इत्यत्र तपरकरणस्य चरितार्थतायामेडि न तस्य प्रसरः । अत्र वदामी दीक्षितेन सह “जकालोऽज्” (१।१।२७) सूत्रस्य भाष्यमनुसृत्य “अनुदित् सवर्णं स्यात्प्रत्ययः” (१।१।६८) इत्यत्र “स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे” (१।१।६८) त्यतोऽशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्तते । ततः शब्दसंज्ञाव्यतिरिक्तस्थले सवर्णग्रहणमिति प्राप्ते गुणवृद्धिसंज्ञाविधौ तपरकरणमसन्देहार्थमिति सर्व्वं सुस्थम् । तादपीति । तादपि परस्परः इति पञ्चमीसमासः “सहिवृद्धीरोदवर्णस्य” (६।३।११२) इति सूत्रज्ञापितत्वात् यद्यत्र पञ्चमीसमासो न स्यात्, अवर्णस्येति वर्णपदेनाकारस्यापि ग्रहणमाप्नुयात् । तादपि परस्पर इत्यनेन भवत्वैच्छदेन दीर्घाणां ग्रहणम् । दीर्घाणां ग्रहणेऽपि दीर्घः पुनः स्वसवर्णानां ग्रहणं भवति । तेन त्रिमात्रादिवर्णं तदवस्थमेव । कुत एतज्ज्ञायते ? “दीर्घाञ्जसि च” (६।१।१०५) इति ज्ञापकेन । अनेनैव हि ज्ञापकात् प्रत्याहारैरपस्थितानां प्रागनुच्चारितानामाकारादीनां सवर्णग्राहकत्वमायाति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यतः स्वे चकारः क्रियते । यद्यत्र चकारो न स्यात्, पूर्व्वसूत्रात् (६।१।१०४) ऋसाकारादिच दीर्घाकारानुजसीति व्यवस्था सम्भाव्यते । केवलमजादिषु प्रत्याहारस्य निष्कलनत्वात्, दीर्घस्याच्त्वाभावेऽसौषामित्यादिषु “इण्कीः” (८।३।५७) “आदेश-

प्रत्यययोः” (८।३।५६) इत्यनेन षत्वं, गौरीरित्यादिषु “प्रत्यययोः पूर्वसवर्णः” (६।१।१०९) इत्यनेन शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घा न स्यात् । एवं सवर्णग्रहणानिष्ठतेः गुणवृद्धि-संज्ञायां तत्परग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, न । यत्किञ्चन संज्ञायां व्यर्थं संज्ञिति तत् स्वीकर्तुं शक्यम् । कुतो वैतन्त्रज्ञायते ? “ऊमो ऋसात्” (८।३।१२) इति सूत्रे “ऊसुट्” इति प्रत्याहारे कृतं टितं संज्ञायां व्यर्थं सत् संज्ञिभिः सम्बध्यते, तथेहापि । द-कार इति । दकारस्यावासन्देहाथत्वं मुखसुखार्थत्वञ्च निर्दिश्य तत्कालनिर्देशत्वं हि निवारितम् ; किन्तु “तित् स्वरितम्” (६।१।१८५) इति सूत्रे “तत्परस्तत्कालस्येति दकारोऽपि चर्त्तभूतो निर्दिश्यते” इति यत् भाष्यकारेणोक्तं तेनास्य विरोधः । एतद्दीर्घ-परिहारार्थं कैथटस्वाह “यकारस्थानिको यकारस्थानिको वा दकारः” इति । शिखर-कारोऽप्याह “तत्परसूत्रे दकारप्रदेशपक्षे तु यकारस्थानिको दकारो बोध्यः ।” द्वाविधेन तु नायं पक्षो बहु मन्यते । तेन हि “प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय” इति परि-भाषामाश्रित्य “तित् स्वरित”मित्यत्र प्रत्ययाप्रत्यययोः सन्देहस्थले प्रत्ययसङ्घर्षं सम्भव-तीति कृत्वा “तिति प्रत्ययग्रहण”मिति वार्तिकम्, ज्ञापकवलेन भाष्यकारस्य तत्प्रत्या-ख्यानञ्च अभ्युपेत्यवादत्वेन* परिहृतम् । “प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इति परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यां न कचिदाश्रिता” इति कैथटीक्तिः ; “तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्तिकयोरेह । अदर्शनादयं यद्वी मङ्गलम् अभिराहतः ॥” इति हरदयोक्तिश्च ; “अङ्गस्येति (६।४।१) सूत्रप्रत्याख्यानाय भाष्ये कण्ठरवेणैव एतत्परिभाषोपन्यासादि” त्यक्त्या प्रत्युक्ते । “अङ्गस्ये”ति सूत्रस्य प्रत्याख्यानं न भाष्यकाराशयः, तत्परिभाषायाः व्यर्थत्वप्रदर्शनमेव, यतस्तदिदं सूत्रं विना “हलः” (६।४।२) इत्यनेन “निरुत” मित्यत्र वेजः सम्प्रसारणस्याङ्गावयवगतइल्लिङ्गारणाभावात् दीर्घत्वं प्रसज्येतेति अभियुक्तसाशये स्वयमुपनीयाह “तथापि यकारयकारस्थानिको दकार इत्यर्थे इति व्याख्यानकृत्तेशो निष्फलतया मूलस्वरसविशेषतया चादरानहं एव । ‘दिव उदि’त्यादौ ‘तित् स्वरित’ मित्यस्य प्राप्तिरेव विरुद्धं दकारप्रदेशादेर्निर्वीजत्वा”दिति । उदिति संज्ञया संज्ञि-यकारस्य संभाव्यतिरिक्तं न किञ्चिदन्यत् फलमस्तीति निर्वीजत्वादित्युक्तम् । यदि

६ । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ।*

अथ विचार्यते । यत्र तेषु वर्णेषु वर्णान्तरसमानाकृतयो वर्णैकदेशाः, किमेतेषां ग्रहणेन तेषां ग्रहणं भवति न वा । यतोऽत्र समुदाया अप्युपदिश्यन्तेऽवयवा अपि । यदि समुदाया गृह्यन्ते तदवयवानां तदन्तर्वर्तित्वान्न कार्यं स्नातन्त्रम् । यतो वचः प्रचलन् तदवयवैः प्रचलति । समुदायस्य स्वावयवस्यावयवरूपेण स्वतन्त्रग्रहणं स्यान्न वेति विचारणा । यदि स्यात् ।

स्यात् “अतो भिसैस्” (७।१।६) इत्यत्र अदिति दृष्टा तात् एव गृह्येत न त्वकारान्तः । एवं “तपरस्मत्कात्स्वे”ति सूत्रमपि व्यर्थं भवेत् । दीक्षितप्रदत्ताभिरित्याद्याभिर्युक्तिभिर्द्यपि दकारस्य धकारनिर्देशो न प्रयोजनत्वेन परिलक्ष्यते तथापि भाष्यद्वयस्य विरोधपरिहाराय प्राची यत्र कृतवन्त इति तेषां भाष्याधीनत्वं दीक्षितस्य तु स्नातन्त्रमिति शङ्कदेव कुतूहलमुद्भावयति । वस्तुतस्तु “दकारप्रश्नेषपचे तु धकारस्यानिको दकार” इति श्रुत्युक्त्या दकारोक्तिरेवादर्शनीया, यतः प्रयोजनमनुसृत्य पदान्तरग्रहणं सर्वथा न सुनिलिखितेषु परिलक्ष्यते । “अङ्गस्ते”ति सूत्रे “अथेवद्वयग्रहे नानर्थक्यम्” “प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणं”मिति परिभाषाद्वयमुपलक्ष्य वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानत्वं कैयटेभीक्ष्णम् । यत्र वर्णग्रहणं नास्ति तत्रेयमुपस्थीयत इति तदुक्तं रघुसूत्रे परिभाषेन्दुश्रुत्युक्त्या दकारस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषा एवं समर्थिता, “अतएव ‘सनांशसमिच उः’ (१।१।१६) ‘वले’ (६।१।१८) इत्यत्र सन्वलयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम्” । “सनांशसमिच उः” इत्यत्र सना न समिधातोः किन्तु सन्प्रत्ययस्य “वले” इति सूत्रे बलप्रत्ययस्य च ग्रहणं भवति । अनभिधानं पदान्तरे व्याप्तित्वायं समाश्रित्य वृत्तिकारेण सना धातोर्ग्रहणं स्थापितम् । “वले” इत्यत्र “पृथोद्वादीनि यथोपदिष्टम्” (६।१।१०) इत्यतो “यथोपदिष्ट”मनुवर्त्तय प्रत्ययग्रहणं शब्देन्दुश्रुत्युक्त्या दकारस्य समर्थितम् । एवं दीक्षितेनाहता परिभाषा वार्तिककैयटायनुरोधेनोपेक्षितापि नास्तीति प्रपञ्च्यतेऽनया प्रतीतिशैल्यथा ।

वर्णान्तरसमानाकृतय इति । अथ विभागी सूचकारेण वार्तिककारेण च स्वीकृतः । यतः “तस्यादित उदात्तमङ्गलम्” (१।१।१२) इति सूत्रे उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारस्य स्वरितस्य कसिक्रमे उदात्तः कसिक्रमेऽनुदात्त इति प्रदर्शनाय वदति तस्य आदौ अङ्गल-

७ । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत् सन्ध्याचरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ।

यदि वर्णग्रहणेन वर्णैकदेशा गृह्यन्ते तदा सन्ध्याचरे समानाक्षराश्रयो यो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । यथा अग्ने + इन्द्र, वायो + उदकमित्यत्र “अकः सवर्णे दीर्घः” (६।१।१००) इति यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति तन्निषेध्यम् ।

सुदात्तं शिष्टार्द्धमनुदात्तम् । “एषोथीत्तरभूयस्वा” इति वार्तिकेन तादृशंशकरणं लुप्यते । एवमंशग्रहणं सिद्धम् । दृश्यन्ते च आकारोऽकारस्य ईकार इकारस्य ऊकार उकारस्य सट्शो भागौ । ऋकारलृकारयोः सट्शो रेफलकारभागौ तद्वयथा ऋकारे उभयतोऽञ्भक्तौर्द्धमात्रा मध्ये रेफसट्शोर्द्धमात्रा, एवम् लृकार उभयतोऽज्भक्तिः मध्ये लृकार-सट्शो भागः । एच्च पूर्वभागोऽकारस्तीत्तरभाग इवर्णोवर्णयोः । एवं स्थिते अग्ने + इन्द्र इत्यादौ अवयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यञ्च । तत्रावयवकार्यं ह्यनन्तरङ्गम्, अवयवागमपूर्वकः समुदायावगमोऽतः समुदायकार्यं बहिरङ्गम् । अनन्तरङ्गत्वात् स्वाभावोदितत्वात् प्रत्यक्षत्वात् परत्वाद्वाचावयवकार्यमसङ्गः । सुतरां दधीन्द्रवत् अग्ने + इन्द्र इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वम् । अयादीनामवकाशस्तु अग्र आयादीत्यत्र । न खल्वत्रावयवस्य यथादेशः प्राप्नोति । “येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवती”ति अथवा “मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते गीतरानि”ति न्यायेन यथो बाधका ह्ययादयः । समुदायस्यावयवे सिद्धे विचारणा किमवयवानां समुदायेन स्वातन्त्र्यग्रहणेन कार्यं स्यादवयवा पुनरस्वातन्त्र्यास्वीकारेण । स्वातन्त्र्यग्रहेण तु अवयवानामसदृशत्वात् वर्णग्रहणेन विधीयमानं कार्यं न तत्तदवयवेषु प्रवर्तते । एतदेव प्रपञ्चयन्नस्वातन्त्र्य-ग्रहणमेव सिद्धान्तपक्षे स्थापयिष्यति ।

समानाक्षराश्रयविधिरिति । “दश समाना” इति पूर्वोक्तार्थनिर्दिष्टाकां संज्ञा समानेति । समानाक्षराश्रयविधिरगाश्रयविधिर्दीर्घत्वमिति ।

८ । दीर्घे ऋस्वविधिप्रतिषेधः ।

दीर्घे ऋस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेधः । यथा आलुप्य प्रलूयेत्यत्र “ऋस्वस्य पिति क्वति तुक्” (६।१।०१) इति तुक् प्राप्नोति स निषेधः । नैष दीर्घः । “दीर्घान्” (६।१।०५) हे तुक् भवतीत्यनुशासनात् आपितं दीर्घे न ऋस्वाश्रयो विधिर्भवति । यदि ऋहोर्घादिति सूचकरत्वं विफलं भवेत् । न विफलम्, अस्यान्वत् प्रयोजनम् । किम् ? “पदान्ताहा” (६।१।०६) इति विभाषानुशासनम् । यदि केवलं विभाषानुशासनं प्रयोजनं स्यात्, दीर्घान् पदानादिति न्यूनात् न पुनर्योगविभागं कुर्यात् । इह तर्हि, सालाभिः खट्वाभिरित्यत्र “अतो भिसैस्” (७।१।६) इत्येस्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । तर्हि याता वात्येत्यत्र “अतो लोपः” (६।४।४८) आर्हधातुके इत्याकारलोपः स्यात् । इहापि तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । तपरकरणेऽन्यत् प्रयोजनमस्ति । किम् ? आकारस्य अकाररूपिभागद्वयस्य लोपो मा भूदिति । तपरं कृते परस्य लोपे कथं पूर्वस्य लोपो न भविष्यति ? परलोपस्य स्थानिवद्भावात् “असिद्धवद्वाभात्” ((६।४।२२) इत्यनेनासिद्धत्वाच्च । एवं तर्हि “आतोऽनुपसर्गे क” (३।२।३) इति ककारानुबन्धकरणं आपकसाकारस्यसाकारस्य लोपो न भवतीत्यस्य । कथं क्त्वा आपकम् ? आकारस्यस्याऽकारस्य लोपे कृते शिष्टाऽकार-प्रत्ययाकारयोः पररूपे कृते गोदः कस्त्वल् इति रूपं सिद्धं भवति सुतरां कित्करणमनर्थकं स्यात् । स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च न भवत्याकारस्य लोप इति पश्चन्नाचार्यः ककारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति आपकम् “तुन्दशीकपरिहृजापनुदोः” (३।२।५) इत्युत्तरायेनेतत् स्यात् । यत्तर्हि “गापो-एक्” (३।२।८) इति ककारानुबन्धकरणं तदनन्यार्थम् ।

आकारस्येति । “सर्वस्य लोपो मा भूदिति भाष्यग्रन्थसाधेत चाह आकारस्याकाररूपिभागद्वयस्येत्यादि । यत्तर्हीति । कित्करणस्य त्वाकारलोपशेषकत्वा-

भावे क्न्दोगाय इत्यच्चाकारस्यसाकारस्य लोपे शिष्टाकारप्रत्ययाकारयोः सिद्धस्य पररूपस्य धातुं प्रति अन्तवद्भावात् तस्य च स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च पुनराकारत्वेनावस्थितेः

६। एकवर्णवच्च ।

एकवर्णवच्च दीर्घा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? वाचा तरतीत्यत्र “गौ-
हाचल्लन्” (४।४।७) इत्यनेन ह्यञ्जल्लक्षणं मा भूत् । वाचा निमित्तमित्यत्र “गौहाची-
ऽसंख्यापरिभाषायादर्थेन (५।१।३६) तस्य निमित्तं संयोगीत्यातावित्यनेन ह्यञ्जल्लक्षणी
यन्मा भूत् । अत्रापि गौनीयहणं आपकं दीर्घाद्व्यञ्जल्लक्षणी विधिर्न भवतीति ।

अथन्तु सर्वेषामेव परिहारः ।

“आतो धातोः” (६।४।१४०) इत्यनेन आकारान्तस्य* धातोर्भस्य लोपे कन्दोगे इति रूपं
भवति न तु कन्दोगायति । अत्रोच्यते । कन्दोगायत्यत्र तु अकारमाश्रित्य “ऊर्ध्वः”
(७।१।१३) इत्यनेन यशब्दः कृतः “सन्निपातलक्षणी विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये”त्यनया
परिभाषया “आतो लोप” इत्यनेन आकारस्य लोपो भविष्यति । सन्निपातः इथोः सम्बन्धः,
तन्निमित्तो विधिः सन्निपातलक्षणी विधिः, तद्विघातस्य सन्निपातविघातस्य अनिमित्तम्
हेतुर्न भवति । अकारान्तत्वादेव यकारोत्पत्तिः, सुतराम् अकारयकारयोरत्र सम्बन्धः ।
तस्यैवाकारस्य त्वाकारत्वेन लोपे सन्निपातव्याधातो भविष्यत्यतस्तत्र भवति । “ऊर्ध्व”
इत्यत्र “कष्टाय क्रमणे” (३।४।१४) इति निर्देशात् सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत-
मन्नीकृत्य “सपि च” (७।१।१०२) इत्यनेन ऊस्थानिकेन यकारेण यादित्वादीर्घत्वम् ।
अत्र तु कष्टायित्यस्य निपातनत्वमाश्रित्य ।

वाचेति । अत्र वाक्शब्दस्याऽऽकारस्यावयवग्रहणे सति ह्यञ्जल्लक्षणम् । ह्यञ्जल्ल-
प्रसङ्गे तु उन्वयतो प्राप्नुतः । तन्मा भूदिति प्रयोजनं दीर्घस्यैकवर्णत्वातिदेशनम् । गौ-
नीयहणं आपकमिति । यद्यत्र भाग्यहणप्रयुक्तं कार्यं स्यात्, न तदा गौनीयहणं
कुर्यात्, यतः सूत्रस्य ह्यञ्जल्लक्षणैव तथोपहणं सिद्धम् । अतएव अग्रे एहीत्यत्र “एकः

* “आदेशे उपदेशेऽश्रिति” (६।१।४५) इत्यनेनात्वं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति
सुखः सुख इति “आतश्चापसर्ग” इति कप्रत्ययः । सुतरां गेधातोर्नाकारान्तत्वेन
यहणम् ।

१० । नाव्यपहक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु ।

अव्यपहक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्य न ह्यवयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु । तद्यथा द्रव्येषु “सप्तदश सामधेनो भवन्ती”त्यत्र न सप्तदशारत्रिप्रमाणं काष्ठमप्रावभ्याधीयते । विषम उपन्यासः । प्रत्युच्चं काष्ठखण्डाव्यावाधीयन्ते । अर्हचतुर्हस्ता हि वेदी । न तत्र सप्तदशारत्रिप्रमाणस्य काष्ठस्याप्रावाधानं सम्भवति । यथा तर्हि, “सप्तदश प्रादेशमात्री-रात्रत्योः समिधोऽभ्यादधीते”ति न खलु सप्तदशप्रादेशप्रमाणं काष्ठमप्रावभ्याधीयते । अत्रापि प्रतिप्रश्नं काष्ठान्वप्रावाधीयन्ते, पूर्ववद्वेद्यामग्नौ चासम्भवः । यथा तर्हि तैलं न विक्रीतव्यं मांसं न विक्रीतव्यमिति निवेद्यात् गोः सर्षपाह्वपहक्तं न विक्रीयते, अव्यपहक्तं

पदान्तादति” (६।।।१०६) एकारभागस्याकारस्य यद्व्येन पूर्व्वरूपमेकादेशः, अग्नि + इन्द्र वायो + उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घो न भवति ।

अव्यपहक्तस्येति । व्यपहक्तं व्यपवर्गो भेदः । अव्यपहक्तमभिन्नबुद्धिविषयम् । अव्य-
पहक्तस्यावयवस्येत्यत्र व्यधिकरणे षष्ठी । अव्यपहक्तस्य अभिन्नाकारेण गृहीतस्य समु-
दायस्य योऽवयवस्तस्य अवयवाश्रयो विधिः पृथग्वर्णाश्रये काव्ये न भवति यथा द्रव्येषु ।
भिन्नेषु द्रव्येषु भिन्ना तथा ह्यभिन्नेष्वभिन्ना बुद्धिरुपस्थिता तथा काव्यं भवति न तु सम्भव-
माधेयेति दर्शयितुमाह तद्यथा द्रव्येष्वित्यादि । सामधेनीशब्दः कृष्णं वाचक उपचारात्
काष्ठेषु वर्तते । सप्तदश सामधेन्य इत्यत्र भिन्नानि भिन्नानि काष्ठखण्डान्वगृहीत्वा न
कोऽपि सप्तदशारत्रिप्रमाणं काष्ठखण्डं गृह्णाति । अत्र प्रतिवादी यद्व्यासम्भवं
प्रदर्श्य, परिहरति प्रत्युच्चमिति । एवं द्वितीयदृष्टान्तेऽपि । तैलं न विक्रीतव्यम्
मांसं न विक्रीतव्यमिति । अत्र निवेधी गोः सर्षपाहिन्ने तैले मांसे पर्यवस्यति न त्वभिन्ने
सर्षपे गवि च । सुतरां सिद्धयति भिन्ने भिन्नोऽभिन्नेऽभिन्नो विधिः । एवं क्षीमख-

भावः सर्वपात्र विक्रीयत् । तथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शीचं कर्त्तव्यमिति विधानात् देहा-
द्वापठकं लोमनखं स्पृष्ट्वा शीचं कर्त्तव्यम्, देहादव्यपठकं तु कामचारः ।

यत्र तर्हि व्यपवर्गेऽस्ति । क्व चास्ति व्यपवर्गः ? सम्यचरेषु ।

११ । सम्यचरेषु विवृतत्वात् ।

सम्यचरेषु यदवर्णमस्ति तदव्यवसादवर्णाद्विवृततरम्, ये इवर्णोवर्णे ते अन्याभ्यामिवर्णो-
वर्णाभ्यां विवृततरं । सुतरामसावर्ण्यादवावयवायद्वयम् । अथवा पुनर्नरसिंहवज्रा-
त्स्मरत्वात् पृथक् गृह्यते ।

१२ । अग्रहणं चेन्नुद्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

दृष्टान्तेऽपि बोध्यम् । अभिन्नतया परिगृहीता वर्णा न भिन्नत्वेन परिगृहीता भवन्तीति
दृष्टान्ततो विनिगमः ।

यत्र तर्हीति । सम्ययमानावयवत्वात् सम्यचरेषु व्यपवर्गे भागोऽस्ति । तत्र का
गतिः ? सम्यचरेषु विवृतत्वादिति । नर + एतीत्य एकारस्याकारो विवृततरः,
अतः विवृतेन पूर्वस्थानाकारेणासावर्ण्यात् ; नरी + इत्येव एकारस्थितारो विवृततरः,
अतः परस्थेन विवृतेनेकारेणासावर्ण्यादवयववद्वयसम्भवे न दीर्घत्वम् । एवमाकारादिषु
अवयवस्य भेदेनायद्वयात् अवयवम् सम्यचरस्यसावयवस्य त्वावर्ण्यात् । अथ-
र्वेति । नरसिंहयोः सम्भलेनेन नरसिंह इत्येका जातिः । न हि तत्र पृथक्त्वेन
नरी वा सिंहो वा परिगृह्यते । तथा सम्ययमाना अपि सम्यचरा ज्ञात्वरक्रान्त-
त्वादाभिन्नत्वेनैव परिगृहीता भवन्ति ।

(१) नुङ् विधौ तावत् । वथैकदेशेन वर्णायहणात् “तस्मान्नुङ् हिङ्लः” (७।४।७२) इत्यत्र इत्यहणेन ऋकारैकदेशस्य रेफस्य ग्रहणाद्यहकारग्रहणं स्यात्तदत्र न भवति, तस्मादिह सूत्रे आनुषाङ्गपुराणरूपरिति सिलये ऋकारे चेति वक्तव्यं भवति । यदि ऋकारैकदेशरेफग्रहणं स्यात् हिङ्ल इत्यनेनैव ऋकारस्यापि ग्रहणं सिद्धं भवेत् । अग्रहणेऽपि न दोषः । कथम् ? “तस्मान्नुङ् हिङ्लः” इत्यतो हिङ्लग्रहणमपनीय ‘तस्मान्नुङ्’ इत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । एवं सति “अत आदः” (७।४।७०) इत्यनेन सिद्धम् आटतुः आटुरित्यत्रापि नुङ् प्राप्नोति । न भविष्यति, “अग्नोतेच” (७।४।७२) इत्यस्य नियमार्थत्वात् । अकारोपधस्य यदि भवति, अग्नोतेरेव, न तु अटत्यादेरिति नियमेन सामान्याकारोपधानामन्येषां निवृत्तिर्भवति ।

(२) लादेशे तावत् । वथैकदेशेन वर्णायहणात् कृतः कृमवान् इत्यस्य सिद्धये “ऊपो री लः” (८।२।१८) इत्यत्र ऋकारस्य चेति वक्तव्यं भवति । वथैकदेशेन वर्णग्रहणे तु रइत्यनेनैव सिद्धं स्यात् । अग्रहणेऽपि न दोषः । कथम् ? “ऊपोरीलः” इत्यत्र अविभक्तिको निर्देशः ऊप उः रः लः ऊपो री ल इति । अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते, रश्रुतिलंश्रुतिर्भवतीति ।

(३) विनासे तावत् । मातृणां पितृणामित्यादिसिद्धये “रषाभ्यां नी णः समानपदे” (८।४।१) इत्यत्र ऋकारासंति वक्तव्यम् भवति । ग्रहणपक्षे “रषाभ्यां”मित्येव सिद्धम् । न सिद्धाति रेफात् परा याज्भक्तिः तथा व्यवहितत्वात् । “अड्ययय” (८।४।२)

अग्नोतेरिति । अत्र अग्नोतिग्रहणं न नियमार्थं किन्तु ग्रहणनिवृत्त्यर्थं चेत् तदा अग्नोतिरित्यपठित्वा नात्र इत्येव ब्रूयात् ।

अथवेति । “ऊपो री लः” इत्यत्र रश्रुतिसामान्यात् यस्य केवलो रेफः यस्य ऋकारस्यो रेफः उभयोर्ग्रहणं भवति । एवं लश्रुतिसामान्यात् यस्य केवलो रेफस्यले लकारादेशो यस्य ऋकारैकदेशविकारद्वारेण लकारः उभयोर्ग्रहणं भवति । ततो हि “लुटि च ऊपः” (१।१।६) । “तासि च ऊपः” (७।२।६०) इत्यादयो निर्देशा उपपद्यन्ते ।

अड्ययय इति । ऋक्तेन ऋकारेण यथा दीर्घो गृह्यते तथा ऋकारभागोऽपि ।

इत्येव सिद्धम् । न सिद्धाति । कथम् ? ये व्यपहक्ता अपि वर्णा भवन्ति, वर्णयङ्घ्येन त एव वर्णकदेशा गृह्यन्ते । रेफात् परो योऽङ्गभागः, न स दृश्यते क्वचिदपहक्तत्वेन । एवं तर्हि व्याधेऽपीति (८।४।२) योगं विभज्य व्याधये च रषाभ्यां गी णी भवतीति । ततः अट्कुषाड्नुम्भि (८।४।२) रिति तु—एतैरेवाक्षरसमाख्यायिकैर्भवति नात्येरिति—नियमार्थं । अयङ्घपक्षेऽपि न दीषः यतः चुम्नादिषु (८।४।३६) नृनमनश्चब्दपाठो ज्ञापयति कृत्काराग्नौ णी भवतीति । नैतज्ज्ञापकम्, नानैमनिरिति वृद्धयमेतत् स्यात् । लघोतीति शब्दपाठात् तदा सिद्धाति । अन्तरङ्गं हि णत्व' हर्षवैदिरङ्गत्वात् नृनमनश्चब्द-पाठेऽपि सिद्धाति । अथवा कन्दस्यवयवात् (८।४।२६) इत्यतः कृत इति योगविभागं कृत्वा कृती गी णी भवतीति भवति । ततः कन्दस्यवयवात् कृत इत्येव ।

१३ । मृतावैच इदुतौ ।

एव इदुतौ मृता भवत इति वक्तव्यं भवति । यङ्घपक्षे गुरीष्टेरित्येव मृतिः सिद्धा । अयङ्घपक्षेऽपि “मृतावैच इदुतौ” (८।२।१०६) इति सूत्रकरणाद् दीषः ।

१४ । तुल्यरूपसंयोगे द्विव्यञ्जनविधिः ।

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिद्धाति । कुक्कुटः पिप्पली पित्तमिति ।

न सिद्धाति कथमिति । भागस्य स्फुटप्रतिभासाभावादव्यपहक्तत्वम् ।

एतैरेवेति । अङ्गादिषु ये अक्षरसमाख्यायिका दृश्यन्ते तैरेव व्यवधानेन णत्व' भवतीति नियमात् कृतेनेत्येव न णत्वप्राप्तिः । आकारादयोऽक्षरसमाख्यायिका यतोऽकारादिभस्ते प्रत्यायिताः, भक्तिस्तु न तथाक्षरसमाख्यायिका नापि सर्वथं यङ्घ्येन प्रत्यायिता ।

गुरीष्टेरिति । ऐकारो गुरुत्वस्य टेरिति किञ्चम् ।

मृताविति । एषो व्यपहक्तत्वेऽपि भागयोर्विहततरत्वात् प्रयवभेदादक्षरसमाख्यायिकी-कारोकाराभ्यां यङ्घ्यं न सिद्धाति, अयङ्घणास्त्वल्पाभावः, सुतरां मृत्वं वक्तव्यं भवति ।

तुल्यरूप इति । अवयवस्य तुल्यरूपत्वात् संयोगोऽपि तुल्यरूपः ।

मात्राकालावगमात् यद्व्यपदेश्यद्व्यपदेश्येऽपि हेतुकारो ही प्रकारो हेतु तकारो ।
मात्रिकं व्यञ्जनं मात्रिकम् । अनुपदिष्टत्वात् प्रत्येकं विशालं प्रतिपत्तुम् । भवतु तावदण-
स्वनुपदिष्टत्वादत्र द्विव्यञ्जनविधिरसिद्धिः यत्राणुपदेशोऽप्यस्ति तत्रापि व्यञ्जनस्य मात्रि-
कत्वाभावात् संयोगसंज्ञा न भवति, यथा संयन्ता संवत्सरः यंज्ञिकम् ।

ह य व र ट् । ५ ।

म. ह. । ह य व र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाधान्ते
टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन
“श्रृङ्खोटि” (८।४।६३) इत्यकारेण । अयं रेफो यकारात् पर-
उपदिश्यते । तस्य यर्थग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति ‘स्वर्न-
यति’ ‘प्रातर्नयती’त्यत्र “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा”
(८।४।४५) इति अनुनासिकः प्राप्नोति । ‘मद्रङ्गदो’ ‘मद्रङ्गदः’-
इत्यत्र द्विव्यञ्जनं प्राप्नोति “अचो रहाभ्यां द्वे” (८।४।४६) इति ।
‘कुण्डं रथेन’ ‘वनं रथेन’ इत्यत्र “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः”
(८।४।५८) इति परसवर्णः प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ
पदार्थे समुदाये सकलज्ये लक्षणं प्रवर्त्तत इत्येतस्मिन् दर्शने
“यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (८।४।४५)ऽन्तरतमो भवती-
तिप्रमेतत् प्रवर्त्तते । तदनेन गकारादीनामुकारादयो ये यथा
स्वस्थानतो गुणतत्त्वान्तरतमास्ते सर्व्वे विहिताः । ये तु न

अनुपदिष्टत्वादिति । अक्षरसमाख्यायिकेऽपठितत्वं यादृक्कालावगमादहीतत्वमनुप-
दिष्टत्वम् । मात्रिकत्वाभावादिति । व्यञ्जनचार्द्धमात्रिकमिति पक्षे आश्रयणत्वा-
देकत्वमनिरिति प्रक्रियादशायां स्वीकार्यं शिष्टाचारः ।

स्थानतः नापि गुणतः स्थानभावेण गुणभावेण वा अन्तर-
तमास्ते सर्वे निवर्त्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य
णकारो न भवति । दिव्यचनेऽपि रेफस्य यरन्तर्भावे सति यत्
कार्यत्वं प्राप्तं तत्साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न
दिरुच्यते रेफः । “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” (८।४।५८)
इतिप्रतदप्यनुस्वारान्तरतमं सकृदेव परसवर्णं विदधाति । न च
रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णोऽस्तीति न भविष्यति ‘कुण्डं
रथेन’ ‘वनं रथेन’ इत्यत्र ।

अटां मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपाधानीयानामप्युप-
देशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? उर—केण, उरःकेण ;
उर—पेण, उरःपेण । अङ्गव्यवाय (८।४।२) इति एत्वं यथा
स्यादिति ।

भा. स. । सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः, हकारोऽयं पूर्वस्य परचेति द्विरुपदिश्यते ।
यदि परचोपदिश्येत् ;

१ । हकारस्य परोपदेशेऽङ्गहणेषु ह्यह- णम् ।

हकारस्य परोपदेशे अङ्गहणेषु ह्यहणं कर्त्तव्यम् । ‘महान् हि सः’ इत्यत्र
‘महान् हि स’ इति सिद्धये “दीर्घादटि समानपदे” (८।१।६) “आतो टि” (८।१।२)
हकारे चेति वक्तव्यं भवति, अन्यथा पूर्वसूत्रेण हः परसूत्रेणानुनासिको न प्राप्नोति ।

२ । उत्त्वे च ।

उत्त्वं च हयङ्गणं कर्तव्यम् । 'ब्राह्मणः हसति' इत्यत्र 'ब्राह्मणो हसती' कुत्ससिद्धये
 "अतो रोरमुतादसुने" (६।१।११३) "हसि च" (६।१।११४) इकारे चेति वक्तव्यं भवति,
 अन्यथा हसि उत्त्वं न स्यात् ।

असु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

३। पूर्वोपदेशे कित्त्व-क्से-ङविधयो भल्ल- ग्रहणानि च ।

यदि पूर्वोपदेशः (१) "रलो व्युपधात्तादेः" (१।१।२६) इत्यनेन 'सिद्धित्वा'
 'सिद्धित्वा' 'सिद्धिपति' 'सिद्धिपती'ति वा कित्त्वं न प्राप्नोति, सुतरां कित्त्वं विभेयं
 भवति ; (२) "शल इगुपधादनिटः क्सः" (३।१।४५) इत्यनेन 'असुलत्' 'अलिषत्'
 इत्यत्र क्सः न प्राप्नोति, सुतरां क्सीऽत्र विधेयी भवति ; (३) "कदादिभ्यः सार्वधातुके"
 (७।१।७६) इत्यनेन 'कदिहि' 'स्वपिहि' इति बलादेः सार्वधातुकस्य इङ् न प्राप्नोति,
 सुतरां इङ् विधेयी भवति ; (४) 'अदाग्याम्' 'अदाग्यम्' इत्यत्र "दादेधातोर्धः"
 (८।२।३२) इत्यनेन प्राप्तस्य घत्वस्यासिद्धत्वेऽपि इकारस्य भल्लत्वात् "भलो भलि" (८।२।२६)
 इत्यनेन सलोपः स्यात्, इकारस्य केवलं पूर्वोपदेशे तत्र प्राप्नोति । तस्मात् इकारः
 पूर्वोपदेशोपदेष्टव्यः परश्च । यतः प्रयोजनानुसार्येण वर्षानामुपदेशः ।

इदं तावत् विचार्यम् । रेफोऽत्र ह य व र ट् इत्येवमुपदिश्य परचोपदिष्ट ।
 ह र य व ट् इत्येवं कृत्वा पूर्व एवोपदिशन्त पर एव वा यथान्यामन् । कदाच विशेषः ।

उत्त्वं चेति । इह अग्नि हयङ्गणं कर्तव्यमित्यपि वक्तव्यं भवति । भो हसति इत्यत्र
 "भोभगीअघोअपूर्वस्य योऽग्नि" (८।३।१७) इत्यनेन रोर्थत्वाथम् "हसि सव्येयाम्"
 (८।३।२२) इत्यनेन यत्वतोपाथम् इहानुवर्तमानेऽग्नि पूर्व एव इकारग्रहणं कर्तव्यम् ।
 एवञ्च इग्नि च हयङ्गणं वक्तव्यं भवति, तद्यथा 'लिलिहिट्टे लिलिहिध्वे' इत्यत्र मूढस्य-
 विकल्पमिदृशे "इणः षीध्वलुङ्लिटां धोऽङ्गात्" (८।३।७८) इत्यतो "विभापेटः"
 (८।३।७९) इत्यत्र यत् इण्यनुवर्तते तत्र इकारग्रहणं कर्तव्यम् ।

विचार्यमिति । अभयचोपदेशं दोषा अपि सन्ति प्रयोजनान्यपि, अतो वदन्ति
 विचार्यमिति ।

४ । रेफस्य [परोपदेशे]ऽनुनासिकद्विवचन- परसवर्णप्रतिषेधः । * ।

रेफस्य परोपदेशे अनुनासिकद्विवचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(१) अनुनासिकस्य यथा 'स्वनयति' प्रातर्नयती'त्यत्र "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" (८।१।४५) इत्यनेन रेफस्यानुनासिकत्वे णकारत्वं भवति तत् प्रतिषेध्यम् ।

(२) द्विवचनस्य यथा 'मद्रुदः' "मद्रुदः" इत्यत्र "यचो रडाभ्यां हे" (८।४।४६) यर इति द्विवचनं प्राप्नोति तत्प्रतिषेध्यम् ।

णकारत्वमिति । स्थानेऽन्तरतमत्वात् णकारप्राप्तिः । वक्ष्यति णकारो हि रेफस्य स्थान-
माचणान्तरतमः, न तु स्थानतो गुणतश्च । अतएव रेफस्य स्थाने णकारो न भविष्यतीति ।

द्विवचनमिति । अथः परात् हकारात् परो रेफः यरन्तर्भावात् द्विवच्यते, तस्य
'रो रि' (८।१।१४) इत्यनेन प्राप्तं लोपं प्रति हित्वासाज्जत्वात् लोपो न स्यात्, "हलो
यमां यमि लोपः" (८।४।६४) इत्यनेन लोपस्य पाक्षिकत्वात् पक्षे रेफद्वयस्य अवगणप्रसङ्गः ।
वक्ष्यते ऽत्र "रडाभ्या"मित्यनेन रकारस्य निमित्तत्वं तदस्य कार्यत्वं निवारयिष्यतीति दोषा-
पत्त्य इति । एवं सति दध्युदकमित्यादौ "यणो मयो हे भवतः" इत्यनेन 'दध्युदक'मिति
न प्राप्नोति । कथम् ? दध्युदकमित्यत्र पूर्वे "यणो मय" इत्यस्य 'यण' इति पञ्चमौ कृत्वा
'दध्युदक'मिति धकारस्य द्वित्वं कृतम् । ततः यण इत्यस्य निमित्तत्वात् 'दध्युदक'मित्यत्र
तस्य कार्यत्वं न प्राप्नोति । इकां स्थाने जातानां यकारादीनां न निमित्तत्वं ; निमित्त-
त्वस्तु स्थानिनामिकामेव । प्रतिलक्ष्य' निमित्तकार्थित्वयोर्भिन्नभावेन यद्वणं भवति, यथा
'विचौषती'ति दीर्घत्वद्विवचनयोः, तथाच 'वन्नये'त्यत्र "लिङ्गभ्यामस्येति (६।१।१७)
सम्प्रसारणम् ततो रेफस्य षकारत्वं "उरत्" (७।४।६६) इत्यनेन षकारस्य अत्वम् । तस्य
अतः पराक्षिप्रिति (१।१।५७) स्थानिवद्भावात् "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" (६।१।१७)
इति लिङ्गभ्यासस्येत्यनेन वक्ष्योत्वं न । अथ जिटो निमित्तत्व, तथापि प्रतिलक्ष्य' भिन्नत्वेन
ग्रहीत्वैव सिद्धान्तितम् ।

(३) परसवर्णस्य यथा 'कुण्डं रथेन' 'वनं रथेन' इत्यत्र "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः"
(८।४।५८) इत्यनेन परसवर्णः प्राप्नोति तत् प्रतिषेध्यम् ।
अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

५ । पूर्वोपदेशे किञ्चप्रतिषेधो व्यलोपच- नञ्च ।

यदि पूर्वोपदेशः, (१) किञ्चं प्रतिषेध्यम् । 'देविता' 'दिदेविषति' इत्यत्र
"रलो व्युपधात्" (१।२।२६) इत्यनेन किञ्चं प्राप्नोति । नैष दोषः । कथम् ? रलो व्युप-
धादित्यत्र रलोऽव्युपधादित्येवं विज्ञातव्यं, तेन अवकारान्तादव्युपधादित्यदोषः । (२)
व्यलोपचनञ्च यथा 'गौधेरः' 'पचेरन्' 'यजेरन्' 'जीरदानुः' इत्यत्र "लोपो व्योर्वलि"

कुण्डं रथेनेति । "वा पदान्तस्य" (८।४।५६) इत्यनेन पचे रेफः प्रवर्तते । अनु-
नासिक एव परसवर्णो भवितव्य इति नियमाभावात् रेफः, तस्य चाभिह्वलात् "रीगे"-
त्यनेन न लोपः । अत्रापि अन्तरतमसवर्णत्वाभावात् भविष्यति । वृद्धविवरणकारमते
तु "अणोऽप्रत्यक्षानुनासिक" (८।४।५७) इत्यतो "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः"
(८।४।५८) इत्यनुनासिकानुकर्षणान्न दोषः ।

पूर्वोपदेश इति । पूर्वोपदेशे ह र स व ट् इति स्थिते । "रलो व्युपधात्" इत्यत्र
वकारान्तेष्वपि किञ्चप्रवृत्तेः 'देविता' 'दिदेविषती' इत्यत्र पक्षे गुणनिषेधः प्राप्नोति, 'लोपो
व्योर्वली' इत्यत्र रेफे परे यवयोर्लोपो न स्यात् । बलीत्यत्र रलोति चेदुच्यते इत्यतो
'इय्या' इत्यत्र यकारेऽतिप्रसङ्गः ।

गौधेर इति । "गौधाया दुक्" (४।१।१२६) इत्यनेन गोधाशब्दात् दुक्प्राप्तौ "आश-
नेषीनीयियः फट्छन्धावा प्रत्ययादीनाम्" (७।१।२) इत्यनेन टश्च इयादेशः । ततः
दुगित्यत्र इय् + रक् इत्येवं स्थितिः । रकारस्य पूर्वोपदेशे बलि तस्याभावात् यकार-
लोपोऽत्र न प्राप्नोति । एवं 'पचेरन्' 'यजेरन्' इत्यत्र "लिङ्; सौयुट्" (१।४।१०१)
इति सौयुट् । तत्र देशविध्यस्य टकारस्य उच्चारणार्थलोकारस्य च लोपे 'सौय्' इति
स्थिते "लिङ्; सलोपोऽनन्त्यस्य" (७।१।७६) इत्यनेन सलोपे ईय् इत्यस्य स्थितिः । "अञ्च

(६।१।६६) इत्यनेन यवयोर्लोपी न प्राप्नोति । नैव दोषः, व्यं. वंलौत्यव रेफोऽपि निर्दिश्यते रेफे च वलि चेति ।

अथवा पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तं “रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विव्यञ्जन-परसवर्णप्रतिषेधः” इति । न सन्ति रेफोऽस्य । सवर्णा इति अनुनासिकस्य परसवर्णस्य च प्रतिषेधो न वक्तव्यः । द्विव्यञ्जनप्रतिषेधोऽपि न कर्तव्यः, यतः रद्वौ न कार्थिणौ द्विव्यञ्जनस्य, किन्तु निमित्तम् । तद्यथा “ब्राह्मणा भोज्यन्तां मातरकौष्ठिन्यो परिवेषिताः” इति परिवेशनपरायणौ अपरेषां ब्राह्मणानां भोजने निमित्तभूतौ मातर-कौष्ठिन्यो ब्राह्मणावपि नेदानीं तौ भुञ्जते ।

इदं विचार्यते । विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपासनीयानुस्वारयमा अयोगवाङ्मात्रः । न कश्चिदेते उपदिश्यन्ते अथ च श्रूयन्ते । तेषां कार्यार्थं उपदेशः कर्तव्यः । कथमिति अयोगवाङ्मात्रः ? अयुक्ताः वहन्ति, अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते । क्व पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः ?

६ । अयोगवाहानामट्सु णत्वम् ।

अयोगवाहानां णत्वार्थम् अट्सु उपदेशः कर्तव्यः । तथा सति, ‘उरःकेण’ ‘उरः(केण), ‘उरःपेण’ ‘उरः(पेण’ इत्यत्र अङ्गव्यवाये (८।४।१) इति णत्वं सिद्धं भवति ।

रन्” (१।४।१०५) इत्यनेन रन् भूत्वा ईय् + रन् इति संख्यानं यकारलोपाप्राप्तिः । ‘कीरदातुः’ इत्यत्र कीविरदातुक् इति वकारलोपाप्राप्तिः ।

अयुक्ता इति । प्रत्याहारार्थपाठाभावान् अयुक्ताः असम्बद्धाः । प्रत्याहारार्थ-पाठः, अङ्गकक्षास्त्रिण्य च प्रत्याखनसुपदेशः । अयोगवाहानां नास्ति स द्विविधोपदेशः । अनुपदिष्टत्वादेव तेषामयुक्तत्वम् । अविवक्षितो योगः प्रत्याहारैषु सम्बन्धो येषां ते अयोगाः । वाहयन्ति निर्व्याहयन्ति प्रयोगमिति वाङ्मात्रः । अयोगाश्च ते वाङ्मात्रेति कर्ण-धारयः ।

अङ्गव्यवाय इति । अट्सु अयोगवाहानां वहन्ते विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपासनीयेत्येवंवहन्तिऽपि णत्वं सिद्धयति ।

७ । शर्षु [जश्भावषत्वे] । * ।

जश्भावषत्वार्थे तेषां शर्षूपदेशः कर्त्तव्यः । उज्जिधातुरपाभानीयोपधः पठ्यते । तस्य शर्षु पाठे भ्रूल्वं स्यात् । भ्रूल्वे तु “भ्रूलां जश् भ्रूशि” (८।४।५३) इति जश्त्वे कृते ‘उज्जिता’ ‘उज्जितु’मिति रूपं सिद्धेयम् । उज्जिरूपाभानीयोपधत्वेन पाठे ‘उज्जिजिष-
तो’ति पदं न सिद्ध्यति, यत उपाभानीयादेरेव द्विव्यञ्जनं प्राप्नोति । उज्जिदेकारीप-
धत्वेन पाठे “न न्द्राः संयोगादयः” (६।१।३) इत्यनेन उज्जिजिषतीति पदं सिद्ध्यति ।

यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः ? ‘उज्जिता’ ‘उज्जितु’मिति ।

८ । असिद्धे भ उजेः ।

असिद्धप्रकरणे “स्त्री युना यु.” (८।४।४०) इति पठित्वा तदनन्तरं “भ उजे”रिति पाठः । ततः युना योगे दकारी भकारी भवतीति सूत्रार्थः ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । “भुजन्मुजो पाण्युपतापयो” (७।३।६१)रिति दर्शनात् निपातनादेव सिद्धम् । ‘अभ्युज्जः’ ‘समुज्जः’ इहापि तर्हि प्राप्नोति ।

उपाभानीयादेरिति । “अजादेर्द्वितीयस्य” (६।१।२) इत्यनेन प्राप्ते द्विव्यञ्जने “भ्रूलां जश् भ्रूशी”ति जश्त्वम् असिद्धम् । “पूर्व्वत्रासिद्धीयमद्विव्यञ्जन” इति सिद्धत्वे हलादिशेषेण (७।४।६०) जकारस्य निवृत्तौ ‘उज्जिजिषती’ति पदं भवति ।

सिद्ध्यतीति । वक्ष्यमानेण दकारस्य भत्वेनेति शेषः ।

निपातनादिति । “भुजन्मुजो पाण्युपतापयो”रिति घञि कुलाभायनिपातनार्थे सूत्रे वकारोपधारणेनानुनीयते उज्जेरकुलविषये दकारस्य भकारविवक्षकं वक्ष्यमस्ति । तदनु-
भीयमानवचननिबन्धोऽसिद्धप्रकरणे “स्त्रीयुनायु”रित्यनन्तरं “उज्जं भ उजे” इति । एवं सति ‘स्त्रीयुने’ति पदद्वयलाभात् कल्पनागौरवाभावात्, ‘उज्जिजिषती’ति पदसिद्धिरपि । तत्र
“न न्द्राः संयोगादयः” (६।१।३) इत्यनेन द्विव्यञ्जननिषेधः कर्त्तव्यः न तु द्विव्यञ्जनम् ।
द्विव्यञ्जननिषेधमात्रपर्य्यवसाने “पूर्व्वत्रासिद्धीयमद्विव्यञ्जन” इत्यस्याप्रवृत्तिः, तस्य हि
द्विव्यञ्जने कर्त्तव्यं प्रवृत्तं । एवं भत्वस्यासिद्धत्वात् “हलादिः शेषः” (७।४।६०) इत्यस्याप्रवृत्तौ

निपातमिदमकुलविषये । अथवा नैतदुक्तव्यम् । अभि उदिति द्युपसर्गात् गनिः ङी विधीयते । अभ्युक्तः 'अभ्युक्तः' समुक्तः 'समुक्तः' इति ।

यत्तच्च प्रयोजनम् । अर्धं अयोगवादानां यदुक्ते "शर्व्ववाये" इत्यनेनैव 'सर्पिःषु' 'धनुःषु' इत्यादिषु पत्वं सिद्धं भवति "नुम्विसर्जनीयशर्व्ववायेऽपि" (८।३।५८) इति विसर्जनीयग्रहणं कर्त्तव्यं न भवति । अनुस्वारग्रहणे नुम्वग्रहणमपि शक्यतेऽकर्त्तव्यम् । 'सर्पिःषु,' 'धनुःषु' "शर्व्ववाय" इत्यनेनैव सिद्धयति । नुम्वग्रहणमवश्यकर्त्तव्यम् । नुमो-योऽनुस्वारस्तत्रैव यथा पत्वं स्यात् नात्यत्र यथा पुंसि ।

अथवा अविशेषोपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् ?

६ । अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोन्तर- द्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधः ।

• अविशेषेण (१) संयोगसंज्ञाप्रयोजनम् । 'उ ३ लक' इत्यत्र उपासानीयस्य लशब्दे तस्य संयोगसंज्ञायामसिद्धत्वात् "हलीऽलन्तरासंयोगः" (१।१।७) इति संयोगसंज्ञा न, संयोगसंज्ञाभावे गुरुसंज्ञा न । गुरुसंज्ञाया अभावे गुरोरिति (८।२।८६) सुतो न

'उज्जिजिषती'तीटं द्विर्वचनं सिद्धम्, यद्यत्र पूर्वोक्तानुमानग्रहणं, तथापि दकारोपदेश-सामर्थ्यात् द्विले कृते दकारस्य पत्वं प्रवर्त्तते ।

अकुलविषय इति । अनुमानपञ्चाग्रहणात् 'अभ्युक्त' इत्यत्र दकारस्य वकारी न भवति अकुलविषय एव वकारनिपात इत्यभ्युपगमात् ।

नुम्वग्रहणमिति । "अनुस्वारस्य शर्त्तान् तद्व्यवाये पत्वं सिद्धे नुम्वग्रहणं नियमाधेनं, नुमो योऽनुस्वारस्तत्रैव यथा स्वाहत्याच मा भूत् पुंसिति ।"

अविशेषेणेति । यत्र यत्र प्रयोजनं तत्र तत्रोपदेशः कर्त्तव्य इति प्रयोजनविशेष-मनपेक्ष्य सकलप्रयोजनीयैः शोपदेशोऽविशेषः ।

भवति, अतः संयोगसंज्ञाप्रयोजनम् । (२) उपधासंज्ञाप्रयोजनम् । विसर्जनीयविशेष-
वर्णत्वेन “इदुदुपधस्य चापत्यस्य” (८।१।४१) इति यङ्गणं कर्तव्यम् ‘दुष्कृतं’ ‘निकृतम्’
‘दुष्पोतम्’ ‘निष्पोतम्’ इत्यादिषु षत्वं यथा स्यात् । नेदं प्रयोजनम् । कथम् ? नात्र
विसर्जनीयः क्लृप्तिः, सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीयः स
इति । अथवीपधायङ्गमकृत्वा इदुद्वां परस्य विसर्गस्येति इष्टसिद्धिः । (३) अलोन्त्य-
विधियः प्रयोजनम् । ‘ह्रस्वसारति’ ‘म्लचसारति’ इत्यत्र विसर्जनीयान्तस्य पदस्य च इति
पक्षोऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति अन्यस्य सत्वं यथा स्यात् । ‘निर्दिश्यमानस्यादेशाभव-
न्ती’ति परिभाषया सिद्धमेतत्, अतो नास्तीदमपि प्रयोजनम् । (४) द्विव्यचनं प्रयो-
जनम् । ‘उरः(कः)’ ‘उरः(पः)’ इत्यत्र “अनचि च” (८।४।४७) अत्र उत्तरस्य यरो
हे भवत इति विधीयमानं हिलं सिद्धं भवति । (५) स्थानिवद्भावप्रतिषेधः प्रयोजनम् ।
“अङ्गव्यवाय” इत्यनेन ‘उरः(कः) च’ ‘उरः(पः) च’ इत्यत्र यथा, तथा स्थानिवद्भावात् व्युत्पत्ति-

संयोगसंज्ञेति । सङ्गेऽप्याधानीयोपधत्वात् उपाधानीयस्य ङल्संज्ञां विना संयोग-
संज्ञा न सिद्धाति । सुतसिद्धार्थं ङल्संज्ञां हेतुत्वं संयोगसंज्ञाप्रयोजनमिति ।

निर्दिश्यमानस्येति । निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणम् । निर्दिश्यमानस्य षष्ठान्तस्य
आदेशा भवन्ति । पदस्य यो विसर्जनीयस्येति व्याख्यानात् परिभाषाप्रवृत्तिः ।

स्थानिवद्भावादिति । सकारस्य स्थानिवद्भावात् षत्वं प्राप्नोति । अनलिधाविति
प्रतिषेधस्तु स्थानिनो विसर्गस्याल्ले सति सिद्धाति । अनुपदिष्टत्वात् न हि स्थानिनो-
ऽल्लत्वमस्ति, अतः स्थानिवद्भावः प्रतिषेध्यः । “पूर्वचासिद्धे न स्थानिवत्” इति निषे-
धस्तु नात्र प्रवर्तते । स तु “अचः परस्मिन् पूर्वविधी” (१।१।५७) इत्यनेन परनिमित्तो-
ऽज्ञादेशः स्थानिवदिति प्राप्ते “न पदान्तद्विव्यचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्-
विधिषु” (१।१।५८) इत्यस्यारम्भे तत्र तत्र स्थानिवद्भावनिवेधाय । अस्य सूत्रस्य प्रत्या-
ख्यानार्थं भाष्ये “पूर्वव्रामिद्धे न स्थानिवदि”ति वार्तिकमवष्टब्धम् । अतस्तस्य वार्ति-
कस्य “अचः परस्मिन् पूर्वविधा”विति विषयत्वात् “स्थानिवद्भावेऽनल्विधी”
(१।१।५६) इति सूत्रं न विषयः । सुतराम् अस्मिन् सूत्रे “पूर्वचासिद्धे न स्थानिवदि”ति
वार्तिकस्याप्रसरः । “अनलिधा”वित्यस्य प्रसंगार्थं स्थानिवद्भावप्रतिषेधः प्रयोजनत्वे-

रस्तेन' 'महीरस्तेन' इत्यादिषु चत्वं प्राप्नोति । तत्रानलिधाविति प्रतिषेधः सिद्धी-
भवति ।

किं पुनरिति वर्णा अर्थवन्त आहोस्तिद्वयैकाः ?

१ । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्यय- निपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् । * ।

(१) धातव एकवर्णा अर्थवन्तो यथा 'एति' 'अभ्येति' 'अधीतः' । (२) प्रातिपदि-
कान्येकवर्णान्यर्थवन्ति यथा 'आभ्यां' 'एभिः' 'एषु' । (३) प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः, यथा
'अपिपवः' 'कापटवः' । (४) निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः यथा 'अ' अपेहि, 'इ' इन्द्र'
पश्य, 'उ' उत्तिष्ठ, 'अ' अपक्राम । अतो धात्वादीनामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णा अर्थवन्तः ।

२ । वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् ।

वर्णव्यत्यये अर्थान्तरोपस्थितिर्भवति, अतएव वर्णा अर्थवन्तः । यथा कूपः सूपः
यूपः । कूप इत्यत्र सककारेण कषिदर्थः, ककारापाये सकारोपजनेऽर्थान्तरम्, एवं यूप
इत्यत्र ककारसकारापाये यकारोपजनेऽर्थान्तरं गम्यते । अतएव कूपे यः कूपाधेः स
ककारस्य, सूपे यः सूपाधेः स सकारस्य, यूपे धो यूपाधेः स यकारस्य ।

३ । वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः ।

वर्णस्यानुपलब्धौ अन्तर्धाने तदर्थसत्तायां योऽर्थस्तदर्थान्वगतः । यथा 'वृक्षः'
इत्यत्र योऽर्थो वकारापाये 'वृक्षे' स न गम्यते, 'काष्ठीरः' इत्यस्य योऽर्थः ककारापाये

नात्र वर्णितः । "स्यानिवह्नावं प्रति निपादीष्यस्यासिद्धतया न्यायसिद्धं तदिति पक्षे तु
नेदं प्रयोजनम् ।"

वर्णव्यत्यय इति । एकस्य वर्णस्याभ्युपगमोऽन्यस्यापगमो व्यत्ययः ।

‘आच्छीरे’ स न गम्यते । किन्तु च्यते अनर्थगतैरिति ? न साधो योऽन्यथास्य गति-
र्भवति । एवं तर्हीदं पठितव्यं स्यात्—“वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेः” इति । किमिद-
मतदर्थगतैरिति ? तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिः तदर्थगतिः, न तदर्थगतिः अतदर्थगतिः,
अतदर्थगतैरिति । अथवा सोऽर्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिः तदर्थगतिः, न तदर्थगतिः, अत-
दर्थगतिः अतदर्थगतैरिति । तत्त्वोपनिर्देशः कर्तव्यः । उष्ट्रमुखवदतर्थगतैरनर्थगते
रित्यद्वोतरपदलोपो द्रष्टव्योऽती न कर्तव्यः ।

४ । संघातार्थवत्त्वाच्च ।

संघातार्थवत्त्वाच्च वर्णा अपि अर्थवन्तः । यतः येषां संघाता अर्थवन्तस्तेषामवयवा
अर्थवन्तः । एवम् अवयवानामर्थवत्त्वे संघातानामपि । तद्यथा एकचक्षुश्चान् समर्थ-
स्तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिलक्षौलदाने समर्थः, तत्समुदायश्च खार्यपि
तैलदाने समर्थः । येषां पुनरवयवा अनर्थकास्तेषां समुदाया अप्यनर्थकाः । तद्यथा,
एकोऽम्बो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् । एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था
तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम् ।

यदि तर्हीने वर्णा अर्थवन्तस्तदा “अर्थवत् प्रातिपदिक” (१।२।४५)मिति प्राति-
पदिकसंज्ञा, प्रातिपदिकसंज्ञायां “प्रातिपदिकात्” (४।१।१) इति सुबुत्पत्तिः, सुबु-
त्पत्तौ “सुबलं पदम्” (१।४।१४) इति पदसंज्ञा । तच्च कीदृशः ? “पदम्”
(८।१।१६) इति ‘चनं’ ‘वनं’मित्यादिषु न लोपादीनि प्राप्नुवन्ति ।

अनर्थगतैरिति । तस्य वर्णस्य सङ्घावात् योऽर्थस्तस्यानवगतैरित्यर्थः ।

तस्यार्थ इति । तस्य वर्णस्यार्थः ।

सोऽर्थ इति । तस्मिन् वर्णे सति योऽर्थः प्रतीयते सोऽर्थः प्रकृतोऽर्थः ।

उष्ट्रमुखवदिति । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः ।

एका सिकतेति । सिकताशब्दो बहुवचनान्तः । अत्र भाष्ये सिकतेति एकवचनान्त-

प्रयोगात् तस्यैकवचनान्तत्वमपीति विवरणम् ।

५ । संघातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णात् ।

एकत्वं संघातस्यार्थः, तेन वर्णात् सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ।

६ । अनर्थकालु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः ।

प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः अनर्थकालु वर्णाः । वर्णं वर्णं प्रतिवर्णम् ।

७ । वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् ।

वर्णव्यत्ययादिव्यर्थदर्शनात् वर्णा अनर्थकाः । तद्वशा (१) वर्णव्यत्यये 'कृतेः तर्कः' 'कसेः सिकता' 'हिंसेः सिङ्गः', एषु वर्णव्यत्यये नार्थव्यत्ययः । (२) अपाथो लोपः । 'हतः' 'घ्नन्ति' 'घ्नन्तु' 'घ्नन्' । एषु वर्णापाथो न क्षयापायः । (३) उपजन आगमः । 'लविता' 'लविषुम्' । अत्र वर्णोपजने नार्थोपजनः । (४) विकार आदेशः । 'घातयति' 'घातकः' । अत्र वर्णविकारो नार्थविकारः । वर्णव्यत्ययादिव्यर्थव्यत्ययादथो न भवन्ति अतो हि वर्णा अनर्थकाः ।

अर्थवन्तोऽनर्थका वर्णा इत्युभयसुक्तम् ? किमत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह—
स्वभावात् । * । घातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तः, अतोऽन्येऽनर्थकाः । * ।

संघातस्येति । संघातस्य समुदायस्यैकार्थ्यं न तु प्रत्येकवर्णानाम् । सुतरां न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः । पदसंज्ञा हि समुदायस्य न त्वसुबन्तत्वात् प्रत्येकं वर्णानाम् । न हि वर्णानां व्यत्ययेऽपाये संख्यान्तरीत्यतिः, सुतरां समुदायस्यैकार्थ्यः ।

अर्थदर्शनादिति । वर्णव्यत्ययान् पूर्वं योऽर्थः । तस्यैव वर्णव्यत्ययेऽपि दर्शनात् । सुतरां वर्णव्यत्ययेऽर्थव्यत्ययाभावः ।

उभयमिति । कुत्रकुत्रचित् वर्णव्यत्ययेऽर्थान्तरावगतिः, कुत्र कुत्रचित्तत्र, अतएव उभयमेवावगतव्यम् ।

“अथेवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शना” इत्यादिषु वर्णा-
नामर्थवत्तासाधकेषु हेतुषु इदं द्रष्टव्यम् । न खलु कूपसूपादिषु अर्थवतां ककारादीना-
मूपेनान्वयात् साधारणभूत ऊपे कश्चिदर्थो दृश्यते, न च कूपार्थः सूपे सूपाण्यस्य कूपे
वर्णव्यत्ययेन दृश्यते, अतः सिद्धाति एवंजातीयकानि संघातान्तरास्त्रैवार्थान्तरेषु वर्तन्त
इति । यदस्मिन् सिद्धान्ते “संघातार्थवत्त्वाच्चे”त्यस्य हेतोः परिहारो नाभवत् वक्ष्यति
तं प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ।

अ इ उ ण्, ऋ लृ क्, ए ओ ङ्, ऐ औ च् ।

१ । प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्यग्रहणेषु न ।

अनु प्रत्याहारार्था येऽनुबन्धाः क्रियन्ते कथं तेषामज्यग्रहणेषु यद्वयं न भवति ?

दृश्यत इति । यदि कूपादिषु कादीनां वर्णानामर्थवत्ता ऊपशब्देनान्वयात्, तदा
ऊपशब्दस्याप्यर्थवत्ता स्वीकर्तव्या । यदि कादीनामर्थोद्भावेन ऊपस्य शक्तिरित्युच्यते, तदो-
पस्थानार्थकत्वात् वर्णानामर्थवत्त्वं भग्नम् । सुतरां समुदायस्त्रैवार्थवत्त्वमिति तत्त्वम् ।

संघातान्तराणीति । संघातस्त्रैवार्थान्तरवाचित्वमिति सिद्धम् ।

वक्ष्यतीति । तत्र परिहारो वक्ष्यति, “संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेत् दृष्टो ज्ञातदर्शेन
गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ।” तत्र दृष्टान्तो रथाङ्गम् । रथाङ्गेन गुणिनो रथस्यार्थभावः,
यतो न हि चक्रं रथोवैकाकी गमनक्रियायां समर्थः । उभयोः सम्बन्धेनैव तत्र सामर्थ्यम् ।
सुतरां समुदायेऽर्थवत्ता प्रतिपन्ना । न तु भिन्ने भिन्नेऽवयवे ।

अज्यग्रहणेष्विति । अज्यग्रहणेष्वित्युपलक्षणं अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु कथं न अनु-
बन्धानां यद्वयमिति शेषः । अनु अकारमारभ्य चकारं यावद्वर्णानां यद्वयं भवति । तत्र
मध्यस्थानां चकारककारककाराणां यद्वयं सति दधि+चकारः, दधि+ककारः,
दधि+ऊकार इत्यादिषु यण्प्रसङ्गः “अङ्गव्याय” इत्यत्र चकारस्यापि यद्वयात् ऋषीना-
मित्यत्र शलं स्यात् । एवमन्यत्र विशेषम् । अतो हि प्रश्नः, कथमज्यग्रहणेषु नेति ।

२ । आचारात् ;—

आचार्याणां व्यवहारात् न यद्वचं भवति । न हि तेष्वनुबन्धेष्वप्याचार्या अव-
कार्याणि कृतवन्तः ।

३ । अप्रधानत्वात् ;—

अचोऽस्य हलो हलत्विति तुल्यजातीयानां तुल्यजातिषूपदेशदर्शनात्, न खल्वे-
तेषामनुबन्धानामनु प्राधान्येनोपदेशः ।

४ । लोपश्च बलवत्तरः ।*

लोपः खल्वप्यनुबन्धानां भवति ।

आचारादिति । प्रत्यक्षीतरमाह आचारात् । सूत्रकृतां व्यवहारात् “उणादयो
बहुलम्” (३।१।१) इत्यत्र उकारस्य णकारे, “वषिष्टविक्रमेः” (१।२।२५) इत्यत्र इका-
रस्य ककारे, “उभिशिः” (६।१।११०) इत्यत्र इकारस्य उकारे “ई च गणः”
(७।४।८७) इत्यत्र ईकारस्य षकारे यण् न कृतः । तस्मादनुबन्धानां नास्ति संश्लेषमिति
प्राप्यते ।

न खल्विति । अथादिसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थे हि अनुबन्धानामुच्चारणम् । सुतरां तेषां
परार्थत्वान्न प्राधान्येनोपदेशः । यदर्धमेषामुपदेशक्षेपामेव हि प्राधान्यम् । “प्रधाना-
प्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्यय” इति न्यायात् परार्थानामनुबन्धानामजादिसंज्ञा न ।
एवं सति “आदिरन्त्येन सहेता” (१।१।७१) इति आदिरकारीऽपि अप्रधानत्वेन संज्ञि-
त्वेन न परिगृहीतः स्यादिति चेत्, न, आदानपदानां यतः संज्ञित्वेन स्वघटितस्य समु-
दायस्योपस्थितिः, लक्ष्यसिद्धयर्थेण प्रत्येकं संज्ञित्वम्, अतोऽस्य नाप्राधान्यम्, अन्यस्य तु
न तथा इकांशया तस्य लोपप्राप्तिः । अस्या युक्तेः प्रामाणिकत्वात् “स्वं रूपं शब्दस्याशब्द-
संज्ञा” (१।१।६८) इत्यतोऽनुवृत्तेन स्वशब्देन स्वस्य च रूपस्थिति व्याख्याय स्वं रूपं चादे-
रेव गृह्यते नान्यस्य अन्येनेत्यप्रधानत्वतीयमिदं शास्त्रात्, सर्वनाम उक्त्यन्तः प्रधानपरा-
मर्शित्वादित्येषा शिखरकारेण नाहता ।

लोप इति । “इलप्यम्” (१।१।३) इत्यनेन अकारादीनामिसंज्ञा । “तस्य लोपः”
(१।१।८) इत्यनेन लोपः । सुतरां प्रत्याहारे अकारादीनां यथावसंज्ञा तथा लोपी-

५ । ऊकालोऽजिति वा योग-
स्तत्कालानां यथा भवेत् ।
अचां ग्रहणमच्कार्थं
तेनैषां न भविष्यति ॥

अथवा “ऊकालोऽज्ज् ऋक्षदीर्घमुतः” (१।२।१४) इत्यत्र ऊकालोऽजिति योगं विभज्य ततः ऋक्षदीर्घमुत ऊकालोऽज् इति कालविशेषेणावच्छिन्नस्याचत्वम् । एवं सति कुक्कुट इत्यवाचत्वं प्राप्नोति । तस्मात् पूर्वोक्त एव परिहारः ।

एष एवार्थः । अपर आह,

“ऋक्षादीनां वचनात्प्राग् यावत् तावदेव योगोऽस्तु ।

अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वच कार्याणि ॥”

अथ किमयेमन्तःस्थानामण्डपदेशः ?

‘संयन्ता’ ‘संस्वरः’ ‘यंज्ञोक्तम्’ ‘तंज्ञोक्तम्’ इत्यत्र “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णम्” (८।४।५८) इति परसवर्णस्यासिद्धत्वात् “अनञि च” (८।४।५७) इत्यनेन प्राप्तम्

ऽपि । परत्वात् नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च लोपप्राप्तिः । एवं लोपे कृते सञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले त्वविद्यमानत्वात् तेषामजादिसंज्ञाया अभ्यासः । अतएवीतं “लोपश्च बलवत्तर” इति बलवानेव बलवत्तरः, स्थायै तरप् ।

तस्मादिति । मात्राकालावगमे पूर्वमेव (६६५.) “न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ती”ति परिहार उक्तः । उ ऊ उ १ इत्येवं मात्राकालनिर्णयात् व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रिकत्वे द्वयोः संयोगे पूर्वैकमात्राधामपि सौ द्वयेव वर्णौ नैका जातिरिति अचां मात्रिकत्वस्य तेज-सम्भवः । मात्रिकत्वास्त्रीकारस्त्वस्य सहायतां विनागुर्ध्वार्थमात्रत्वादिति तत्त्वम् ।

एष एवार्थ इति । एष एवार्थः । कस्य ? “अपर आह” इत्यारभ्य “अनु कार्याणी”त्यन्तस्य वार्तिकज्ञतोक्तस्य ।

परसवर्णस्येति । अनुनासिके ययि अनुस्वारस्य परसवर्णत्वम् । तस्य असिद्धत्वात् द्विव्यञ्जने कर्तव्ये अनुस्वारस्यैव द्विव्यञ्जनं प्राप्नोति ।

दिव्यचननगुम्हारकौः प्राप्नोति । तत्र परस्व परस्वचर्चते इति तस्य चर्चचर्चनेन चर्चणात्
पूर्वस्यापि परस्वचर्चो यथा ज्ञात् । वक्ष्यमाणेन "दिव्यचने परस्वचर्चते चर्चो यथा" -
नित्येन दिव्यचने कर्त्तव्ये परस्वचर्चस्य मिश्रत्वात् नैतदस्ति प्रतीयमानम् । एवं परस्वचर्च
विधेः चर्चचर्चनेन चर्चणादिव्यचनं यथा ज्ञात् । सा भूत् दिव्यचनम् । दिव्यचने कृते
वियकारकमन्त्राया विद्यकारकं भवतीति भेदो दिव्यचने । सद्यपि दिव्यचने "इहो
यमां यमि लोपः" (८।४।६४) इत्यनेन एकस्य लोपे विद्यकारकमेव तिष्ठतीति नास्ति
भेदः । दिव्यचने सति कदाचित्त्वियकारकं कदाचित् विद्यकारकम्, अतः दिव्यचने
कोपसं विद्यकारकमेव । "इहो यमां यमी" इत्यत्र यदि लोपो नित्यः स्यात् तदा विद्य-
कारकमेव तिष्ठेत् दिव्यचने भेदो न स्यात् । लोपसु विभावाः । विभावाणामुच्यते चर्चने
भेदाभावसाधनत्वसम्भवम्, यतः

६ । अनुवर्त्तते विभावा शरोऽपि यद्धार-

यत्ययं द्वित्वम् ।

"शरोऽपि" (८।४।६८) इति हित्वारंभेन ज्ञायते "इहो यमां यमि लोपः"
इत्यनुवर्त्तते विभावाः । अन्वया,

७ । नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न

कश्चित् स्यात् ।

तत्र परस्वेति । 'संख्याया' 'संख्यायुक्त' 'संख्यायुक्त' नित्ये परस्वचर्चे पूर्ववर्त्तितः
साधुनासिक्तयन्त्राः हित्वयुक्तसङ्कारं प्राप्य ययमर्त्तत्वात् "चर्चकारकं यमि परस्वचर्च"
इत्यनेन परस्वचर्चते ययमर्त्तत्वात् विद्यकारकं भवति ।

ज्ञायते इति । "अरी अरि चर्चते" (८।४।६९) इत्यत्र लोपे विभावाः अनुवर्त्तते ।
'अरी अरि चर्चते' (८।४।६९) इत्यनेन अनुवर्त्तते विभावाः "अरी अरी" इत्यनु-
वर्त्तनात् मध्यस्थे "इहो यमां यमी" इत्यनुवर्त्तते इति शङ्का न्यायः ।

भाष्यप्रस्तावना ।

यदि लोपो नित्यः आत् प्रतिषेधवचनसम्बन्धं आत् । अतः सर्वसोऽपि द्विवचने सति “भरो भरी कर्म” (८।४।४४) इति लोपो भविष्यति । विभाषायां लोप इति पक्षम् “भरोऽभौ” द्विवचनप्रतिषेधं प्राप्तरथाः ।

नैतच्छापकम् । अथम् ? “इलो यमां यनि” “भरो भरी”त्यत्र यमा भरा च यत् सामर्थ्यात् परिस्पष्टते । “अचो रङ्गाभ्याम्” (८।४।४५) इत्यनेन द्विवचनम्, लोपापवादः सः, अथवा द्विवचनसम्बन्धं आत् । सुतरां “इलो यमां यनि” “भरो भरी”ति सूत्रद्वये वर्तमानेऽपि “भरोऽभौ”ति प्रतिषेधोऽप्यर्थं वक्तव्यः । किन्तु यो गद्योत्तरी-वदाहरणम् ? ‘प्रतम्’ ‘अवतम्’ ‘आदित्यः’ इति द्विवचनेऽप्यत्र यत् पितृजन-

यदि लोप इति । “भरोऽभौ”त्यत्र “अचो रङ्गाभ्याम्” (८।४।४५) इति प्राति-प्रतिषिध्यते । लोपो नित्ये सति “भरोऽभौ”ति सूत्रकारणं विकलम् । यतः “अचो रङ्गाभ्याम्”नित्येन यरो इ मवत इत्यत्र यमा भरा च यत् । सुतरां “इलो यमां यनि” “भरो भरी”ति लोपवचने यरो द्वित्वनिष्ठतिः आत्, किमनेन “भरोऽभौ”ति सूत्रेण ।

लोपापवाद इति । “अचो रङ्गाभ्याम्” इति सूत्रं पूर्वसूत्रम् । तेन द्विवचने कृते पश्चात् “इलो यमां यनि” “भरो भरी”ति सूत्रद्वयेन तद्विचटितं आत् । सुतरां लोपापवादः स इत्युक्तम् ।

किन्तु इति । लोपसाधकयोत्तरीः “इलो यमां यनि” “भरो भरी”ति यो गद्यो-वदाहरणं किमिति विज्ञाया ।

प्रतमिति । “अथ उपसर्गात्” (७।४।४७) इत्यनेन अन्तादुपसर्गात् दा इत्येतस्य सुसंज्ञकः सः । “आदित्यः” इत्यत्र आदित्यो देवता अथ आशिपाकसीति आदित्यः अथवा भवाद्यर्थेऽस्मात् सः । तत्र एकैकं वकारस्य नित्यलोपं “आदित्यः” । प्रतमित्य-चापि त्रिव्यञ्जनसंयोगः, यतः उपसर्गादिति पस्यनीनिर्देशात् आदित्यः दस स्थाने एकवकारः, सूत्रकाराच्च इति अक्षरव्यवधानात् अथः इति वहीमाही आचारस्य स्थाने वकारः, ततः प्रत्ययस्य लक्षणं च तस्मादेव पितृजनसंयोगः । सुतरां द्विवचनेऽपि द्विवचने पितृजनसंयोग इति ।

संयोगः । 'कर्त्ता' 'कर्त्तव्य' तु विभक्त्यन्तसामान्योद्देशो न भवति । 'कर्त्ता' विभक्त्यन्त-
सामान्योद्देशो न भवति, तथा 'कर्त्तव्य' 'नर्त्तनी' भवति । सुवर्तनी इति विशेष्य-
'नर्त्तनी'ति न भवति । अतः 'कर्त्तव्य' 'नर्त्तनी' भवति । सुवर्तनी इति विशेष्य-
'नर्त्तनी'ति न भवति । अतः 'कर्त्तव्य' 'नर्त्तनी' भवति । सुवर्तनी इति विशेष्य-

—

लख । ई ।

म. वृ. । ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्व्यांशान्ते षकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । “अणुदित्त्ववर्णस्य चाप्रत्ययः” (१।१।६८) इत्यकारेण, “इष्कोः” (८।३।५७) इतीकारेण, “इको यचचि” (६।१।७७) इति यकारेण । इण्यग्रहणानि सर्वाणि परेण षकारेण अण्यग्रहणानि तु पूर्व्वेण । “अणुदित्त्ववर्णस्य चाप्रत्ययः” इत्येतदेकमनेन । अथ किमर्थमण्यग्रहणमेवेतत् क्रियते ? नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते । ‘संख्यश्रवा’ ‘संख्यश्रवः’ ‘यंल्लोकम्’ ‘तंल्लोकम्’ इत्याद्यनुस्वारस्यानुनासिके ऋषि परसर्वर्णे कृते तस्य यरण्यग्रहणेन ग्रहणवृद्धिर्भवति यथा ख्यदिति ।

सन्दिग्धमिति । आपन्नकलेन बाधुवर्षः सन्दिग्धः, सा पञ्चपुत्रका पुत्राः सन्दिग्धाः, सुतसामुक्तं, “विनावापुर्जनमथर्वणः सन्दिग्ध”मिति । अन्त्ये “विनावाः सत्येव” इत्युक्ते, “विमलजनसंयोगवत्कालः सन्दिग्धमिति, अकारिणः प्रत्याहारः, कालो न पञ्चपुत्रयेति स्मिन्नर्थः” ।

(७।३।१३) इति । अत्राभावात् पूर्वोक्तं न परेच । न हि किं परेचः सति । ननु चावमतिः 'गीका' गीकोति । एवं तर्हि चक्षुष्यवसानार्थं पूर्वोक्तं न परेच । यदि परेच आत्मीय इत्येकं दूषणं न भवेत् तर्हि न दूषात्, यद्यपि हि प्रसी दीर्घः मुनी भवति । अत्रिन् तर्हि चक्षुष्ये सन्देहः "अथोऽप्यस्य सातु-नासिकः" (८।४।१०) इति । पराभावात् असन्दिग्धं पूर्वोक्तं न परेच । न हि पदान्ताः परेचः सन्ति । ननु चावमतिः 'कर्म' 'कर्म' इति । एवं तर्हि पूर्वोक्तदुष्टा पूर्वोक्तं न

न हि के पर इति । ननु 'उपागतके'त्यत्र के परं प्रत्ये कर्तव्ये "नङो ध" (८।१।१४) इत्यस्यासिद्धत्वात् अलि के परतोऽकारः, तथा 'गीको'वादी "इचः वः" (८।१।१८) इत्यनेन विसर्जनीयस्य वकारादेशस्यासिद्धत्वात् अलि के परतीति । 'न सु ने' (८।१।३) इत्यत्र इतिकारानुसारिणां कैयटन योगविभागं कृत्वा भलादीनामसिद्धत्वं निरस्य समाधानं कृतम् । भाष्ये योगविभागस्यानुकूलान् "के परे" इत्युक्ता गीकोत्यादि भाष्यीदाहरणात् अनभिधानमेव साधितं विवरणकारिणः । "इत्यनुयोपस्थितस्य च" (१।१।२८) इत्यस्यानाशङ्क्य पूर्वोक्तं भविष्यति, अनाशङ्क्यपक्षो हि बाधो न स्यात् इत्याह दीक्षितः । अनिष्टे विषये पूर्वोक्तसिद्धस्य प्रतिषेधार्थे योयमिमांशो यद्यपि भाष्ये न दृश्यते, तथापि तत्पक्षस्य नीचसीकृत्यान् कैयटकृतसमाधानमेव वयमनुमीदयामः ।

न हि पदान्ता इति । ननु रवर्जितानामन्तःस्थानां सातुनासिकत्वस्य "इचव करोति" इत्यत्रापि परेच प्राप्नोति । अथ हि इष्टान्ताः "इलि सव्येवाङ्" (८।१।२२) इत्यत्र इत्यचस्यसुतरार्थे कृत्वा "भी भवी" (८।१।२०) इत्यतोऽभ्यङ्गम् । ततो इलि करोति व्याख्यानान् "इचव करोती"त्यत्र सोपो ना भूत् । "अथोऽप्यस्य सातु-नासिकः" (८।४।१०) इत्यत्र अत्रयस्यस्यस्य पक्षोदासिनाच एव सातुनासिका भवति न तु इच इति तत्त्वम् । भाष्ये "न हि पदान्ता" इति वक्तुं तेषां सातुनासिकान्ताः स्वानां न सावक्यवतिपादितं किञ्च न तेषां कार्यभाक्त्वमिति सूचितम् । इहं इचतीति इच-विट् समापठेः स उच्यतेति । उच्यतेति हि इचव इति पदं सिद्धम् ।

पूर्वोक्तमुक्तीति । अत्रयस्यस्यस्यस्य पूर्वोक्तं न परेच । यदि किं परेचः स्यात्, अत्रयस्यस्यस्यस्यस्य स्यात् अथोऽप्यस्यसातुनासिक इत्येव दूषात्, अत्रयस्यस्यस्यस्यस्य न दूषात् । अथ एव हि मयस्या भवतीति मुक्तिः ।

“जातृत्वं” (३११.१.०) इति भातृत्वकाल्पादये “जातृत्वं” पितृत्वं भिन्नं न भवति; यस्यां भातृत्वपदमर्थकं जातृ । अत्रत्ये त्रुते यस्यां जातृत्वं न भवित्येति । नात्र उपरक्तं भवतीति यस्यां भातृत्वकं यतीत्यर्थः । “पितृत्वं” “पितृत्वं” इहापि तर्हि न मन्नेति । उपर्युक्तं (३११.१.१) इत्येवं भवित्येति । इहापि तर्हि प्राप्तिरिति “जातृत्वं” पितृत्वं” उपर्युक्तं सूत्रकारान् । तथाभातृत्वकं यतीत्यर्थः । एवं तर्हि यत्र वक्तृत्वकाल्पादये पुन्योक्त्युक्ता पुन्येव न परेव ।

“अपदिहत् सवर्णं आपत्य” (१।१।६६) इत्यत्र तर्हि अक्षरद्वये सङ्गः । “उक्तं”
(७।४।७) इत्यत्र अकारे तपरस्परत्वेन आपत्यत्वात्वात् सवर्णत्वेनैव परेण न पूर्वैव ।

धातुयङञमिति । यदि 'मातृषाम्' 'पितृषाम्' इत्यत्र ऋकारे "उरक् रपरस्" प्राप्तिः स्यात्, तदा "ऋत इत्" इत्विं स्यात्, धातुयङञमनर्थकं भवेत् । धातुयङञेन आपयति धातोः ऋत एव इत् भवति, तत्रैव "उरक् रपरस्" प्राप्तिः ।

(७:११:००) इति ककारान्ताङ्गत्वं इत् न सिद्धेत् अथ इति रकारान्तात् ।

चिकीर्षन्तीति । “यज्जन्तुनां सति” (१।४।१६) इत्यनेन दोषे रपरत्वे च सति
 “उपाधायश्चे” तोत्तमेतिवच्यम् । एवं जिहीषन्तीत्यत्र ।

इहापि तर्ह्येति । आनुसङ्गविवक्षादधातोः मातृषान्निधाटेः रपरल निवर्तितम् ।
एवमस्य आपाकत्वचरितार्थतायां धातोश्च रपरले सति तच्च रपरलनिवर्तनं आपाकत्वं न ।

पूज्योक्तमुक्त्यति । यदि परेष ज्ञान "उत्तरपर" इति वृथान् सुतरां व्यर्थम् ।
सामर्थ्यात् तद्वैयर्थ्यान्वयवारणाय पूज्येव न परेति निश्चयः ।

उक्तं दिति । कृतं संश्रयने इत्यत्रात् पुरादिस्थानात् कुटिं चकिं विद्वन्मनीषतदि-
त्यत्र दीर्घस्यापि स्थानिन षकारक स्थाने इक्ष एव यथा साहित्येनमर्थं तपरवचन-
कृतम् । वदि पूर्वैश्च यद्यर्थं ज्ञात् तदा तर्पयकच्यं निरर्थकं यतस्तेन स्थानिन षका-
रकामाप्तिः सुवरा न लक्ष्यते इत्यम् । अतु भाष्यमानेन न उपसर्गश्च्यनति, सुवरात्
“उक्तं हि” त्वभाष्यमानेन षकारेण उपसर्गश्च्यनाभावात् लक्ष्यं तपरवरणेन उपसर्गश्च्य-
निष्ठतिः । “न चायं भाष्यमानः किन्तु सादेश्वाकरनिष्ठत्वर्थं स्वकपनेवैतदभ्युपग्राह्ये”

“हली यमां यमि लोपः” (८।४।६४) इति यकारेण, “ऊमी ऋसादचि ऊमुण् नित्यम्” (८।३।३२) इति ऊकारेण । “अम-
न्ताड्ड” इति अकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते । केचित्तु सर्व्या-
ख्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि अकारेण भवन्त्विति मकारमनु-
बन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति “ऊमी ऋसादचि ऊमुण्
नित्यम्” इत्यत्रागमिनोर्भभोरभाषादागमाभावप्रतिपत्तिगौरवं
भवति ।

भ भ ज् । ८ ।

म, व, । भ भ इत्येती वर्णावुपदिश्य पूर्व्यांश्चान्ते अकार-
मितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । “प्रतो
दीर्घो यजि” (७।३।१०१) इति यकारेण ।

भ, स, । कथं मकारी अकार इतीमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते ?
न पुनरेकी अकारीऽनुबध्येते ? “हली यमां यमि लोपः” (८।४।६४) इत्यत्र “हली
यमां यमि लोपः” इति कृते अकारभकारयोरपि लोपः प्रसज्येतेति चेत्, न दीर्घः,
यतः अकारभकारी न अकारभकारपरौ सः । “पुमः खय्यम्परः” (८।३।६) इत्यत्र
“पुमः खय्यम्पर” इति कृते अकारभकारपरौ खयि वः प्रसज्येतेति चेत्, न अकार-
भकारपरः खयस्तीति न दीर्घः । “ऊमी ऋसादचि ऊमुण् नित्यम्” (८।३।३२) इत्यत्र
“ऊमी ऋसादचि ऊमुण् नित्यम्” इति अकारभकारयोरपि पदानयोः अकारभकार-
वागमौ स्यातामिति चेत्, न अकारभकारी पदानौ स इति न दीर्घः । यदि न तौ सः

न अकारेति । उज्झिः लमिः क्विपि अकारभकारी सः तत् कथमुक्तं न अकार-
भकारपर इति ? उज्झिदीर्घतया संयोगानलोपे उदिति रूपम् । लमिस्तु भकारस्य
पदानस्य जगत्वम् । सुतरां अकारभकारपरौ नास्ति खय इति सिद्धम् ।

पञ्चागमास्त्रय आगमिन इति धैषव्यात् संख्यातानुदेशी न प्राप्नोति, अकारभकारावागमिनी न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः ।

अथ किमिदमक्षरमिति ?

१ । अक्षरं न क्षरं विद्यात् ;—

न क्षीयते न क्षरतीति वा अक्षरम् ।

२ । अक्षोतेर्वा सरोऽक्षरम् ।

अक्षोतेर्वा पुनरयमौषादिकः सरन्प्रत्ययः । अक्षुते इत्यक्षरम् ।

पञ्चागमा इति । यदि पदान्ती अकारभकारी न स्तः तदा ऊष्म इत्यत्र त्रय आगमिनः ऊष्मृत् इत्यत्र पञ्च आगमाः । सुतरां “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” (१।१।१०) इत्यनेन संख्यातानुदेशप्राप्ताभावः । न दोषः, कथम् ? येषामागमानामागमिनी विद्यन्ते त एव प्रवर्तन्ते, यत्र ऋद्धे शिनामनुदेशिनाञ्च संख्यासाध्यं तत्र यथासंख्यसम्प्रयोगे यस्यागमस्य आगमि विद्यते तत्र प्रवर्तते संख्यातानुदेशः ।

अक्षरमिति । “क्षरशीऽक्षरश्च” (८४) इति पूर्वमुक्तम् । ततः किमिदमक्षरमिति प्रश्नः ।

न क्षरमिति । न क्षीयते न क्षरत इति व्युत्पत्त्या नित्यार्थवाचकम् । ब्रह्मणि प्रयुक्तीऽक्षरशब्दी नित्यार्थः परमार्थतः । यच्च तु व्यवहारनित्यतया नित्यत्वम् ।

अक्षुत इति । अक्षेयमक्षुते व्याप्नोतीत्यक्षरम् ।

प्रत्याहारपरिशिष्टम् ।

(महावृत्तिकोऽपचम)

६१ पृष्ठे ।

घ ढ ध ष । ६ ।

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोक्तान्ते घकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति दाभ्याम् । “एकाचो वयो भष् भवन्तस्य सध्वोः” (८।२।३७) भकारभकाराभ्याम् ।

ज ब ग ङ द श् । १० ।

ज ब ग ङ द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोक्तान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । “भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽग्नि” (८।३।१७) इत्यकारेण ; “हग्नि च” (६।१।११४) इति हकारेण ; “नेड्वग्नि सति” (७।२।८) इति वकारेण ; “भक्षां जग् भग्नि” (८।४।५३) इति जकारभकाराभ्याम् ; “एकाचो वयो भष् भवन्तस्य सध्वोः” (८।२।३७) इति बकारेण ।

ख फ छ ठ थ च ट त व् । ११ ।

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकार-
मितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन ।
“नश् छव्यप्रशान्” (८।३।७) इति छकारेण । ख फ ग्रहण-
मुत्तरार्थम् ।

क प य् । १२ ।

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांशान्ते यकारमितं करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । “अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णः” (८।४।५८) इति यकारेण ; “मय उजो वो
वा” (८।३।३३) इति मकारेण ; “भयो होऽन्यतरस्याम्”
(८।४।६२) इति भकारेण ; “पुमः खय्यम्परे” (८।३।६) इति
खकारेण ।

श ष स र् । १३ ।

श ष स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांशान्ते रेफमितं
करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति प्रथमभिः ।
“बरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (८।४।४५) ; “भरो भरि
सवर्णे” (८।४।६५) इति भकारेण ; “खरि च” (८।४।५५) इति
खकारेण । “अभ्यासे चर्च” (८।४।५४) इति चकारेण ;
“अपूर्वाः खयः” (७।४।६१) इति यकारेण ।

ह ल् । १४ ।

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वोच्यन्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । “अलोऽन्त्या-
त्पूर्वं उपधा” (१।१।६५) इत्यकारेण ; “हलोऽनन्तराः संयोगः”
इति (१।१।७) हकारेण ; “लोपो व्योर्वलि” (६।२।६६) इति
वकारेण ; “रलो व्युपधादलादेः संघ” (१।२।२६) इति रेफेण ;
“भलो भलि” (८।२।२६) इति भकारेण ; “शल इगुपधाद-
निटः क्सः” (३।१।४५) इति शकारेण ।

अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते ? कित्व-
विकल्प-क्सेड्विधयो यथा स्युरिति । ‘स्निहित्वा’ ‘स्नेहित्वा’
इत्यत्र “रलो व्युपधादलादेः संघ” (१।२।२६) इति कित्वं वा
यथा स्यात् । लिङ्गे ‘अलिङ्गत्’ इति “शल इगुपधादनिटः
क्सः” (३।१।४५) इति क्सो यथा स्यात् । ‘रुदिहि’
‘स्वपिहि’ इति वलादिलक्षण इड् (७।२।३५) यथा स्यात् ।
‘अदाग्धां’ भल्यग्रहणेषु (८।२।२६) हकारस्य ग्रहणं यथा
स्यात् ।

यद्येवं “ह य व र ट्” इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते ?
‘महां हि सः’ ‘देवा हसन्ति’ इत्याद्याद्यग्रहणेषु (८।३।२) च ग्रहणं
यथा स्यात् । “हशि च” (६।१।११४) इति हकारस्य ग्रहणं
यथा स्यात् । ‘ब्राह्मणो हसति’, “हशि च” (६।१।११४)
इति उत्वं यथा स्यात् ।

“एकस्मान् ङ अ-ण-व-टा हाभ्यां षस्त्रिभ्य एव क-ण-माः स्युः ।

त्रेयौ चयौ चतुर्थी रः पञ्चभ्यः षलो षड्भ्यः ॥” इति ।

इति प्रत्याहारः ।

३ । वर्णं बाहुः पूर्वसूत्रे ;—

अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते ।

४ । किमयमुपदिश्यते । * ।

किमर्थं वर्णमुपदिश्यते ? वर्णैः शब्दाः ज्ञायन्ते शब्दैर्हि वेदो निबलः । सुतरां
(१) शास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् (१८ पृ.) (२) इष्टबुद्ध्यर्थम् (२९ पृ.) (३) लघुर्थश्च उपदिश्यते ।

“सोऽयमक्षरसमावायौ वाक्समावायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमखितौ
वेदितव्यौ ब्रह्मराशिः ; सर्व्ववेदपुण्यफलावाप्तिवासा ज्ञाने भवति ; मातापितरौ चास्य स्वर्गे
लोके महीयते ।”

इति श्रीभाष्यसङ्गमन्या प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयमाह्निकम् ।

वर्णमिति । पूर्वसूत्रे व्याकरणान्तरे । “वर्णा अक्षराणी”ति तत्र ।

सोऽयमिति । अक्षरसमावायः वर्णानां क्रमपाठः । वाक्समावायः तैर्वर्णैर्वाग्व्यव-
हारः । पुष्पितः फलितः, शब्दव्यवहारेणापूर्वफललाभात् फलपुष्पान्वितः । चन्द्रतारकवत्
प्रतिमखितः अलङ्कृतः व्यवहारनिमित्ततया चन्द्रतारकैरुपमा । वेदितव्यः परिज्ञातव्यः ।
कथम् ? ब्रह्मराशिः । वर्णैः शब्दाः शब्दैर्वेदाः परिज्ञायन्ते, अतोऽभेदीपचारात् सोऽय-
मक्षरसमावायः वाक्समावायः ब्रह्मराशिः वेदसमष्टिः । शब्दब्रह्मक्षोरभेदीपचारात् यत्
शब्द एव ब्रह्मेति मतं, तत्तु “ऋषो अक्षरे परमे व्योमन् (ऋक् १म, १६४ सू, २९ ऋक्)
इत्यादि दिशश्चक्रनव्यम् ।

इति श्रीभाष्यसङ्गमन्युपव्याख्यायां तत्त्वसङ्कलन्या प्रथमा-

ध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयाह्निकम् ।

तृतीयाह्निकम् ।

[पा १ अ १ पा १ सू.]

[भा. १ अ. १ पा. १ भा.]

वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ।

म, वृ, । वृद्धिपदः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भाषितानामतद्भाषितानाञ्च । तपरकरण-मैजर्थम्, तादपि परस्तपर इति 'खड्ग' इकादिषु चिमात्रचतुर्मात्र-प्रसङ्गनिवृत्तये । 'आशलायनः' 'ऐतिकायनः' 'भौपगवः' 'भौप-मन्यवः' 'शालीयः' 'मालीयः' ।

वृद्धिप्रदेशाः—“सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” (७।२।१) इत्येव-मादयः ।

भा, स, । 'ऐच्' इत्यत्र “सोः कुः” (८।२।२०) इत्यनेन पदान्ते कुलं प्राप्नोति, तत्र प्राप्नोति “अयमयादौनि कन्दसि” (१।४।२०) इत्यनेन भलात् ।

ऐजिति । 'आदैच्' इत्यतो ऐज्यदृष्टं विस्पष्टतो न्यायप्रदर्शनार्थम् । एवं यद्वृणी न दीषोऽपि यतो भाष्यकारेणापि पक्षसाधयाम् “शब्दाप्रतिपत्ति”रिति (२५ पृ,) वार्तिके असमसत्वेन परिगृह्य 'आत् ऐच्' इति पदविभागं प्रदर्शितवान् । अत्र “कथं कुलं न भवतीति” विचारः ऐच्पदस्य साधुत्वपरिगृह्यैव कृतः, अन्यथा तत्र शास्तीककुलादेः कुतः सम्भावना । सङ्केतेनीपदेशार्थं संज्ञासंज्ञित्वपरिकल्पनमवश्यम्भावि । सतरां वृद्ध्यादीनामनुशासनत्वाख्येव । सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वमिति प्राचीनमतम् । सर्वार्थवाचकतां सङ्गोच्य विशेषविशेषार्थे विशेषविशेषशब्दं निबध्य बागव्यवहारः प्रवर्तते । एवं शब्दार्थनिरूपणस्य लौकिकत्वात् संज्ञासंज्ञित्वपरिकल्पनं न विरुध्यते, शिष्टव्यवहारात् साधुत्वमपि । “सङ्केतमाहकशास्त्रकरणं स्वेच्छयैवेत्येषा यद्वृद्ध्यादौ शब्दत्वेन व्यवहारः” इति शंकरकारः ।

[पा. १ अ. १ पा. १ व.]

[भा. १ अ. १ पा. १ भा.]

नेदं हन्त इति चेत्,

१ । हन्दीवत् सूत्राणि भवन्ति ।

इत्यस्य हन्तम् । यदि भसंज्ञा “ह्रिदिदेजदेङ् गुणः” इत्यत्र जश्नमपि न प्राप्नोति । “उभयसंज्ञान्वयि” हन्दीसि हन्तसे, तद्यथा “अ सुष्टुभा स ऋजता गणेन” (अङ्क ४ म, ५ सु, ५ ऋज्) । अत्र पदत्वात् कुलं ; भत्वात् जश्नं न भवति । एवं “ह्रिदिदेङ्” “ह्रिदिदेजदेङ् गुणः” इत्यत्र भत्वात् कुलं न, पदत्वात् जश्नं भवति ।

आदेष् इत्यनेन ह्रिदिरिति ये आदेष्सेषां यङ्गं भवति, आदेष्मात्राणां वा । यदि ह्रिदिरिति ये आदेष्सेषां यङ्गं भवति, ‘मासीयः’ ‘मालीयः’ इत्यत्र “ह्रिदिङ्” (४।१।१४) इत्यनेन ह्रिदिङ्गच्छी न प्राप्नोति, ‘मासमयः’ ‘मालमयः’ इत्यत्र “नित्यं

उभयसंज्ञान्वयीति । वक्तव्यमेतत् “अथस्यमदीनि हन्दी”ति सूत्रे मार्तिकापाठे ।

आदेजिति । समसालपक्षे आदेजिति यङ्गं कृतम् । अत्र ऐषेति इतरैतरङ्गपक्षे सुपो सुलुङ् (७।१।१८) इति सुलुङ्, पक्षे समाहारङ्गः । समासान्विधेरनित्यत्वात् “हन्ताङ्गदक्षान्तात् समाहारे” (५।४।१०६) इत्यनेन समाहारपक्षे टच् न । कुतो ज्ञायते समासान्विधेरनित्यं इति ? “विचिभ्यां पाहन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ” (६।१।१८०) इत्यत्र मूर्द्धन्ङ्गत्वादङ्गत्तसमासान्तात् । “बहुव्रीहौ सक्थ्यन्तोः स्वाज्ञात् षच्” (५।४।११३) इति षच्नुवर्तमाने “विचिभ्यां ष मूर्द्धः” (५।४।११५) इति षविधानं षचक्षित्वसामर्थ्याज्जायमानेषाम्नीदातत्वेन “विचिभ्यां पाहन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ” इत्यत्र पाणिनीयोदात्तत्वस्यान्तधनाय । तत्र तु ‘विमूर्द्धा’ इत्यसमासानीऽपि षनीदातः, ‘विमूर्द्धः’ इति कृतसमासानीऽपि षनीदातः पाणिनः । समासाले कृते “बहुव्रीहौः काथित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासावस्यानीदातत्वं पक्षे भवत्येव ।”

ह्रिदिरिति । ह्रिदिरिति विधावबलीनं ये आकारौकारा आभ्यन्ते ते । एषा तद्भावितलसंज्ञा ।

ह्रिदिङ्गच्छ इति । “ह्रिदिङ्गच्छान्तादिङ्गच्छम्” (१।१।७२) अस्यां मध्ये ह्रिदिङ्गच्छं आदेजादिभूतो यस्य तच्छब्दरूपं ह्रिदिङ्गच्छम् । एतद्गच्छाङ्गान्तो ह्रिदिङ्गच्छः ।

[पा. १च. १पा. १८.]

[भा. १च. १पा. १५ा.]

उद्देशरादिभ्यः" (४।१।१४४) इत्यनेन उद्देश्यस्योक्तौ भवति प्राप्नोति । 'भाष्यगुप्तायनिः' 'भाष्यगुप्तायनिः' इत्यत्र "उदीर्घा उद्देश्यगोचरात्" (४।१।१४५) इत्यनेन उद्देश्यस्यः फिञ् न प्राप्नोति ।

आदेर्ज्मात्रायां यङ्प्रतिषेधः सौत् सर्वो भासः 'सर्वभासः' इत्यत्र उत्तरपदद्वयी "उत्तरपदद्वयी सर्वं च" (६।१।१०५) इत्यनेन पूर्वपदान्तीदात्तत्वात् प्राप्नोति । तावती भाष्या यस्य 'तावद्भाष्यः' इत्यत्र "वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे" (६।१।१८) इत्यनेन "वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवत्प्रतिषेधः प्राप्नोति । आदेर्ज्मात्रयङ्प्रतिषेधः न दीवः । कथम् ? 'सर्वभासः' इत्यत्र "उत्तरपदस्य" (७।१।१०) इत्यधिकृत्य या वृद्धिः सैवोत्तरपदद्वयद्वयस्य सार्वः कारकः 'सर्वकारकः' इत्यत्र पूर्वपदान्तीदात्तत्वात् प्राप्नोति । 'तावद्भाष्यः' इत्यत्र न पुंवत्प्रतिषेधः, यतो न वृद्धेर्द्वीनां वा निमित्तं वृद्धिनिमित्तं किन्तु वृद्धेर्द्वीनां वा निमित्तं ककारो ञकारो चकारो यस्मिन्निति वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य पुंवत्प्रतिषेधो भवति, न तु "आ सर्वनाम्" (६।१।८१) इत्यनेन वतुनिमित्तस्य तावतीत्यस्य ।

२ । अथ संज्ञेति वक्तव्यम् । * ।

सर्वकारक इति । तद्भावितयङ्प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोतीति प्रदर्शनाय 'सर्वकारकः' इति यङ्प्रतिषेधम् ।

उत्तरपदद्वयद्वय इति । अत्र वृद्धिश्चदमात्रयङ्प्रतिषेधे तेनैव वृद्धिमुत्तरपदं स्पष्टयते तथापि यदुत्तरपदयङ्प्रतिषेधं कृतं तेनैतदायाति "उत्तरपदस्ये"त्यधिकृत्य या वृद्धिः सैवोत्तरपदद्वयद्वयः ।

वृद्धेर्द्वीनां वेति । वृद्धेर्निमित्तं ककारो ञकारो चकारः । वृद्धीनामिति बहुवचन-निर्देशः कृतस्याया वृद्धेर्निमित्तस्यनाय । आकार ऐकार औकारो हि कृतस्याया वृद्धेर्निमित्तः । वृद्धिनिमित्तस्येत्यत्र व्यधिकरणपदी एतद्विधिः ।

ककार इति । "अथो ञ्प्रतिषेधः" (७।१।११५) "किति च" (७।१।११८) इति जिति प्रिति वृद्धिः सार्वधिकी, किति तद्धिते । सुतरामेवां वृद्धेर्निमित्तत्वम् ।

३ । संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ।

अथ संज्ञेति प्रज्ञत्वं उद्देशादयः शब्दाः पठितव्याः, अन्यथा उद्देशादीनां संज्ञा इत्येव संप्रत्ययो न स्यात् ।

४ । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके ।

प्रक्रियमाणे संज्ञाधिकारी संज्ञासंप्रत्ययाभावः, संज्ञासंप्रत्ययाभावे बहुवचननर्थकं स्यात् । दृष्टव्यं हि लोकेऽर्थवन्त्यनर्थकानि च वाक्यानि, तद्यथा 'अर्घवन्ति—'देवदत्त, गामभ्याज यत्नां दष्टेन', 'देवदत्त गामभ्याज ज्ञात्वा'मिति । अनर्थकानि—'दश दाहिमानि' 'षड्रूपाः 'कुष्ठम्' 'अजाजिनम्' इत्यादि ।

५ । संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहश्च ।

क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारी चेयं संज्ञा वाः संज्ञीत्यत्र सन्देहो यथा न भवेत् तथा वक्तव्यं । इतिशब्दः संज्ञा आदेशः संज्ञिन इति ।

संज्ञासंप्रत्ययार्थः संज्ञाधिकारी न कर्तव्यः, यतः,

६ । आचार्य्याचारात् संज्ञासिद्धिः ।*

आचार्य्यव्यवहारात् संज्ञात् सिद्धम् ।* ।

बहुवचनमिति । बहुनि सूत्राणि यस्मिन्निति बहुव्रीहियुगे प्रकरणमध्याहर्तव्यम् । समाहारविगुणे पाचादित्वात् स्त्रीप्रत्ययाभावः ।

अनर्थकमिति । सूत्राणामनगमकत्वे न कश्चिदर्थो निष्पन्न इति अनर्थकम् । कष्ट-
कल्पनयार्थनिष्पन्नत्वेऽपि तथैवावगम्यम् ।

दश दाहिमानतीति । पदार्थानां समन्वयाभावादचानर्थकम् ।

आचार्य्यव्यवहारादिति । एवं हि वार्तिकपाठः । तेनैव पाठेन इति निर्बन्धः ।

७ । यथा लौकिकवैदिकेषु ।

तद्यथा लौकिके जातस्य पुत्रस्य नातापितरौ नामधेयं संवत्सरेण कुर्वन्ति, तथैव्यं बह्वारात् अन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । वेदे पुनः 'स्मा' 'यूपः' 'अवातः' इति याज्ञिकाः संज्ञाः कुर्वन्ति तेषां व्यवहाराद् अन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । एवमिहापि संज्ञाधिकारं विना आचार्यव्यवहारादेव संज्ञासंप्रत्ययः ।

अत्र सूत्रे केचित् व्याख्यानेन 'वृद्धिश्चः संज्ञा आदेयः संज्ञिनः' इति वदन्ति, केचित् सूक्तार्थकथनाय वृद्धिप्रदेशत्वेन "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु (७।२।१) इति सूत्रमन्वीक्षा 'अकार्षीत्' 'अनेषीत्' इत्यादित आकारैकारानुदाहरन्ति । अतएव "यथा" प्रत्यायन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिनः" इति ।

यदुक्तं "संज्ञासंज्ञिनीरसन्देहश्च" वक्तव्य इति तदपि आचार्यव्यवहारादेव सिद्धम् ।

८ । अनाकृतिः ।

अथवा अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमत्तः संज्ञिनः, यच्च लौकिके आकृतिमती मांसपिण्डस्य देवदत्त इत्यनाकृतिः संज्ञा क्रियते ।

व्याख्यानेनेति । व्याख्या विना न हि वृद्धिश्चस्य संज्ञात्वप्रतीतिः, आदेयां संज्ञित्वमुद्धिरिति व्याख्यानाशयः ।

वृद्धिप्रदेशत्वेनेति । "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इति सूत्रे उदाहरणद्वया वृद्धिपदेन आकारैकारत्वमायातोति प्रतीतिः सुतरां वृद्धिरेव संज्ञा आकारैकारः संज्ञीति विश्रयते । कथम् ? येन शब्दे नीपस्थितिः सा संज्ञा, यस्मिपस्थितिः स्थिचि स संज्ञी । न च वाच्यं कथमुदाहरणस्य प्राप्तिः, सिद्धात् पदादुदाहरणयद्वयात् ।

अनाकृतिरिति । आदेयः वर्णाकारेण आकृतिमत्तः, वृद्धिस्तु न कमप्याकारमाधत्ते । देवदत्त इति नामः न कोऽप्याकारीऽस्ति यस्य जनस्य च तन्नाम स त्वाकारवान् । अतएव लोकोदृष्टान्तेन सिद्धात्प्रत्ययमकृतिः संज्ञात्वमकृतिमत्तः संज्ञित्वम् ।

१२० । गङ्गनीयमिति वाञ्छितं
नन्दितं भवति कुञ्चितम् ।
पापकर्माणि बलानुनाति यो-
सन्धितोत्थितमसौ विनश्यति ॥

(क) [स्याद्] अनुस्वारस्य यदि परसवर्णः [इत्यते] ।

यदि अनुस्वारस्य परसवर्णः (८।४।५८) ।

(ख) वा पदान्तस्य [विज्ञेयत्वं कथं तद्व्यं वदेत्] ।

यदि पदान्तस्य अनुस्वारस्य वा परसवर्णः (८।४।५९) ।

(ग) तोलिं [तस्मिन् महत्त्वस्य स भवौलोक्तापावनः] ।

लि तोः परसवर्णः (८।४।६०) ।

(घ) उदः स्यात्सन्धोः पूर्वस्य [यद्योसन्धितमुत्थितम्] ।

उदः स्यात्सन्धोः पूर्वस्य सवर्णः (८।४।६१) ।

१२१ । वाग्धतोऽयमपि चेन्न वाग्धत-

चेदितं स मनुतेऽहं तद्वि तम् ।

१२० । गङ्गनीयमिति । इदमेव 'वाञ्छितम्' अभिप्रायः 'गङ्गनीयं'—“अनु-
स्वारस्य यदि परसवर्णः”—पापकर्माणि यत् 'वाञ्छितं' 'नन्दितं' भवति 'कुञ्चितम्'—
“वा पदान्तस्य”—‘बलानुनाति’—“तोलिं”—इति गच्छत् उचितं करोति च जनमिति
शेषः । किञ्चत्वा ‘उत्थितोत्थितं’—“उदः स्यात्सन्धोः पूर्वस्य”—यद्ये उद्योपितं
पश्चात् उत्थितं प्रकटयित्वा गतम् । किञ्चास्य फलम् भवति ? यद्यी वाञ्छितवान्
जनः विनश्यति विनाशो भवति । इत्येव खर्गस्य नरस्य च हेतुरिति पक्षितार्थः ।

१२१ । वाग्धत इति । अपि चेत् सर्वं ज्ञायः ‘वाग्धतः’ न ‘वाग्धतः’ वाचा
कर्तव्या इतोऽपि न वाग्धतः नृभावत् भिक्षितचित्ततया न तच्च पदवा प्राची
स्थितिपदं लब्धवती, ‘चेद्वि’ तं जनं जनारमिति शेषः ‘तद्वि तम्’—“अथो योऽय-

ईश्वरोच्छसनतो विभाति चा-
दित्यवत्तदनुगम्य चर्धिमान् ॥

(क) भयो होऽन्यतरस्यां [वाग्घसति प्रिय वाग्घसन्] ।

भयः [उत्तरस्य] इः पूर्वसवर्णः अन्यतरस्याम् (८।४।६२) ।

(ख) ग्रन्थीटि [स्याच्छवलितं तच्छिवं तच्छयन् वभी] ।

भयः [उत्तरस्य] ग्रः चटि [परतः] छः (८।४।६२) ।

(ग) हलो यमां यमि लोप [आदित्यं हविरेधते] ।

हलः [उत्तरेवा] यमां यमि लोपः अन्यतरस्याम् (८।४।६४) ।

(घ) भरो भरि सवर्णे [स्यात् मरुत्तोऽवत्तमात्तवान्] ।

सवर्णे भरि भरो लोपः अन्यतरस्याम् (८।४।६५) ।

इति दृष्टान्तसर्वस्वे दृष्टान्तानुगमने संहितायां हल्विषय-

संहिताकथनं नामाष्टमम् प्रकरणम् ।

समाप्त्यर्थं प्रकरणम् ।

—०—

तरस्याम्—तस्मात् इननं कृतवानिति इतोः इति स ते इतिम् उपकारकं प्रियं वा मनुते,
ईश्वरोच्छसनतः—“ग्रन्थीटि”—ईश्वरनिःसंहितात् विभाति, ‘आदित्य’वत्—“हलो
यमां यमि लोपः”—तद् देववहितम् अनुगम्य ‘चर्धिमान्’—“भरो भरि सवर्णे”—
ऐश्वर्यसम्पत्तिः । आनमिनपुण्यादिकं सर्वं तेनोपायेन लभ्यत इति ऐश्वर्यवत्ता ।

इति संहिताचटितदृष्टान्तव्याख्यायामष्टमम्

प्रकरणम् । इत् ।

—०—

कारकम् ।

अर्थबोधः सञ्जातिश्च तस्या यथाकथं भवेत् ।

विभक्त्य पदजातश्च प्रकृतिप्रत्ययान्वयम् ॥

कल्पनया विभागस्यानान्वयव्यतिरेकतः ।

उग्रीय तत्समापत्तिरतो हि संहितामगु ॥

कारकश्च समासजातिरुक्तं प्रतिबोध्यते ।

प्रकृतिप्रत्ययानाञ्च विभागस्तदनन्तरम् ॥

१३२ । वृत्तादीना न शोभन्ते धर्माद्भ्रष्टाः कथञ्चन ।

नोत्पादयन्ति विश्वासं पलायध्वं ततस्ततः ॥

(क) कारक[इत्यधिकारः संज्ञाविषयकः स्मृतः](१।४।२३)।

(१)आ कङारादेका संज्ञा[स्वादत्वाधिकृतिः शिशो](१।४।१)।

(ख) [विज्ञेयं] भ्रुवमपायेऽपादानं [पतितो रथात्] ।

अपाये भ्रुवम् अपादानम् (१।४।२४) ।

१३३ । विरमत्तु विषयान्वितं जुगुप्सतामतिचरणाज्जातु ।

न प्रमाद्यतु स्वकृत्यात् प्रभवति हि ततो निरोद्धु-
मपनीतिम् ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् । * ।

१३२ । वृत्तादिति । 'वृत्तात्' चरितान् ङीनाः कना न शोभन्ते 'धर्मात्' भ्रष्टाः कथञ्चन विश्वासं न उत्पादयन्ति, ततः तस्मात् 'ततः'—'कारके'—'भ्रुवमपायेऽपादानम्'—तेभ्यो जनेभ्यः पलायध्वं दूरं गच्छ । न तत्र बाधः कर्तव्यः ।

१३३ । निवृत्तं 'विषयात्' विरमत्तु, 'अतिचरणात्' अत्याचारात् जुगुप्सतां, जातु कदाचित् 'स्वकृत्यात्' स्वायुचित्यात् न 'प्रमाद्यतु'—'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुप-

१३४ । विभेति पापात्परिरक्षितुं सदा-
 न्नः स बोद्धिगन्धियारिसंयुगात् ।
 न साधनाच्चेत् स पराजितो द्वि-
 त्तु यक्रुयाद् वारयितुं तमुच्यते ॥

(क) भीवार्यानां भयहेतु[स्त्रायतेऽस्माद्विभेद्यतः] ।

भीवार्यानां भयहेतुः अपादानम् (१४।१५) ।

(ख) [स्त्रात्] पराजेरसोढो[ऽसौ किं पराजयते श्रमात्] ।

पराजेः असोढः अपादानम् (१४।१६) ।

(ग) [विज्ञेयं] वारणार्थानामीक्षितो [वारयत्यतः] ।

वारणार्थानाम् ईक्षितः अपादानम् (१४।१७) ।

१३५ । स चान्तर्धत्तेऽस्माद्भजनविमुखादीश्वर इह
 ततोऽधीते शास्त्रं श्रुतिनयविदस्तत्तु विफलम् ।

संख्यानम् । ० ।'— । कथमेवं कुर्यात् ? हि यस्मात् ततः विरामादितः अपनौति
 निरोद्धं जनः प्रभवति ।

१३४ । विभेतीति । 'अथात्' मनः परिरक्षितुं स 'पापात्' विभेति, 'परि-
 संयुगात्' कानादिरिपुकुलैः सद्य संघानात्—“भीवार्यानां भयहेतुः”—उद्दिष्टधिया
 उद्दिष्टमुद्देशाच्चेत् यदि 'साधनात्'—“पराजेरसोढः”—न पराजितः ; द्विषन् शत्रुः
 कानादिः तं जनम् 'उच्यते'—“वारणार्थानामीक्षितः”—वारयितुं न शक्नुयात् । साध-
 नेन रिपुजयः रिपुजयेन जीवतेर्हीरोद्घाटनं भवतीति तत्त्वम् ।

१३५ । स चेति । इह स च ईश्वरः भजनविमुखात् 'अथात्' जनात्—“अन्तर्ध-
 येनादर्शनमिच्छति”—अन्तर्धत्ते, ततः ईश्वरदर्शनपरिभ्रंशात् 'श्रुतिनयविदः'—“आख्या-
 तोपयोगे”—शास्त्रं अधीते, तत्तु अध्ययनम् विफलम्, न तेन दर्शनसाधनसाधना ।

शृणोत्वैव प्रायोऽभिनयनिपुणस्यैव मरुतो

न जातं श्रुत्वा वा प्रभवति न गङ्गा क्रिमिगिरेः॥

(क) [अस्माद्विनीयते] ऽन्तर्ही येनादर्शनमिच्छति ।

अन्तर्ही येन अदर्शनम् इच्छति तद् अपादानम् (११४१८) ।

(ख) [भवत्वा] ऽऽस्थातोपयोग [उपाध्यायादधीयते] ।

उपयोगे [नियमपूर्वकविद्याग्रहणे] आख्याता अपादानम् (११४१९६) ।

(ग) जनिकर्तुः प्रकृतिः[स्याद् दीर्घस्य जायते जयात्] ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः [कारणम्] अपादानम् (११४१९०) ।

(घ) [स्याद्] भुवः प्रभवो [गङ्गा हिमाद्रेः प्रभवत्वसौ] ।

भुवः प्रभवः अपादानम् (११४१९१) ।

इत्यपादानम् ।

—•—

कथम् ? ईश्वरसम्बन्धविरहात् एष प्रायः अभिनयनिपुणस्य नटस्य इव श्रूयति । एव-
भूतादध्ययनादीश्वरलाभासम्भावनां दर्शयति इष्टान्तमुत्तेज्य 'मरुतो'—“जनिकर्तुः प्रकृतिः”
—न श्रुत्वा जातं, ‘क्रिमिगिरेः’—“भुवः प्रभवः”—वचोकात् न गङ्गा प्रभवति । ईश्वर-
विमुख्यादध्यापकादीश्वरविमुख्याध्ययनं न परमात्मप्रकाशे हेतुः ।

इत्यपादानम् ।

—•—

१३६ । दरिद्राय धनं दद्यात् विद्यां विद्यार्थिने पुनः ।

न वहेत क्षयस्तत्र क्षरन् दातारमीश्वरम् ॥

(क) कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदान[मिष्यते] ।

कर्मणा [दानस्य] यम् अभिप्रैति स सम्प्रदानम् (१।४।३२) ।

१३७ । संनह्यते च समिते पशुना रुद्रं पुनर्यजते ।

एकसमयसिद्धः खलु व्यवहारोऽयं न तु नवेऽस्मिन् ॥

क्रियायदृश्यमपि कर्तव्यम् । * ।

कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । * ।

१३८ । न रोचतेऽस्मै धनमिन्द्रियाद्यां

न वा खदन्तेऽङ्ग विनिर्जुतेऽस्मै ।

१३६ । दरिद्रायैति । 'दरिद्राय' धनं, 'विद्यार्थिने'—“कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्”—पुनः विद्यां दद्यात् । दातारम् ईश्वरं क्षरन् तत्र दाने क्षयम् च भिमानं न वहेत । साध्वनुष्ठाने परमेश्वर एव कर्ता अतएव “कर्ता बहिरकर्तान्” रित्युपदेशः ।

१३७ । संनह्यते इति । 'समिते'—“क्रियायदृश्यमपि कर्तव्यम् । * ।”—युद्धाय संनह्यते 'पशुना' पुनः 'रुद्रं'—“कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । * ।”—यजते । अयं व्यवहारः एकसमयसिद्धः खलु सामरिकसमयचित्तत्वात् । नवे अस्मिन् समये न तु, नाक्षराद्य तादृशव्यवहारस्य स्थितिरिति शेषः । विधानशुद्धेन शान्ताङ्गुल-लातयोक्तम् ।

१३८ । न रोचते इति । 'अस्मै' जनाय धनं विषयसम्पत् न रोचते, इन्द्रि-याद्याः विषयाः वा न खदन्ते । अङ्ग इति वाच्यं जनसु 'अस्मै' नित्यं विनिर्जुते

जनसु नित्यं न च तिष्ठते न
संज्ञाघते नो शपते सुवृत्तान् ॥

(क) कथ्यर्थानां प्रीयमाणः [पूपो बालाय रोचते] ।

कथ्यर्थानां [प्रयोगे] प्रीयमाणः सम्प्रदानं स्थात् (१।४।३३) ।

(ख) श्लाघक्रुद्धस्याशपां शीसमानो [ऽस्मै श्लाघते जनः] ।

श्लाघक्रुद्धः स्था-शपां [प्रयोगे] शीसमानः सम्प्रदानं स्थात् (१।४।३४) ।

१३८ । शतं तस्मै धारयति वित्तिभ्यः स्पृहयत्यसौ ।

जनाय क्रुद्धप्रति दुह्यत्यस्यतीर्थतीह धिक् ॥

(क) [स्याद्] धारेरुत्तमर्णो [धारयत्यस्मै शतं यथा] ।

धारेः [धारयतेः प्रयोगे] उत्तमर्णः सम्प्रदानं स्थात् (१।४।३५) ।

(ख) [भवेत्] स्पृहेरीषितो [ऽङ्ग फलेभ्यः स्पृहयत्यसौ] ।

स्पृहेः [स्पृहयतेः प्रयोगे] ईषितः सम्प्रदानं स्थात् (१।४।३६) ।

कृतिं तं बोधयति अतीवविश्ववृद्धयत्वात्, अस्मै न तिष्ठते इति न, न नेतृत्वेनाश्रयतीति न, नेतृत्वं तं बोधयति, संज्ञाघते श्लाघां तं बोधयति, नो 'शपते'—“श्लाघक्रुद्धस्याशपां शीसमानः”—शपयेज् सत्यमिदमिति न तं श्लाघयति, शपयस्य तत्सन्निधौ हेयत्वात् । कथमेवं तस्मिन् व्यवहारी वर्तते सुवृत्तात् तस्य जनस्य सुन्दरचरित्रहेतोः ।

१३८ । शतमिति । अथो जनः 'तस्मै'—“धारेरुत्तमर्णः”—उत्तमर्णाय शतं धारयति । कथमेवम् अस्मै भवति ? 'वित्तिभ्यः'—“स्पृहेरीषितः”—स्पृहयति । किमस्मै वित्ते स्पृहा मिन्दभीया ? तादृक्स्पृहया किं भवति तदुच्यते 'जनाय'—“क्रुद्धक्रुद्धस्याशपां शीसमानो यं प्रति बोधः”—क्रुद्धप्रति, दुह्यति, अश्रयति, ईर्ष्यति । इह क्रीडादी धिक् तं जनमिति शेषः । धने लोभः तथा ततः क्रीडादीनां समागमः सर्वथा साधुविगर्हित इति तत्त्वम् ।

(ग) [त्रेयं] क्रुधद्रुहेर्षासूया-

र्षानां यं प्रति कोपः [बाल] ।

क्रुध-द्रुहे-र्षा-सूयार्थानां [प्रयोगे] यं प्रति कोपः स सम्प्रदानम् (१।४।३७) ।

१४० । नाभिक्रुद्धत्वमिद्रुह्यत्वही कश्चन राध्यति ।

ईक्षतेऽस्मै वृथा भूतद्रोहात् सर्वविधं भयम् ॥

(क) क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मा[ऽभिक्रुद्धतीह तम्] ।

उपसृष्टयोः क्रुधद्रुहीः [प्रयोगे] यं प्रति कोपः स कर्म (१।४।३८) ।

(ख) राधीक्षीर्यस्य विप्रश्नो [देवदत्ताय राध्यति] ।

राधीक्षीः [प्रयोगे] यस्य विप्रश्नः स सम्प्रदानम् (१।४।३९) ।

१४१ । आश्रयोमि यदि बाधयतामही

तोषणं प्रतिश्रयोमि सर्व्वदा ।

साधवे प्रतिश्रयाति मे परः

प्राणिने ह्यनुश्रयाति सोऽजितः ॥

१४० । नाभिक्रुद्धत्वमिति । अही 'कश्चन'—“क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म”—न
अभिक्रुद्धात् अमिद्रुह्यत् । 'अस्मै'—“राधीक्षीर्यस्य विप्रश्नः”—इदाराध्यति ईक्षते इमा-
श्रमं देवं पर्याक्षीकयति । अयं देवपर्याक्षीकनं वृथा ? सर्व्वविधं भयं भूतद्रोहात् ।
भूतद्रोहिणो निरनरं भयस्याकुक्षयिता अतएव ते देवं पृच्छन्ति किमस्ति मे पुनः
क्रुधस्त्रीत्यादि, न तेन तेषां भवापगमः ।

१४१ । आश्रयोमीति । अही यदि 'साधवे'—“प्रत्यक्ष्णां भुवः पूर्व्वस्य कर्ता”
—बाध्यताम् आश्रयोमि भगवताम् तेन बाधितः प्रतिजाने, तदैव सदा तोषणं 'प्रति-
श्रयोमि' अहीकरोमि, परः परमेस्वरः 'मे'—“अनुप्रतिश्रयश्च”—तस्मां प्रतिश्रयाति तां
बाध्यतां तोषणं प्रवृत्तं मां मोक्षयति । अयमेतत् करोति भगवान् ? अजितः
अन्वविधोपायेनावधीभूतः स हि यस्मात् 'प्राणिने' अनुश्रयाति तादृशीं स्थावरां प्रवृत्तं

अथ किमर्थमाकारस्यपरः क्रियते ?

२० । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् ।

आकारस्य तपरकरणं तत्कालानामुदात्तानुदात्तस्वरितानां सवर्णानां ग्रहणार्थम् ।

किञ्च कारणं तच्च, यत् तेषां ग्रहणं न स्यात् ?

२१ । भेदकत्वात् स्वरस्य ।

उदात्तादीनां स्वराणां भेदकत्वात् ग्रहणं न भवतीति सवर्णार्थं तपरग्रहणं क्रियते ।
कथं ज्ञायते भेदकत्वम् ? दृश्यते लोके “य उदात्तं कर्तव्यं अनुदात्तं करोति खल्वि-
कीपाध्यायस्यै चपेटां ददाति अन्वत्वं करोषीति ।” अस्थेतत् प्रयोजनं किन्तु भेदकत्वात्
गुणस्येति वक्तव्यम् न तु स्वरस्य । किमत्र प्रयोजनम् ? आनुमासिकं नाम गुणः, गुण-
ग्रहणे तद्विन्नस्यापि यथा ग्रहणं स्यात् । कथं न ग्रहणं भवति ?

२२ । भेदकत्वानुगुणस्य ।

गुणा हि भेदकाः, यती दृश्यते लोके आत्मन्येकमप्युदकं गुणभेदात् शीतमुष्णञ्च भवति ।
नन्वभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । यथा एको हि देवदत्तः मुखौ जटौ शिष्यपि न
स्नानाख्यां जहाति, तथा बालो युवा ब्रह्मो वत्सी दम्भी बलीवर्ह इति । सुतरां

‘अनुव्यञ्जत्’, ‘अनुप्राविशत्’ । ततः सुपा । सुपा च सङ्गं सुप् समस्यते । अधिकारश्च
लक्षणञ्च । यस्य समासस्यान्वञ्जल्यर्थं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भवति ।”

आकारस्येति । तपरकरणनामितिपत्वे भिन्नकालनिष्ठार्थं, व्यक्तपत्वे तु गुणान्तर-
युक्तानां ग्रहणार्थम् । यद्ग्रन्थस्यैवोच्चारणं तद्ग्रन्थस्यैव संज्ञा प्रसज्यते अतः गुणान्तरयुक्तानां
संज्ञासिद्धयेऽत्राकारस्यपरः क्रियते ।

शीतमुष्णस्येति । इदं शीतत्वं जलमिदमुष्णं जलमिति गुणयोगाद्भेदव्यवहारः ।

तथा बाल इति । एको हि देवदत्तः नास्त्याद्यवस्थामिदं तु स एव तिष्ठति । एको

२३ । गुणा भेदका अभेदकाश्च ।*

किं पुनरत्र न्याय्यम् ?

२४ । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् ।*

कुतो ज्ञायते ? “अस्थिदधिसक्थ्यणामगङ्गुदातः” (७।१।७५) इत्यत्र अनङ्गदेश-
स्वीदातकरणात् । कथम् ? अस्यादय आङ्गुदातासोषामगङ्गादेशः स्थानिवद्भावादनुदातः
स्यादित्युदात्तग्रहणं करोति, यदि गुणा भेदकाः स्युः अस्यादिकमुदात्तमेवोच्चारयेन्न त्वन्ती-
दात्तं कृत्वा तत्पूर्वमनुदात्तत्वेन परिचामयेत् । यदि तच्च भेदका गुणा अनुदात्तादेरन्ती-
दात्ताश्च यदुच्यते तत् स्वरितादेः स्वरितान्ताश्च प्राप्नोति । नैष दीर्घः । आश्रीयमाशी
गुणी भेदको भवति तद्यथा सक्तमालभते इतुक्ते यदि कोऽपि कृष्णमालभते स यधीक्तं
करोति ।

२५ । असन्देहार्थस्तर्हि तकारः ।

ऐजित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमिमावैचावेव आशीस्विन् आकारीऽपि निर्दिश्यते ।
सन्देहे “व्याख्यायती विश्वप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहासन्देहादलक्षण” मित्यनया वयाणां
ग्रहणमिति व्याख्यायामः । यथा “चौतोमृशसोः” (६।१।८३) इत्यत्र ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्,

२६ । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन् ।

खट्वा + इन्द्रः ‘खट्वेन्द्रः’ ‘खट्वा + ईवा’ ‘खट्वेवा’ ‘खट्वा + एलका’ ‘खट्वेलका’

गौर्वक्त्रो दम्बो बलीवद् इत्यवस्थां प्राप्नोत्यथ च स एवायमिति तं प्रत्यभिजानाति । भेद-
व्यवहारीऽपि तत्तदवस्थामिदादक्षि ।

भेदका अभेदकाश्चेति । “आकायग्रन्था निश्चितस्वराः” इति वेदे गुणानां भेदकत्वम्,
खीके भेदका अभेदकाश्च ।

[पा. १. च. १ पा. २। १६.]

[मा. १. च. १ पा. १५।]

खट्वा + ऐतिकायनः 'खट्वा' ऐतिकायन' इति । "तपरस्तस्कायस" (१।१।७०) इति विभावचतुर्मावाणां स्थानिनां विभावचतुर्मावा आदेशा न भवन्ति । ननु तः परी यस्यान् सीड्यं तपरः । तादपि परस्तपरः । एवं सति "खट्वा" (१।१।७०) इत्यत्र उकारस्य सात्परत्वात् 'यवः' 'सवः' इत्यत्र प्रसरः, न तु 'लवः' 'पवः' इत्यत्र ।

२७। तकारः मुखमुखोच्चारणार्थः । ॥

एष न तकारः किन्तु तकारवद्दकारोऽसन्देहाद्यो मुखमुखोच्चारणार्थः वा ।

अदेङ् गुणः । १।१।२।

म, वृ । गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङ् वृणां सामान्येन तद्भावितमतद्भावितानाञ्च । तपरकारण-
न्विह सर्वार्थम् । 'तरिता' 'चेता' 'स्तोता' 'पचति' 'जयति'
'अहं पते' ।

गुणप्रदेशाः 'मिदेर्गुणः' (७।३।८२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धौ । १।१।३।

म, वृ । परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियम-
प्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिथ्यमाणौ
इक एव स्थाने वेदतव्यौ । वक्ष्यति—“सार्धधातुकार्धधातु-

तकार इति । “ए ओङ्” “ए ओङ्” इति सूत्रयोः (५।६।६) विचारितः ।

सर्वार्थमिति । “तेन तरतीत्यत्र चकार एष न तु कदाचिदाकारः । न च प्रमाद्य-
भानर्थेन नियमसिद्धिः परस्मै कृते एकत्वाद्भावनादपरस्याहं द्वितीयभावत्वात् ।”

कयोः” (७।३।८४) अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्थाने वेदि-
तव्यः । ‘तरति’ ‘नयति’ ‘भवति’ । वृद्धिः स्वल्पपि—‘अका-
शीत्’ ‘अहाशीत्’ ‘अचैषीत्’ ‘अनैषीत्’ ‘अलावीत्’ ‘अस्ता-
वीत्’ । गुणवृद्धौ स्वसंज्ञया विधीयेते तत्र इक इति एतदुप-
स्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति ? द्वितीया षष्ठो प्रादुर्भा-
व्यते । मिदि-मृजि-पुगन्त-लघूपध-च्छि-दृशिच्छिप्र-क्षुद्रेषु अङ्गेनेग
विशेष्यते । जुसि-सार्वधातुकादिगुणेष्विकाऽङ्गं विशेष्यते ।
‘भेदते’ ‘अविभयुः’ ।

इक इति किम् ? आत् सम्यच्चर-व्यञ्जनानां मा भूत् ।
‘यानं’ ‘ग्लायति’ ‘उन्मिता’ ।

पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह मा
भूत् । ‘द्यौः’ ‘पन्थाः’ ‘स इमम्’ इति ।

भा. स. इग्य, हणं किमर्थम् ?

१ । इग्यहणमात्सम्यच्चरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् ।

(१) आकार-(१) सम्यच्चर-(२) व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् इग्य, हणं क्रियते ।

(१) ‘याता’ ‘वाता’ इत्येवाऽऽकारस्य गुणः प्राप्नोति इग्य, हणाच्च भवति । “आती-
ऽनुपसर्गे कः” (१।१।१) इति ककारानुबन्धकारणेन ज्ञापयत्वाचार्यः, ‘आ’ऽऽकारस्य गुणो
भवति, यदि स्यात् गुणज्ञताकारप्रत्ययाकारयोः परकपेण ‘गौदः’ ‘कम्बलदः’ इति

आकारस्येति । अतिविधावाकारस्य विशेषाभावात् गुणस्वीदाहरणं परिगृहीतम् ।

[पा. १ च. १ पा. १ च.]

[भा. १ च. १ पा. १ च.]

कथं सिद्धं स्यात् “आतो वीप इटि च” (१।३।१४) चिह्नतीति चित्कारवैनाङ्कारवीच-
साधनमनर्थकं भवेत् । सुतरां नार्थं आकारनिष्ठत्वेन । नेतृत्वापक्षं नाङ्कारस्य गुणी
भवतीत्यस्य । कथं ? “गुन्दशीकवीः परिष्कापनुदीः” (१।२।५) इत्युपदेशेनेतत् स्यात् ।
यथा हि “गापटक्” (१।२।८) तदन्वयार्थम् (१।२।८) ।

(२) ‘आयति’ ‘आयति’ इत्यत्र सञ्चरस्वकारस्य गुणः प्राप्नोति, इत्युक्तं प्रा-
भवति । ऐकारत्वेनोपदेशासामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि उपदेशासामर्थ्यान्न स्यात्, तेनाया-
दयोऽपि न प्राप्नुवन्ति । नैष दीपः,

२ । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधि-
बाध्यते ; यस्य तु विधिर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते ।*

अनर्थको हि गुणः प्रत्युपदेशः, आयादीनां पुनः स निमित्तमेव ।

(३) ‘उचिता’ ‘उचितम्’ ‘उचितव्यम्’ इत्यत्र व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति, इत्युक्तं प्रा-
प्नोति । “सप्तम्यां ननेड” (१।२।८७) इति चित्कारत्वेन आपयत्याचार्यो न हि

ऐकारस्येति । ऐकारस्य एकारस्य च हिमाचलं प्रयवसाम्यञ्च ततो यचैकारोपदेश-
साधार्थं कारो गुणो भवेत् ।

ऐकारत्वेनेति । यदि ऐकारोपदिष्टानां गुणेन साध्यत एकारत्वम् ऐकारोपदेशोऽन-
र्थकः तेन केवलं प्रक्रियागौरवं स्यात् । सुतराम् ऐकारत्वेनोपदेशात् गुणो न भवेत् ।
न च वक्तव्यम्, ‘जै’ इत्युपदेश आत्वस्य (१।२।४५) निमित्तम्, ‘जै’ इत्युपदेशोऽपि तस्य
प्राप्तिरव्याहृता ।

आयादीनामेति । ऐकारं विना न भवत्यायादेशः सुतरामैकार एव तस्य निमित्तम्
निमित्तत्वात् बाध्यते आयादेशः । न च वक्तव्यं आया इति पाठिनेटसिद्धिः, ‘आयते’
इत्यादौ यकारप्रयवप्रसङ्गात् ।

उचितातेति । अकारस्थीकृतादीकारः स्यात् इत्युक्तं भवेत् ‘उचिता’ इति ।

[पा. १. च. १ पा. १२.]

[भा. १. च. १ पा. १२.]

आक्षेपस्य तु यः प्राप्नोति, यदि प्राप्नुयात् नकारस्य गुणे यदानर्थे तोऽङ्गं नाधिकस्य व्यञ्जनस्य
मात्रिकोऽकारः स्यात् तेन च + च + च इति चञ्चानकाराणां पररूपेण 'उपसरजः' 'सन्तु-
रजः' इति रूपं सिद्धं स्यात् "टः" (६।४।१३३) इत्यनेन छिति टिक्पीपसाधनमनर्थकं भवेत् ।
न च वक्तव्यम् असति छित्ते नकारस्थाने गुणत्वात् साधुनासिकोऽकारो भवेदिति, स तु
पररूपेण गृह्यो भवतीति आपत्तं सिद्धम् । एवं तर्हि गमेरप्यर्थो ऽपि वक्तव्यः । नकारस्य
गुणे आनर्थ्यत आकारः स्यात् । तस्मादिगुणार्थं कर्तव्यत्वेन स्थितम् ।

यदि इगुणार्थं क्रियते 'द्वीः' 'पन्थाः' 'स इम' मिति, सन्तेऽपि इतः प्राप्नुवन्ति ।

३ । मञ्जया विधाने नियमः ।

गुणद्विसंज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् ? न । कथं ज्ञायते ?

आनर्थ्यत इति । गुणे अकार एकार ओकारो वा भवति । नकारस्य स्थाने आन-
र्थ्यतः एकारस्य ओकारस्य च प्राप्तभावात्, ओकारोऽतः भवति ।

पररूपेणेति । "एङि पररूपम्" (६।१।८४) इत्यत्र 'एङि पर' इतीयता सिद्धे यत्
रूपगुणार्थं करोति तस्य दं प्रयोजनं यादृशं पररूपं तादृक् स्यात् । ततः "अतीगुणे"
(६।१।८७) इत्यनेन पररूपेण निरनुनासिकोऽकारः ।

तस्मादिति । आकारनिवृत्त्यर्थं सन्त्यक्षरनिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमिति निरक्तेऽपि व्यञ्जन-
निवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमिति स्थितम् ।

द्वीः पन्था इति । "दिव औत्" (७।१।८४) "पञ्चिमपृथुषामात्" (७।१।८५) "त्यदादी-
नामः" (७।१।८६) इति उक्तम् आत्वम् चत्वम् इकामेव स्मादिति 'द्वीः' 'पन्थाः' 'स इमम्'
इति पदीपन्थासः "स इमं मन्मथपश्यत्" इति ब्राह्मणवाक्यादुदाहरणमुदाहरणं, आत्वम्
"त्यदादीनामः" इति विश्वामित्रे इका इत्यस्त्रीपुंस्यतिप्रदर्शनाय । तत्र इका इत्यस्त्रीपुंस्यती
विश्वामित्रेव आत्वं स्मरान्नेपयाम् ।

गुणद्विसंज्ञयेति । "दिव औत्" इत्यादिषु गुणद्विसंज्ञायां च इत्यनेन सुतरां तेषु
इको न गुणी इति । यत्र तु गुणद्विसंज्ञया विधानं तमेव इकाः गुणद्विती भवतः ।

[पा. १ अ. १ वा १५]

[भा. १ अ. १ वा. १५.]

गुणहृदयस्यऽनुवर्तमाने पुनर्गुणहृदयस्यऽनुवर्तमाने । अथानुवर्तते गुणहृदयस्य, “अदेङ् गुणः” (१।१।२) हृदय इति अदेङ् हृदिसंज्ञा च प्राप्नोति । “अदेङ् गुणः” इत्यत्र आदेङ्गुणसम्बन्धः हृदियगुणमनुवर्तते । “हृदिरादेङ्” (१।१।१) “अदेङ् गुणः” (१।१।२) हृदिरादेङ्, ततः “इको गुणहृदी” (१।१।३) अदेङ् आदेङ्गुणः निवर्तते । अथवा

४ । मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः ।*

मण्डूकप्लुता “अदेङ् गुणः” इत्यत्र हृदियगुणो मानुवर्तते “इको गुणहृदी” इत्यत्र । अथवा “हृदिरादेङ् अदेङ् गुणः” इत्यत्र कयोः । न चोक्तयोरेऽनुवर्तितमिति । अथवा,

५ । अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ।

“अदेङ् गुणः” इत्यत्रान्वयाः संज्ञाया वचनात् अनुकर्षणार्थस्य चकाराकरणात्

“हृदिरादेङ्” “अदेङ् गुणः” इत्यतो गुणहृदियगुणमनुवर्तते, तथापि पुनर्गुणहृदियगुणमनुवर्तते, यत्र गुणहृदिसंज्ञया विधीयते तत्रैव इक इत्यस्योपस्थितिः ।

यद्यनुवर्तते इति । “हृदिरादेङ्” इत्यतो “अदेङ् गुणः” इत्यत्र हृदिरनुवर्तते ततोऽदेङ्गुणस्य गुणहृदी इत्यनुवर्तते प्रवर्तते । न तु “हृदिरादेङ्” इत्यत्र गुणसंज्ञापि तच्चानुवर्तनविरहात् ।

आदेङ्गुणसम्बन्धमिति । “सम्बन्धमनुवर्तिष्यते” इति भाष्यस्य अर्थगुणस्य आदेङ्गुणसम्बन्धमिति । “सम्बन्धते इति सम्बन्धम्, कर्मणि घञ् मणुसकस्याभिधेयत्वात् मणुसकनिर्देशः ।” “अदेङ् गुणः” इत्यत्र “हृदिरादेङ्” इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धमपरिहायैव पूर्णं सूचयत्यनुवर्तते, तेन हृदियगुणस्य अदेङ्गुणसंज्ञा सम्बन्धः ।

एकयोग इति । “हृदिरादेङ् अदेङ् गुणः” इति एकस्मिन् योगे कृते मानुवर्तते ।

[पा. १.५. १ पा. २५]

[भा. १.५. १ पा. २५.]

प्रकृत्या हृदिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति, यद्योक्त्येव प्रसक्तस्यापवादी बाधकी भवति । अथवा वक्ष्यते तत् “अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादिव भवन्ति, किन्तु यद्वाद्भवन्ती”ति । अथवा उभयं निवृत्तं, यन्निवृत्तं तदिहापि चिन्त्यामहे ।

किं पुनरयमस्तीत्यशेषः, आहोस्तिदलीत्यपवादः ? “एकी गुणहन्त्री” “अस्तीत्यशेषः”

सम्भवति यतः सूत्रमध्ये न कदाचिदनुवृत्तिर्भवति परस्यै हि तर्तीऽनुवृत्तिः । एकयोगी तु आदेः सन्ध्या हृदिसंज्ञा, अदेः सन्ध्या गुणसंज्ञा ।

बाधिकेति । अदेः गुण इत्यत्र हृदिसंज्ञानुवृत्तौ सन्देहः किमुत्तरार्धवेङ्कानुवृत्तिः अथवा इच्छार्थीपि । अदेः गुणसंज्ञा कृता, सा च असन्दिग्धा, अनवकाशा, तात्पर्यान्विता, सुतरां तथा सावकाशा तात्पर्यविरहिता हृदिसंज्ञा बाध्यते । यथा “कर्मण्यप्य” (१।१।१) इति विधीयमानोऽप्य् “आतीऽनुपसर्गे कः” (१।२।१) इति कप्रत्ययनासन्दिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च बाध्यते । “कर्मण्यप्य” इत्युत्कर्षः तेन प्रसक्तस्य “आतीऽनुपसर्गे कः” इत्यपवादी बाधकः ।

वक्ष्यतेतदिति । “विभाषा तिलमाषीमाभङ्गाण्यः” (५।२।४) इत्यत्र वक्ष्यते । “धान्यानां भवन्ते जेने खल्” (५।२।१) “ग्रीहिमाष्योदकं” (५।२।२) “यवयवकषटिकायात्” (५।२।३) विभाषा तिलमाषीमाभङ्गाण्यः (५।२।४), इत्येतेषु “विभाषा तिलमाषी”त्यत्र उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् यता सुक्ते “धान्यानां”मिति खल् प्राप्नोति । “धान्यानां”मित्यतः खल् अनुवर्तते । अनुवर्तमानोऽपि यद्वाभावात् “ग्रीहिमाष्यो” “यवयवकषटिकादि”त्यत्रैतद्ग्रीहादिभिर्न सम्बध्यते विभाषाश्रयत्वात् “विभाषा तिलमाषी”त्यत्र तिलादिभिः सम्बध्यते । एवं “अदेः गुणः” इत्यत्र अनुवर्तमानोऽपि हृदिसंज्ञः यद्वाभावादेः सः सङ्ग न सम्बध्यते, “एकी गुणहन्त्री” इत्यत्र सम्बध्यते पुनर्गुणहृदियद्वयश्रयत्वात् ।

उभयं निवृत्तमिति । स्मरितलिङ्गानुसङ्गेन गानुवृत्तिराश्रिता । सुतराम् उभयं निवृत्तम् । निवृत्तस्य पुनरिहापेक्षा ।

[पा. १. २. १ पा. २. २.]

[भा. १. २. १ पा. २. २.]

(१।१।५२) इति चेत्, तच्छेषः, “इको गुणवृद्धौ” अन्यस्य चानन्यस्य चेति चेत्, तदपवादः ।
कस्याच विशेषः ?

६ । वृद्धिगुणावलोऽन्यस्येति चेन्मिदिमृजि- पुगन्तलघूपधच्छिद्विशिचिप्रचुद्रेष्विगृहणम् ।

वृद्धिगुणौ अलोऽन्यस्येति चेत् स्रज्जादिटिगृहणं कर्तव्यम् । “मिदिगुणः” (७।१।८२)
“स्रजैर्वृद्धिः” (७।२।११४) “पुगन्तस्य लघूपधस्य च” (७।१।८६) गुणः, “ऋच्छत्यृताम्”
(७।४।११) लिटि गुणः, “ऋट्प्रोऽङि गुणः” (७।४।१६), चिप्रचुद्रेयीगुणः (६।४।१५६)
इत्येतेषु इक इति वक्तव्यम् । यतोऽनन्तरत्वात् प्राप्नोति ।

७ । सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ।

अलोऽन्यस्येति चेत् ‘वाता’ ‘याते’त्यत्र अनिगन्तस्य सर्वादेशश्च गुणः प्राप्नोति । कथम् ?

तच्छेष इति । “अङ्गस्य” (६।४।१) इत्यधिकारसूत्रे षष्ठीनिर्देशात् “अलोऽन्यस्य”
(१।१।५२) इत्यस्य तदधिकारगतगुणशब्देन इक उपस्थितिः । “इको गुणवृद्धौ” इत्यत्र
सूत्रमार्गेण इका पूर्वमङ्गं विशिष्य इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवतीति यदि साध्यते तदा
“अलोऽन्यस्ये”त्यन्तस्य गुणो भवन् तदनुगतत्वात् तच्छेषः । यदि पुनः पूर्वमेव अङ्गस्येति
षष्ठ्या अङ्गान्तस्य गुण इति साध्यते पश्चात् इकान्तोऽल् विशेष्यते तदापि तस्य विशेषणत्वात्
तच्छेषः ।

अपवाद इति । “अङ्गस्य” (६।४।१) इति यदा न स्थानषष्ठी किन्तु इगपेक्षयावयव-
षष्ठी तदा स्थानषष्ठ्यभावात् “अलोऽन्यस्ये”त्यस्यानुपस्थानम् । सुतराम् “अलोऽन्यस्ये”-
पवादः ।

इग्यङ्गमिति । “मिदिगुणः” इत्यादौ इङ्गान्ताः सुतरां “अलोऽन्यस्ये”त्यस्य न प्राप्तिः,
गुणार्थान् अङ्गावयवस्यस्य इको यङ्ग्याय इक इति यङ्ग्यं कर्तव्यं भवति ।

[पा. १ अ. १ पा. ३५.]

[भा. १ अ. १ पा. ३५.]

“अलोऽन्यस्ये”ति षष्ठी अन्तान्तरिकमुपसंक्रान्ता । “अङ्गस्य” (६।४।१) इति स्थानषष्ठी । तदनिगन्तस्याङ्गस्य सर्व्यादेशः प्राप्नोति । नैष दीषः । यथैव हि “अलोऽन्यस्ये”ति षष्ठी अन्तान्तरिकमुपसंक्रान्ता तथैव हि “अङ्गस्ये”ति स्थानषष्ठी अन्तान्तरिकमुपसंक्रान्ता नैता । अनिगन्त-
ऽङ्गे नास्त्यन्या षष्ठी तत् कुतो गुणः सर्व्यादेशो वा । एवं तर्हि “सर्व्यादेशप्रसङ्गस्ये”त्यत्र चकारो न दीषसमुच्चयार्थः, पूर्व्यप्रदर्शितदीषस्य हेतुदीप्तकस्यैव पठितः । तथाहि “मिदि-
गुणपुगन्तलघूपधच्छिद्दृशिचिप्रसृष्टेऽधिगुणस्य” सर्व्यादेशप्रसङ्गो अनिगन्तस्येति । तद्यथा,
“मिदिगुणः” इत्यत्र “इकः” इति वचनात् अन्त्यास्य न, “अलोऽन्यस्ये”ति वचनात् इको न
उच्यते च गुणः, स सर्व्यादेशः प्राप्नोति । एवं सर्व्वेच ।

अन्तु तर्हि तदपवादः ।

८ । इङ्मावस्येति चञ्जुसिसाव्वधातुकाङ्- धातुकङ्गस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ।

इङ्गिगुणौ इङ्गावस्येति चेत् जुस्यादिषु यो गुणमन्वानन्त्याप्रतिषेधो वक्तव्यः । अन्यथा

नास्त्यन्या षष्ठीति । “अलोऽन्यस्ये”त्यनेन यथा षष्ठी अन्तान्तरिकमुपसंक्रामति, तथा
“अङ्गस्ये”ति षष्ठापि अन्तान्तरिकमुपसंक्रामति, सुतराम् उभयत्र षष्ठा एकरूपत्वात् अनिगन्त-
स्याङ्गस्य न सम्भवति सर्व्यादेशगुणप्रसङ्गः यतः षष्ठाऽन्यमलं नीता । अङ्गस्येत्यनेन सर्व्याङ्ग-
व्याप्रियमाणा षष्ठीत्यन्या षष्ठी चेत् स्यात् सम्भवेत् सर्व्यादेशः ।

उच्यते चेति । मिदिरित्युक्ता यो गुण उच्यते स सर्व्यादेशः प्राप्नोति उभयत्रा-
सम्भवात् ।

इङ्गावस्येति । “अङ्गस्य” (६।४।१) इति इङ्गपेक्षया अवयवषष्ठी । सुतराम् स्थानषष्ठा
अलोऽन्तपरिभाषाया अनुपस्थानात् अङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृत्तौ भवतः,
निर्दिष्टम्यानिकत्वात्वाच्च परिभाषोपस्थितिष्वेव, “ङ्गस्य गुणः” (७।३।१०८) “जुसि च”
(७।३।१०९) इत्येतयोः ङ्गस्येनेर्गुणविशेष्यते ततो ङ्गस्येको गुणी भवति न दीर्घस्य ।

[पा. १ अ. १ पा. ३४]

[भा. १ अ. १ पा. ३५]

(१) “जुसि च” (७।३।८३) गुण इत्यनेन “अनुह्वयुः” “अविमयुः” इत्यत्र यथा तथा “अनेनिजुः” “पर्यवेविषुः” इत्यत्र ; (२) “सार्वधातुकार्जधातुकयोः” (७।३।८४) गुण इत्यनेन ‘कर्त्ता’ ‘हर्त्ता’ ‘नयति’ ‘तरति’ ‘भवति’ इत्यत्र यथा तथा ‘ईहितुम्’ ‘ईहितव्यम्’ इत्यत्र ; (३) “ऋस्यस्य गुणः” (७।३।१०८) इत्यनेन ‘हे अग्ने’ ‘हे वायो’ इत्यत्र यथा तथा ‘हे अग्निचित्’ ‘हे सोमसुत्’ इत्यत्र ; (४) “जसि च” (७।३।१०९) गुण इत्यनेन ‘अग्रयः’ ‘वायवः’ इत्यत्र यथा तथा ‘अग्निचितः’ ‘सोमसुतः’ इत्यत्र ; (५) “ऋतो ङिसर्व्वनामस्थानयोः” (७।३।११०) गुण इत्यनेन ‘कर्त्तरि’ ‘कर्त्तरौ’ ‘कर्त्तारः’ इत्यत्र यथा तथा ‘सुकृति’ ‘सुकृतौ’ ‘सुकृतः’ इत्यत्र ; (६) “वेङ्किति” (७।३।१११) गुण इत्यनेन ‘अग्रये’ ‘वायवे’ इत्यत्र यथा तथा ‘अग्निचिते’ ‘सोमसुते’ इत्यत्र ; (७) “ओर्गुणः” (६।४।१४६) इत्यनेन ‘वाभ्यः’ ‘माभ्यः’ इत्यत्र यथा तथा ‘सुयुत्’ ‘सौयुतः’ इत्यत्र— गुणः प्राप्नोति । नैष दोषः ।

६ । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम् ।

पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यास्य नान्यस्यानन्त्यस्येति नियमार्थं पुगन्तलघूपधग्रहणं भविष्यति । “सार्वधातुकार्जधातुकयोः” (७।३।८६) इति प्रकृतस्यैव नियमः । तेन ‘ईहिता’ ‘ईहितुम्’ ‘ईहितव्यम्’ इत्यत्रानन्त्यास्य प्राप्नोति गुणो नियमान्न स्यात् ; ऋसाद्योर्गुणस्तु अनियतः सुतरामनन्त्यस्यापि स प्राप्नोति । अथ चेत् एवं नियमः स्यात्—पुगन्तलघूपधस्य

“ऋतो ङिसर्व्वनामस्थानयोः” (७।३।११०) “ओर्गुणः” (६।४।१४६) इत्युभयत्र अनन्त्यास्यापि ऋकारस्य उकारस्य गुणविधानार्थं परिभाषोपस्थितिः । “वेङ्किति” (७।३।१११) इत्यत्र ‘अग्निचिते’ इत्यादौ अतिप्रसङ्गः ।

अथ चेदिति ! “सार्वधातुकार्जधातुकयोः” (७।३।८४) इत्यनन्तरम् “पुगन्तलघूपधस्य च” (७।३।८५) अतएव यदि सार्वधातुकार्जधातुकयोर्लघूपधस्यैव नियमः स्यात् तदा ऋसाद्योर्गुणो ह्यनियतः सुतरां तत्रानन्त्यस्यापि नृणः प्राप्नुयात् । अथ यदि सार्व-

[पा. १. अ. १ पा. ३ सू.]

[भा. १. अ. १ पा. ३ भा.]

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति, तदा सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणीऽनियतः, सुतरां 'ईहितता' 'ईहितम्' 'ईहितव्यम्' इत्यचानन्त्यापि स प्राप्नोति । अथ चेत् उभयतो नियमः स्यात् — पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति, तथापि कुसि गुणीऽनियतः, सुतराम् 'अनेनितुः' 'पर्यवेविषुः' इत्यचानन्त्यापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नाथं तच्छेषः, नापि तदपवादः । अनया परिभाषयाऽसम्बन्धमन्वदेवेदं परिभाषान्तरम् । परिभाषान्तरमिति च मला क्रीडिताः पठन्ति ।

१० । नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रति- षेधेन ।

“अलीऽन्य”परिभाषया इको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । यद्येवं तदा तच्छेषे स्वाङ्गेन स्वस्य विप्रतिषेधोऽयुक्तः । तदपवादे तु, उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः ।

धातुकार्द्धधातुकयोरेवेति लघूपधस्य नियमः तदा “इत्साद्यो” गुणः नियतः, 'ईहिते' — त्यादौ अनियतः, सुतरां तचानन्त्यापि गुणः प्राप्नोति । उभयतो नियमेऽपि 'अनेनितुः' इत्यत्र दीपः, यतः अक्रमिह लघूपधम् सार्वधातुकश्चेत्युभयमस्ति सुतरां कुसि गुणः प्राप्नोति । एवञ्च 'हे पिचव्य' 'हे बुद्धे' 'हे बुद्धयः' इत्यत्र अलघूपधत्वात् अनन्त्यास्य गुणप्रसङ्गः ।

अनया परिभाषयेति । अनया “अलीऽन्ये”ति परिभाषया असम्बन्धम् “इको गुणवृद्धी” इति परिभाषान्तरम् । परिभाषादयं परस्परानपेक्षं कदाचिदेकत्र सन्निपातेऽपि न परस्परापेक्षि ।

नियमादिति । ‘नियमः’ इति अलीऽन्यापरिभाषायाः पूर्वोपाख्येयं ज्ञा ।

स्वाङ्गेन स्वस्येति । तच्छेषे परिभाषावयवस्यैकत्वं तदा नास्ति तत्र तुल्यवस्तुविरोध-
सम्भावना ।

तृतीयाह्निकम् ।

११७

[पा. १अ. १पा. ३घ.]

[भा. १अ. १पा. ३आ.]

तत्र “राशः क च” (४।२।१४०) राजकीयमित्यत्रालीङ्गपरिभाषाया अवकाशः । ‘चयनं’ ‘चायको’ ‘लवनं’ ‘लावकः’ इत्यत्र “इको गुणहङ्गी” इत्यस्यावकाशः, ‘मेयति’ ‘भाटि’ इत्यत्र “इको गुणहङ्गी” “अलीङ्गस्य” इत्युभयं प्राप्नोति । विप्रतिषेधेन “इको गुणहङ्गी” इत्येतद्वतीति चेत् न सिद्ध्यति विप्रतिषेधः । कथम् ? “इको गुणहङ्गी” इति पूर्वः, “अलीङ्गस्ये”ति परो योगः । “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” (१।४।२) इति “इको गुणहङ्गी” इत्यस्य पूर्वस्य कार्याय न भवति । इष्टवाची अर्थं परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्वतीति । एवमपि न सिद्ध्यति विप्रतिषेधः । कथम् ? यत्र स्थानिनः बाभ्यां कार्याभ्यां योगस्तत्र भवति विप्रतिषेधः । न चात्रैकः स्थानी द्विकार्ययुक्तः । न हि केवलं यत्रालि द्विकार्ययोगस्तत्रैव विप्रतिषेधः यत्रास्यसम्भवस्तत्रापि विप्रतिषेधो भवति, तद्यथा ‘हृत्वेभ्यः’ ‘प्रचेभ्यः’ इत्यत्र “अतो दीर्घो यञि” (७।३।१०१) “सुपि च” (७।३।१०२) इत्यनेन दीर्घत्वम् “बहुवचनं भवत्येत्” (७।३।१०३) इत्यनेन एत्वम् । एको हि स्थानी द्वौ पुनरादेशौ, न हि कदाचिदेकस्य स्थानिनः द्वावादेशौ सम्भवतः । ‘मेयति’ ‘मेयन्ति’ इत्यत्र इकारदकाररूपौ द्वौ स्थानिनावेको गुण आदेशः । न हि सम्भवति द्वयोः स्थानिनीरेक आदेशः । सुतरां सत्येतस्मिन्नसम्भवे युक्तौ विप्रतिषेधः ।

एवमप्ययुक्तौ विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोः विप्रतिषेधो भवति,

चायक इति । “अचो ञ्णिति” (७।२।११५) इत्यत्र अच इति स्थानिनिर्देशोऽस्ति, तत् कथम् इक्षुपरिभाषाया उपस्थितिः, तस्या हि अनिर्दिष्टस्थानिकत्वे समुपस्थितेः । अच इत्यङ्गविशेषणम् सुतरां तस्य स्थानित्वाभावात् तद्विग्रहणेन लिङ्गेन इक्षुपरिभाषायाः समुपस्थितिः ।

उभयमिति । ‘मेयति’ इत्यादिषु “इको गुणहङ्गी” इत्यनेन ‘मिदेः’ इकारस्य, “अलीङ्गस्य” इत्यनेन दकारस्य प्राप्नोति ।

न चात्रेति । यत्र एकस्य स्थानिनः बाभ्यां कार्याभ्यां योगो भवति तत्रैव विप्रतिषेधः, अत्र तु द्वौ स्थानिनी इकारदकाररूपेण, गुण इति एक आदेशः ।

[पा. १अ. १पा. ३वृ.]

[भा. १अ. १पा. ३अ.]

न चार्थं योगः सावकाशः । ननु 'चयनं' 'चायकः' 'लवनं' 'लावकः' इत्यत्राख्यवकाशः
 "अलोऽन्त्या"पि । एवं सति नाप्राप्तेऽपि यदर्थं योग आरभ्यते तेनायमपवादः ।

११ । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ।

अथापि चेत् 'मिदति' 'मिदतः' 'मिदन्ति' इत्यत्र कथञ्चित् विप्रतिषेधेनेकी गुणो भवति,
 तदा "अनेनिलुः" "पर्यवेविषुः" इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवन्तर्हि

१२ । वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूया- दिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ।

गुणवृद्धौ स्वसंज्ञया यत्र विधीयते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं
 भवति ? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः, गृह्यमाणेन वा इक् विशेष्यतं
 इका वा गृह्यमाणं विशेष्यते । मिदिरिजिपुगन्तलघूपधच्छिद्विशिचिप्रचुटेषु गृह्यमाण-
 नेक् विशेष्यते, एतेषां य इगिति । लुसिसाव्यधातुकार्हाधातुकाङ्गसाद्योगुणविका गृह्य-
 माणं विशेष्यते । एतेषां गुणो भवति इकः, इगन्तामिति । अथवा सव्यधैवात्र
 स्थानी निद्विश्यते, तद्यथा मिदेर्गुण (७।१।८२) इत्यत्र मिदेरिति अविभक्तिकः मिद
 ततः एः मिदेः, अथवा मिदः इः मिदिः, ततः मिदेः । "पुगन्तलघूपधस्य" (७।१।८६)

नाप्राप्तेऽपीति । अलोऽन्त्यपरिभाषायाः प्राप्तिस्त्वावनायामपि आरभ्यते यदर्थं योगः
 "इको गुणवृद्धौ" इति ततोऽर्थं तस्यापवादः ।

द्वितीया षष्ठीति । "मिदेर्गुणः" "मृजेर्वृद्धिः" इत्यादिषु गुणवृद्धिशब्दाभ्यां इक इति
 षष्ठानां पदमुपस्थितं भवति । ततो मिदेरिकः मृजेरिक इति स्थिते सामानाधिकरन्ध-
 र्वासम्भवात् मृदिमृज्योरवयवस्य इक इति सम्बध्यते । तेनेह अवयवषष्ठी स्थानपठौति
 इयोर्युगपदुपस्थानं भवति ।

गृह्यमाणेनेति । गृह्यमाणं हि अङ्गम् । तेन गृह्यमाणेन अङ्गेनेति विस्यष्टम् ।

[पा. १च. १पा. ३५.]

[भा. १च. १पा. ३५.]

इत्यत्र पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति न, किन्तु पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तस्य लघूपधा च पुगन्तलघूपधम् तस्य पुगन्तलघूपधस्येति । अङ्गविशेषयोः सतीह प्रसज्येत 'भिर्नात्ति' 'हिनत्ति' इति । "ऋच्छत्युताम्" (७।४।११) इत्यत्र ऋच्छति ऋ ऋतामिति प्रश्लिष्टनिर्द्देशः । "ऋदृशीऽङ्गिगुणः" (७।४।१६) इत्यत्र योगं विभज्य उः ऋङिगुणः, ततः दृशेः उः ऋङिगुणः । "स्थूलदूरयुवकस्त्रिप्रचुद्राणां यथादिपरं पूर्वस्य गुणः" (६।४।१५६) इत्यादयथादिपरं गुण इत्यायता सिद्धे यत् पूर्वस्यङ्गणं करोति तस्येतत् प्रयोजनम् इको यथा स्यादङ्गिको मा भूदिति ।

अथ वृद्धियङ्गणं किमर्थम् ? गुणयङ्गणस्यापि यत् प्रयोजनं वृद्धियङ्गणस्यापि तत् । को वाच वृद्धियङ्गणे विशेषः ? अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न कचित् स्थानी निर्द्दिश्यते, सुतरां स्थाननिर्द्देशार्थं गुणयङ्गणं कर्तव्यम्, वृद्धिविधौ तु सर्वत्र स्थानी निर्द्दिश्यते । तद्यथा "अचो जृणिति" (७।२।११५) इत्यत्र अच इति, "अत उपघायाः" (७।२।११६) इत्यत्र अत इति, "तद्विनेष्वचामादेः" (७।२।११७) इत्यत्र अचाम् आदेरचः इति स्थाननिर्द्देशः । अत उत्तरं पठति ।

अङ्गिक इति । स्थूलादीनां यथादिलोपे गुणे कृते रूपसिद्धिः यथा स्थूल इत्यस्य ललोपे गुणे कृते 'स्थवीयान्' 'स्थविष्ठः' इति पदसिद्धिः न तथा क्षिप्रचुद्रयोः । तथैरलोपे क्षिप् चुद्र इत्याकारिणावस्थितिः । सुतरां अङ्गिको मा भूदिति पूर्वस्य गुण इत्यपेक्षितम् । अतएव "स्थूलदूरं"ति सूत्रस्य योगं विभज्य स्थूलादिषु यथादिलोपे सति ओर्गुणः, क्षिप्रचुद्रयोस्तु पूर्वस्य इको गुणः ।

न कचिदिति । कचिन्न निर्द्दिश्यत इति नञो व्यवहितेन सम्बन्धः । कचिन्निर्द्दिश्यत एव "ओर्गुण" (६।४।१४६) इत्यादौ ।

स्थाननिर्द्देश इति । 'मिद एः' 'मिदः इः मिदेः' इत्यादिरीत्या स्थाननिर्द्देशं साधयित्वा तच्छेषपक्षस्य दीर्घाधारः कृतः । "पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रापि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा इति निर्द्दिश्य स्थाननिर्द्देशः सम्भावितः । एवं तच्छेषपक्षत्रयोः पुगन्तस्य लघूपधस्येत्यत्र इकपरिभाषाया अनुपस्थितिः । अनुपस्थानात् तस्य गुणस्य

१३ । द्विग्रहणमुत्तरार्थम् ।

“क्ङिति च” (१।१।५) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति स द्विग्रहणं यथा स्यात् तदर्थं द्विग्रहणं क्रियते । “सृजेर्वृद्धिः” (७।२।११४) इत्यविशेषेण द्विग्रहणा सा यथा ‘सृष्टः’ ‘सृष्टवान्’ इत्यत्र क्ङिति सा भूत् । ननु “सृजेर्वृद्धिः” इत्यत्राविशेषणोक्ता द्विग्रहणिकी सा भूदित्यर्थे-
सपि द्विग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

१४ । मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागात्सिद्धम् ।

द्विग्रहणं चेत् मृज्यर्थं कर्त्तव्यम्, सृजेर्वृद्धिः अचः, ततो ञ्षिति (अचः) इति योग-
विभागात् सिद्धम् । यद्यचः द्विग्रह्यते तदा ‘न्यमांट्’ इत्यत्र अटोऽपि वृद्धिः प्राप्नोति ।
“अनन्त्यविकारेऽन्त्यासदेशस्य कार्यं भवती”ति परिभाषया अटो न वृद्धिः । भवतु तावत्
“सृजेर्वृद्धिरचः” । एवं स्थिते

अनिग्लक्षणात् ‘भिन्न’ ‘क्रिन्न’ इत्यादौ “क्ङिति” (१।१।५) इति गुणनिषेधो न
प्राप्नोति । “वसिष्ठधृषिचिपेः कुः” (३।२।१४०) इत्यत्र कुः कित्सस्यानिग्लक्षणात्-
ऽपि गुणनिषेधप्रवृत्तिश्चापकत्वात् लघूपधगुणस्यानिग्लक्षणात्तेऽपि गुणनिषेधो भविष्यति ।
कुुरिति कित्त्वेन क्ङिन्नमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवत इति । पदीपस्थितिर्भवतीति
व्यक्तं पश्यन्तः कैयटाश्रितश्चापकपक्षमन्ये न बहु मन्यन्ते, ते ‘कु’रित्यत्र पदीपस्थितिपक्षं
वर्णयन्ति ।

अनन्त्याविकार इति । “अनन्त्याविकारेऽन्त्यासदेशस्य” इति परिभाषा । अन्याविकार-
विरहिते एकस्मिन् प्रयोगे यत्र अन्यासदेशस्य अनन्त्यासदेशस्य च प्राप्तिः तत्र अन्यास-
देशस्य कार्यं भवतीति परिभाषार्थः । न्यमांट् इत्यत्र लावस्थायामटि कृते अ + सृज् + त्
एवं स्थिते अन्यासदेशस्य सकारस्य अनन्त्यासदेशस्य अटो वृद्धौ प्राप्तायाम् अन्यासदेशस्य
सकारस्य द्विर्ननु अनन्त्यासदेशस्य अटः ।

१५ । दृष्टिप्रतिषेधानुपपत्तिरिक्प्रकरणात् ।

इक्प्रकरणात् इत्यवश्यमिति शङ्काः प्रतिषेधः, सुतरां वृद्धेः प्रतिषेधो नोपपद्यते ।
तस्मान्मृजैरित्यवस्था वृद्धिरेषितव्या ।

इहान्ये वैयाकरणाः, मृजेरजादी संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते,—‘परिमृजन्ति’
‘परिमाज्जन्ति’ ‘परिममृजन्तुः’ ‘परिममाज्जन्तुः’ इत्याद्यर्थम् । “मृजेर्दृष्टिरचः” इत्यत्र
तस्याप्यम् । यथा—“मृजेर्दृष्टिरचः” ततः “अचि क्किति” अचि क्किति मृजेर्दृष्टि-
र्भवति—‘परिमाज्जन्ति’ ‘परिममाज्जन्तुः’ । इदमु नियमार्थं स्यात्, तेन अजादावेव
क्किति नाव्येति नियमात् ‘कृष्टः’ ‘कृष्टवान्’ इत्यत्र ना भूत् । ततः, “वा” । वा
अचि मृजेर्दृष्टिर्भवति—‘परिमृजन्ति’ ‘परिमाज्जन्ति’ ‘परिममृजन्तुः’ ‘परिममाज्जन्तुः’
इति ।

सिद्धयेनेव तर्हि दृष्टिग्रहणं कर्तव्यम् । “सिचि हृदिः परस्मैपदेषु” (७।१।४) इत्यत्र
‘अविशेषेण दृष्टिग्रह्यते सा इको यथा स्यात्, अनिको ना भूत् । कस्य पुनरनिकः
प्राप्नोति ? ‘अचिकौर्वीत्’ ‘अजिकौर्वीत्’ इत्यत्र अकारस्य । पूर्वविप्रतिषेधात् “अतो
खीपः” इति खीपोऽत्र वृद्धेर्बाधकः । तर्हि अयासीत् ‘अवासीत्’ इत्यत्र आकारस्य वृद्धिः

संक्रम इति । गुणदृष्टिनिषेधविवक्षकृतिः प्राचा संज्ञा ।

साध्यमिति । यत्रेन निष्पाद्यम् । “मृजेर्दृष्टिरचः” इति योगविभागात् सिद्धम् ।
अविशेषेण ‘क्किति’ इति सूत्रं सम्बध्य अचि क्कित्येति निष्पद्यम् । अतो वेति अन-
स्याप्यनेव व्याकरणात्तरमतेन ।

अकारस्येति । संधातोः समन्तात् ‘चिकौर्वी’ इत्यकारान्तो ब्राह्मः । सुतराम् क्क-
निकोऽकारस्य प्राप्नोतीति, अत्र दृष्टिदीर्घायां पूर्वविप्रतिषेधेन “अतो खीपः”
[(६।१।४८)] इत्यस्य प्राप्तिः, यथा ‘चिकौर्वीक’ इत्यत्र, सुतरां खीपोऽत्र बाधक इत्युक्तम् ।

प्राप्नोति । वृद्धौ सत्यां नाख्यस्य रूपं विज्ञेयः । सम्यखरस्य तर्हि वृद्धिः प्राप्नोति । नाख्यस्य
सम्यखरम् । ननु चेदमसि ढलीपे कृते 'उदवीडाम्' 'उदवीडम्' । ढलीपस्यासिद्धत्वा-

नाख्यवेति । वृद्धावपि त्वाकारत्वेन स्थितत्वात् ।

नाख्यत्वमिति । सम्यखरालानां धातूनामुपदेशे आत्वविधानात् "आदेच उपदेशो-
ऽमिति" (६।१।४५) इत्यनेन ।

ढलीपस्येति । 'उदवीडामित्यस्य उत् + वड् + क्षाम् इति स्थिते ढत्वसंज्ञोपादीनां
"पूर्ववासिद्ध"मित्यनेनाविज्ञत्वात् पूर्वं वदन्नल्लस्यत्वाच्चः" (७।१।३) इत्यनेन पूर्वं लस्य-
त्वाच्चा वृद्धिः कियते, यथात् "ही ढ." (८।२।३१) इत्यनेन हकारस्य ढकारादेशः "भलो
भलि" (८।२।२६) इत्यनेन ढकारस्यामिज्ञत्वे हकारतत्कारमध्यगतसकारस्य लोपः ततः
"भयस्योर्लोपः" (८।२।४०) इत्यनेन तकारस्य धत्वम् । "एना एः" (८।३।४१) इत्यनेन
धकारस्य ढत्वं । ढत्वस्य सिद्धत्वात् "ढो ढे लोपः" (८।३।११) इत्यनेन ढकारलोपः,
ढलोपे वृद्धौ आकारभूतस्य उदवाडामित्यस्याकारस्य स्थाने "सडिवहीरोदवर्णस्य"
(६।१।१२) इति ओकारः "सडिवहीरोदवर्णसो"त्यत्र वर्णयङ्गं कृतायामपि वृद्धौ यथा
स्यादित्यर्थम् । अत्र ढलीपस्यासिद्धत्वात् ओकारादत्रत्वाभावात् न भवेदोकारस्य वृद्धिः ।
असिद्धत्वं हि कृतेऽपि अकृतवत् प्रतिभानं, यथाच लोपेऽपि असुतवत् यङ्गम् । ननु गो-
त्र्यात् "सर्वप्रतिपदिकेभ्य आचारे क्तिप् वक्तव्यः । * ।" इत्यनेन आचारक्तिपि 'गो'
इति 'सनाद्यन्ता धातवः" (१।१।३२) इति धातुः निष्पन्नस्य सम्यखरान्तत्वमसि ततो
यत् 'अयवीत्' इति पदं सिद्ध्यति तत्र ओकारस्य वृद्धिः प्राप्नोति ? "अत इच्छातोः"
(७।१।१००) इत्यतो धातोरित्यनुवर्त्यं सिद्धाचितस्य धातोर्विज्ञेयत्वे धातोरेव धातोर्न तु
नामधातोरिति व्याख्यानात् न दोषः । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति ततः
कविश्रयात् आचारक्तिमि 'अयवाधीत्' इति तन्मते वृद्धिः । अस्य समाधानार्थं यत्
यदुक्तं तत् सर्वमभ्युपेत्यवादत्वेन न वयं वदुः सन्धानम् । इदमुक्तत्वात् धातोरित्यनु-
वर्तनेनेति सुष्ठुवक्ष्यम् ।

[पा. १५. १पा. २८.]

[भत. १५. १पा. २पा.]

प्राप्त्यन्तस्य सन्ध्यावरम् । तर्हि 'अभेक्षीत्' 'अच्छेक्षीत्' इत्यत्र व्यञ्जनस्य वृद्धिः प्राप्नोति, 'वदन्नलङ्घनस्याचः' (७।१।३) इत्यनेन लङ्घनलक्षणा वृद्धिर्वाचिका भविष्यति । तर्हि 'अकीषीत्' 'अक्षीषीत्' इत्यत्र "नेटि" (७।२।४) इत्यनेन लङ्घनलक्षणा वृद्धिः प्रतिविध्यते तस्यां प्रतिविधायाम् "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" (७।२।१) इत्यनेन व्यञ्जनस्य वृद्धिः प्राप्नोति । सिचि वृद्धेरप्यत्र प्रतिषेधः । कथम् ? "लक्षणे हि नाम ध्वनति ध्वनति सुहर्त्तमपि नावतिष्ठते ।" अथवा "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" (७।२।१) इति सिचि वृद्धिः, तस्या लङ्घनलक्षणा (७।२।३) वृद्धिर्वाचिका, तस्या अपि "नेटी" (७।२।४)ति । अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्र यदपवादे प्रतिषिद्धे उत्कर्षोऽपि न भवति ? अस्ति यथा—“सुजाते अश्वं सुवृते अश्वेभ्यो अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते अन्वत्” इति पूर्व्यरूपे प्रतिषिद्धे अयादयोऽपि न भवन्ति ।

“क्ञिती” (१।१।५) व्युत्पत्तौ तर्हि सिचि वृद्धिरन्यत्र कर्तव्यम् । सिचि अवशि-

लक्षणे इति । नेटीति लक्षणे ध्वनति अवशिष्येण इन्द्रियहणमात्रस्य निषेधं व्यक्त-
सुदीरयति । प्रतिषेधस्यैकत्र चरितार्थतायां प्रतिषेधान्तरे न स्यात् प्रवृत्तिरत आह
अनति सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः । यदा स्यादेकस्मिन् निषेधप्रवृत्तिः, तदैव द्वितीये
निषेधे प्रवृत्तिर्न सम्भवतीत्यस्य निरसनायाह सुहर्त्तमपि नावतिष्ठते उभयत्र नतिशूल-
त्वात् नैकस्मिन् विन्यास्यति ।

तस्या अपीति । सिचि वृद्धेरपि ।

अकीति । “सुजाते अश्वे” “प्रकृत्याऽनः पादमव्यपरे” (६।१।११५) इत्यनेन प्रकृति-
भावः प्राप्नोति । तत्सूत्रस्य “नातः पादमव्यपरे” इति पाठमवलम्ब्याह पूर्व्यरूपप्रति-
षिद्धे इति । एवं सति 'हवी' इत्यत्र "नादिचि" (६।१।१०४) इत्यनेन पूर्व्यरूपस्य दीर्घ-
निषेधे "वृद्धेरपि" (६।१।८८) प्राप्ताया वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः । “भिद्योऽग्री नदे”
(६।१।११५) इत्यादिलिङ्गात् “अपवादे प्रतिषिद्धे उत्कर्षोऽपि न भवति” इत्यस्य न सान्ध-
विक्ती प्रवृत्तिः ।

वेकीता वृद्धिः 'अनुवीत्' इत्यत्र कृत्ति ना भूत् । अन्तरङ्गत्वादलोपकादेशे कृतेऽन-
न्तरङ्गादृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिचि अन्तरङ्गं भवति, 'अकावीत्' इत्यत्र अन्-
तरङ्गात् गुणे कृते रपरत्वे आनन्तर्यात् वृद्धिः प्राप्नोति ? रपरत्वे हलन्तलक्षणा वृद्धि-
र्भविष्यति । तर्हि 'अलारीत्' 'अदारीत्' इत्यत्र अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते रपरत्वे अन्-
न्तर्यात् वृद्धिर्न प्राप्नोति, "नेटी" (७।२।४)ति प्रतिषेधादत्र हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि न ?
"अतो खानस्य" (७।१।२) इत्यनेन अतो वृद्धिर्भविष्यति । तर्हि 'अलावीत्' 'अया-
वीत्' इत्यत्र अन्तरङ्गत्वात् गुणे कृतेऽप्यदेशे आन्तर्यादृद्धिर्न प्राप्नोति, "अतो खानस्य-
(७।१।२) त्यत्र" "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) इत्यनेन लोपेन वकारस्याप्यस्तित्वपर्यवसा-
नात् वान्तेऽपि खानस्येवेवं वृद्धिर्भविष्यति । यदि लुप्तनिर्दिष्टो वकारः तदा 'मा भवा-
नवीत्' 'मा भवान् भवीत्' इत्यादि प्राप्नोति, अविमन्योर्नेति वक्ष्यामि । तत् तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । "इत्यत्रचसप्तम्यादृष्टिर्नादितान्" (७।१।५) इत्यत्रत्य-
त्रिभ्यां तौ परिवर्तनीयौ । अत्रिन् पञ्चे षिन्नेः प्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यो भवति, यतः
अन्तरङ्गत्वात् गुणे कृतेऽप्यदेशे आन्तर्यात् 'आन्ते'त्यनेन आन्तानां नेति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न भिन्नान्तरङ्गं भवतीति । कथम् ? यदि

अन्तरङ्गत्वादिति । अनु + ईत् इत्यत्र साक्षात्सम्बन्धेन सिचिर्मेवापेक्षते सुतरां "अधि
श्रुधाश्रुभुवां यीरियङुवङी" (६।४।७७) इत्यनेन उवङ् अन्तरङ्गम्, इतिषु सिचि
परलोपदे भवतीति तदपेक्षया वङ् इत्यत्रम् ।

रपरत्वं इति । गुणे कृते अक् इति स्मिते हलन्तत्वात् हलन्तलक्षणा (७।१।२) वृद्धि-
र्भविष्यतीत्युक्तम् ।

न लिखीति । अन्तरङ्गमपि गुणं इतिर्वचनादवापते "येन नाप्राप्ति"त्यायेन । यदि
न इत्यां गुणी बाध्येत, तदा चिरिजिर्व्योङुलुगनेत्यस्या आदिभ्यो लुङि सिचि अवि-
रायीत् अजिरायीत् अनेनायीत् अचेष्टायीदित्यादी वृद्धिर्न स्यात् गुणयादेशयोः
कृतयोः आन्तर्यात् "आन्ते"त्यनेन वृद्धिप्रतिषेधो भवेत् ।

भा. १७. १पा. १८.]

[भा. १७. १पा. १८.]

सिचि अन्तरङ्गं भवेत् तदा 'अन्तरीयत्' 'अन्तरीयत्' इत्यत्र गुणे कृते अलघुत्वात् द्विजन् भवेत्
 "अतो हलादेशोऽर्थः" (७।१।७) इति हलादेशोऽन्तरङ्गस्येति अन्तरङ्गिणोऽनर्थकः स्यात् ।
 सुतराम् अन्तरङ्गं आपर्कं सिचि नान्तरङ्गं भवतीति । नैतदसि आपर्कम् ? यत्र
 गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत् स्यात्—'अकुटीत्' 'अपुटीत्' । यत्किं सिचिः (७।१।५)
 प्रतिषेधं शासि तेन आपयति नासि सिच्यन्तरङ्गमिति, अन्यथा गुणादादेश्योः कृतयोः
 यान्तात् "अन्त"त्वमेव सिद्धेयत् प्रतिषेधः, यत्र "लघो" (७।१।७) इति । कृतोऽपि
 अन्तरङ्गं करोति तदपि आपर्कम् ।

१६। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ।

तस्मात् इग्लक्षणा वृद्धिः आख्येया ।

१७। षष्ठ्याः स्थाने योगत्वादङ्निवृत्तिः ।

"षष्ठी स्थानेयोगा" (१।१।४८) इति षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात् इक इत्युक्तात्
 सर्व्वेषामिकां गुणवृद्ध्यादेशेन निवृत्तिः प्राप्नोति, सुतरां 'दधि' 'मधु' इत्यत्रापि इकां
 निवृत्तिः प्राप्नोति ।

अथ पुनर्बचनमिदानीं किसर्थम् स्यात् ?

सर्व्वेषामिकामिति । "इको गुणवृद्धौ" इति स्वतन्त्रमिदमिच्छाने गुणवृद्धिविधा-
 यकत्वमिति वादस्तुत्याय वदति इङ्मात्रस्य निवृत्तिः सुतरां 'दधि' 'मधु' इत्यत्रापि
 तस्य प्राप्तिरिति यत्र गुणवृद्धिश्चोच्चारणेन गुणवृद्धौ विधीयते तत्र इक इत्युपस्थितं द्रष्टव्य-
 मिति पदोपस्थानपक्षमनपेक्ष्यताम् ।

पुनर्बचनमिति । यदि सर्व्वेषामिकामनेन सर्व्वेषां निवृत्तिर्भवेत्, तदा कथम् पुनः
 "वृद्धिरादेशः" "अदेक् गुणः" इत्यादिष्व' गुणवृद्धिश्चोच्चारणम् ? तदुत्तरयति
 वार्तिकेन "अथतरार्थे पुनर्बचन"मिति ।

१८। अन्यतरार्थं पुनर्व्यचनम् ।

गुणवृद्धानुवर्तमानेऽपि द्वितीयं गुणवृद्धियङ्गम् “सर्वधातुकार्द्धधातुकयो”-
(७।१।८३) गुण एवेति अन्यतरार्थम् ।

१९। प्रसारणे च ।

“इत्यङ्गः सम्प्रसारणम्” (१।१।४५) इत्यत्र यण इति स्थानवृत्तौ सुतरां सर्वेषां
यणां निवृत्तिः प्राप्नोति । सुतरां ‘वाता’ ‘वाता’ इत्याद्यापि यणां निवृत्तिः प्राप्नोति ।
पुनर्व्यचननिदानौ किमर्थं स्मात् ?

२०। विषयार्थं पुनर्व्यचनम् ।

“वचि स्त्रियजादीनां कृत्ति” (६।१।१५) एवेति विषयनियमाद्यर्थमेतत् स्मात् ।

२१। उरण् रपरं च ।

“उरण् रपरः” (१।१।५१) इत्यत्र उरण् रपरे उरिति स्थानवृत्त्या सर्वेषां स्त्रिया-
राणां निवृत्तिः प्राप्नोति । सुतरां ‘कर्त्तु’ ‘इत्तु’ इत्याद्यापि स्त्रिकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति ।

२२। सिद्धयन्तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ।

षष्ठ्यधिकारे वचनात् सिद्धमेतत् । “उरण् रपर” इति एकोऽसौ योगः षष्ठ्य-

अन्यतरार्थमिति । “इको गुणवृद्धौ” इति सूचकरणात् गुणवृद्धिश्चन्द्रामै द्वितीयं
गुणवृद्धियङ्गमनुवर्तनार्थम् । तच्च पुनः अन्यतरार्थम् गुणवृद्धिनियमार्थम् ।

प्रसारणे चेति । समानन्यायप्रदर्शनार्थमस्य वार्तिकस्योपन्यासः ।

सिद्धमिति । “सर्वधातुकार्द्धधातुकयोः” “चक्रस्य” “वचिस्त्रियजादीनाम्”
“कृत इहातोः” इत्यादिषु यत्र षष्ठी तत्रैव एतेषामुपस्थितिः । सुतराम् ‘इको गुणवृद्धौ’
“इत्यङ्गः सम्प्रसारणम्” “उरण् रपर” इत्येतेषां स्मात्तन् सर्वथा परिहृतम् । “षष्ठी
स्थानेयोगा” इत्यत्र षष्ठीति योगं विभज्येतत् भवति यत्र षष्ठी तत्रोपस्थित-इति ।

[पा. १५. १पा. १५.]

[भा. १५. १पा. १५.]

धिकारी क्रियते, “इको गुणहृद्” “इग्यः सम्सारणम्” इतीमौ योगावपि षष्ठाधिकारमनुवर्तिष्येते, अथवा इमौ योगावपेक्षित्यामहे षष्ठाधिकारे ।

अथवा तावदिदं प्रष्टव्यं, “सार्धधातुकार्द्धधातुकयोः” गुणी भवतीति ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्र कथं न भवति ? “इको गुणहृद्” इति तत्रापेक्षित इति न गुणः । यथा तर्हि ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्र “इको गुणहृद्” इत्यस्यापेक्षा तथा “सार्धधातुकार्द्धधातुकयोः” “इको गुणहृद्” इत्यपेक्षित्यामहे ।

इति श्रीभाष्यसङ्गमनां प्रथमाध्यायस्य प्रथमे

पादे द्वितीयाह्निकम् ।

षष्ठाधिकारे इति । “षष्ठी स्थानेयोगा” (१।१।४६) इति यद्यपि “इको गुणहृद्” “इग्यः सम्सारणम्” इत्यनयोः परवर्ति, तथापि स्मरितत्वात् ताभ्यां सम्बध्यते । कथमन्यैः सूत्रैर्न सम्बन्धः ? अयोग्यत्वात् ।

अपेक्षित्यामहे । योग्यत्वादपेक्षा ।

अथवेति । ‘वहिरादैर्’ ‘अदेर्’ गुणः” इति पुनर्वचनम् अनिकोऽपि गुणहृद्विज्ञाधनाय भवतु विध्यर्थम् । एवं सति ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्रापि गुणप्रसङ्गः । न भवेत् । कथम् ? सिद्धान्तपक्षे “अन्यतरार्थं पुनर्वचनम्” इति वार्तिकस्यायमर्थः गुणहृद्वानुवर्तमानेऽपि पुनर्गुणहृद्विध्यर्थम् अन्यतरार्थम् गुणहृद्वीरत्यतरो य इक्ष्यद्-सादर्थ्यम् । तेनेदं निश्चयं भवति “यत्र गुणहृद्विध्योच्चारणेन गुणहृद्वौ विधीयते तत्रैक इत्युपपिष्ठते ।

यद्येति । जल्यसिद्धये ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्र यथा “इको गुणहृद्” इत्यस्यापेक्षा तथा “सार्धधातुकार्द्धधातुकयोः” इत्यत्रापि भवितुमर्हति । यतो ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्र “सार्धधातुकार्द्धधातुकयोः” इत्यनेनैव गुणप्राप्तिः, तत्र यदा “इको गुणहृद्” इत्यस्यापेक्षा तदा एकवाक्यतानिष्ठादनाय “सार्धधातुकार्द्धधातुकयोः” इत्यत्रापि तस्य व्यपेक्षा ।

इति श्रीतत्त्वसङ्गमनां प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयाह्निकम् ।

चतुर्थार्थिकम् ।

[पा. १ अ. १ पा. ४ सू.]

[भा. १ अ. १ पा. ४ चा.]

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ।

म. वृ. । धात्वैकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्द्धधातुकं धातुलोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । 'लोलुवः' 'पोपुवः' 'मरीमृजः' । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते "यङोऽचि च" (२।४।७०) इति यङो लुकि कृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः ।

धातुग्रहणं किम् ? लृङ् 'लविता' 'रेभसि' 'पर्णं नयेः' अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषेहि' सार्थस्य विच्प्रत्ययलोपे उदाहरणं 'रेडि' नि ।

आर्द्धधातुक इति किम् ? 'त्रिधा बद्धोऽपभो रीरवीति' सार्वधातुके मा भूत् ।

इक् इत्थेव 'अभाजि' 'रागः' ।

भा. स. । धातुग्रहणं किमर्थम् ? लृङ्—'लविता' 'लवितुम्' भूष्—'पविता' 'पवितुम्' इत्यत्र अनुबन्धलोपे मा भूत् । आर्द्धधातुक इति ग्रहणं किमर्थम् ? 'त्रिधा बद्धोऽपभो रीरवीति' (लृक् ४ म. ५ सू. १ लृक्) इत्यत्र सार्वधातुके मा भूत् । किं पुनः आर्द्धधातुकमित्यने धातुलोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति लोपविशेषणं

किं पुनरिति । धातुलोपीऽत्र धात्वैकदेशलोपः, अन्यथा समग्रधातुलोपे गुणवृद्धीः प्राप्तेरसम्भवात् । न च वक्तव्यं नास्ति कुत्रापि समग्रधातुलोपः । "दुरीषो लोपश्च"

पा. १५. १ पा. ४ सू.]

[भा. १५. १ पा. ४ पा.]

आर्द्धधातुक्यङ्गम्, अथवा धातुलोपे सति आर्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुयन् न भवत इति गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुक्यङ्गम् । यदि लोपविशेषणम् 'उपेहः' 'प्रिहः' इत्यादि इत्येः क्तप्रत्ययनिमित्तके नलोपे गुणनिषेधः प्राप्नोति । यदि गुणवृद्धिविशेषणम् 'क्तोपयति' इत्यादि क्तुयौगम्यात् णिवि पुकि यलोपे पुगन्तलक्षणगुणनिषेधः प्राप्नोति । लोपविशेषणं गुणवृद्धिविशेषणं वा यथेष्टं भवतु । भवतु ततो लोपविशेषणम् । कथम् तदा 'उपेहः' 'प्रिहः' इति ? बहिरङ्गो गुणः, अन्तरङ्गः प्रतिषेधः ।

(उच. २।२०) इत्यनेन दुःपूर्वस्त्रीधातोरक्तप्रत्यये धातुलोपेन 'दूरम्' इति पदं सिद्धम् । धातुलोप इति षष्ठीतत्पुरुषे आर्द्धधातुकनितीदं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा तन्नावृत्त्यादिभिरुभयविशेषणं वेति पक्षत्रयस्य सम्भावनात् प्रश्नः किं पुनरिति ।

कथं तदेति । 'उपेहः' 'प्रिहः' इत्यत्र, "पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण" "यत्त्वसौ धातूपसर्गयोरेभिसम्बन्धोऽस्ति तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन युज्यते" इति पक्षत्रयस्य (१५) भाष्ये सत्त्वात् "बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः" इति वदतां प्रथमपक्षः परित्यज्यतः । तत एव भवति इत्येः क्तप्रत्यये नलोपेन 'इहः' इति पदं सिद्धम् । नलोपस्य प्रथमोपगतक्तप्रत्ययापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वं तदनन्तरं भाविनी गुणस्य तु बहिरङ्गत्वम् । "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्येतस्याः परिभाषाया अयमर्थः अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तरकाश-प्राप्तिकञ्च बहिरङ्गमसिद्धम् । 'उपेहः' 'प्रिहः' इत्यत्र गुणस्य बहिरङ्गत्वात् असिद्धत्वम्, असिद्धत्वे क्तोऽपि गुणोऽकृतवदिति निषेधाद्योगः । यदि धातूपसर्गयोः साधनात् पूर्वमेवाभिसम्बन्धः स्यात्, ततोऽपि न कापि क्षतिः । एवं सति गुणोऽन्तरङ्गः नलोपो बहिरङ्गः । नलोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम् । असिद्धत्वे क्तोऽपि लोपोऽकृतवदिति निषेधाद्योगः । ननु "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति परिभाषाया नास्त्वय प्राप्तिः "नामानन्त्ये बहिरङ्गमस्ति" इति निषेधात् । अस्याः परिभाषाया अयमर्थः, अन्तरङ्गे कर्तव्ये यत्र आनन्त्येव अत्यवहितत्वेन अन्तरीकृत्यत्वं तत्र न बहिरङ्गमस्तिः बहिरङ्गत्व-प्राप्तिः । यथा 'अथयः' इत्यत्र "क्षीः यत्तुनासिके च" (६।४।१८) इत्यनेन नकारस्य

“असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धतया निषेधायोगः । यद्येवं धातुबद्धकेन श्रावेः । लृज्-‘सविता’ ‘कवितुं’ इह कक्षात्र भवति ? न चाचार्यधातु-
कनिमित्ती लोपः लोपोऽचानुबन्धस्य । अथवास्तु गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं
‘क्रीपयसि’ इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैव दोषः “केले क्रीपेः” (१।४।१३) इति निपात-
वान् सिद्धाति । सत्येवं परिगणनं कर्तव्यम् ।

१ । यङ्-यक्-क्यबलोपे प्रतिषेधः ।

यङ्-यक्-क्यबलोपे प्रतिषेधो भवतीति परिगणनं कर्तव्यम् । तद्यथा यङ्-‘नेभि-
दिता’ नेभिद्यश्चोऽन्तात् टच् इट्, “यस्य इलः” (६।४।४८) इति यलोपः । ‘मरोऽनः’
“यङ्गीऽवि” (२।४।७४) इति यलोपः । एवं यक्-‘कुपुमिता’ ‘मगधकः’ । क्य-
‘समिधिता’ ‘द्वयदकः’ ।—“कस्य विभाषा” (६।४।५०) इति यलोपः । बलोपे-‘कौर-
दानुः’ इत्येतेषु गुणप्रतिषेधः कर्तव्यः ।

ऊट् बहिरङ्गम्, यक्-‘अन्तरङ्गः’ । “इको यचचि” (६।१।७७) इत्यनेन अचदि+ऊ
इत्यत्र अन्तरङ्गे यचि कर्तव्ये इगवीराश्रयणम् । तत्र जातस्य ऊट इति ककारस्य बहि-
रङ्गासिद्धत्वमनाश्रित्य यचलेन ‘अचच्’ इति पदसिद्धिः । अथ तु नकारलोपोऽन्तरङ्गः
गुणो बहिरङ्गः सुतरां नाश्रयिन् प्रतिषेधसूत्रे अचवीराश्रयणम् । अचवीराश्रयणे कुतो
वा “नाकावन्त्ये” इति परिभाषायाः प्राप्तिः ।

धातुबद्धकेनेति । “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति परिभाषयाऽन्यथाकर्तुं शक्य-
त्वान् ।

सत्येदमिति । धातुबद्धकस्यान्येके यच यच प्रतिषेधस्य प्रयोजनं तेषां परिगणनं
कर्तव्यम् ।

बलोप इति । “न इत्यन्तादन्तेऽपि निबधितः, तेन धातुपाठे बीडकारात्कः पठितः
तस्य बद्धम् अन्यथा खितिः कर्त्तव्यं निबधितः”

कुपुमितेति । “कुपुममममममो कस्यपिगपठितो धातु तावो यक् ।”

किं प्रयोजनम् ?

२ । नुम्लोप-स्त्रिव्यनुबन्धलोपे प्रतिषेधार्थम् ।

नुम्लोपे स्त्रिव्य-नुबन्धलोपे च प्रतिषेधो नास्ति । नुम्लोपे—मन्त्रे—‘अभाजि’,
रक्षेः—‘राजः’, हंसेः—‘उपवर्द्धयम्’ । सिन्धेः मनिन्—‘आसेनायम्’ । अनुबन्धलोपे
—लृञ् ‘लविता’ ‘लविनुम्’ ।

यदि परिगणनं क्रियते, “स्यदो जवे” (६।४।२८) इति ‘स्यदः’, “अथोद्दीर्घप्रत्यय-
हिस्यथाः” (६।४।२९) इति ‘प्रत्ययः’ ‘हिस्यथः’ ‘इत्यत्रापि वृद्धिः प्राप्नोति । वक्ष्य-
ते, “निपातनात् स्यदादिषु” इति ।

ततर्हि परिगणनं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्यान्न भवति ?

३ । इकप्रकरणानुम्लोपे वृद्धिः ।

इग्लक्षणेयोरुपहृत्तरीः प्रतिषेधः । न चेषेग्लक्षणा वृद्धिः । सुतरां भवत्येव नुम्लोपे
वृद्धिः ।

किं प्रयोजनमिति । एवं परिगणने किं प्रयोजनमिति शेषः । यत्र यत्र परि-
गणनं तत्र तत्र निषेधः, तदतिरिक्तेषु निषेधस्याप्रवृत्तिः ।

नुम्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्वोच्चार्यसंज्ञा ।

उपवर्द्धयमिति । वृद्धि वृद्धी, इदित्वात् “इदिवो नुम् धातोः” (७।१।५८) इत्यनेन
नुम् । “वृद्धेरन्यमिति” इति वार्तिकेन नलोपः ।

अनुबन्धलोप इति । परिगणनेन हि धातुबन्धस्यानर्थक्यं प्रतिपन्नम् । ततो धातु-
बन्धस्य न कर्तव्यं भवतीति अनुबन्धलोपोऽयं प्रयोजनत्वेन परिगृहीतः ।

परिगणनमिति । यत्र यत्र निषेधो भवति तत्र तत्र परिगणनात् तदन्वयः कुलवृद्धी
प्राप्नुयः । अत एव “यदि परिगणनं क्रियते” इत्यादि ।

इकप्रकरणमिति । सामान्यरहितकृते क्वेकपरिभाषा आश्रिते, तत्राहं निषेधः ।

यदि इग्लृत्तृचयीर्गुणवृद्धीः प्रतिषेधः, 'स्यदः' 'प्रथमः' 'द्वितीयः' इत्यत्र न प्राप्नोति,
'चोदः' 'पथः' 'भोमः' इत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति ।

४ । निपातनात् स्यदादिषु ।

स्यदादिषु निपातनात् प्रतिषेधो भविष्यति । न च भविष्यति । यदीग्लृत्तृचयी-
र्गुणवृद्धीः प्रतिषेधः स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथम् ?

५ । प्रत्ययाश्रयत्वादप्यत्र सिद्धम् ।

आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः, न चैव आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपः । स्याद-
र्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः, 'जीरदानुः' इत्यत्र वर्णनिमित्ते लोपे न प्राप्नोति ।

६ । रकि ज्यः सम्प्रसारणम् ।

नेतत् जीवेः रूपम् । एतत् रकि ज्यः सम्प्रसारणं भवति । रकि किलात् जीवे-
रपि सिद्धं भवति । कथम् 'उपवर्णम्' ? वृद्धिः प्रकृत्यन्तरम् । कथम् विधायते ? "वृद्धे-
रच्यनिटि" इति यत् लोप उच्यते । अनादावपि लोपो दृश्यते 'निवृद्धते' । अग्नि-
टोति चोच्यते, इडादावपि दृश्यते 'निवर्द्धता' 'निवर्द्धितुम्' इति । अनादावपि न
दृश्यते लोपः 'वृद्धयति' 'वृद्धकः' ।

तस्मान्नार्यः परिगणनेन । यदि न परिगणनं क्रियते 'भेद्यते' 'हेद्यते' इत्याद्यापि

न च भविष्यतीति । स्त्रिव्यनुबन्धलोपपरिहारासिद्धत्वादुक्तम् न च भविष्यतीति ।
तत्परिहारं करोति प्रत्ययाश्रयत्वादिति ।

वर्णनिमित्त इति । 'जीरदानुः' इत्यत्र वर्णनिमित्तो लोपः न तु प्रत्ययनिमित्तः ।
रकि ज्य इति । ज्या वयोदानावित्यस्मात् घातो रक्प्रत्ययः । ज्याघातोः सम्प्र-
सारणे रक्प्रत्यये च जीर इति रूपं सिद्धम् ।

प्रकृत्यन्तरमिति । वृद्ध वृद्धि वृद्धाविति पाठात् ।

भेद्यत इति । भेद्यत इत्यत्र आर्द्धधातुकनिमित्तो गुणो विलीयते सुतया गुणवृद्धि-
विवेकलोपविशेषेण च दीयः । भिदेख्यन्तात् कर्माणि यकि भिद+इ+क इति

[पा. १च. १पा. ४व.]

[भा. १च. १पा. ४वा.]

प्राप्ति । नैव दोषः । धातुलोप इति न धातोर्लोपः किमहिं धातोर्लोपो वक्तिन्
तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति ।

७ । तस्मादिग्लक्षणा दृष्टिः ।

यदि इत्यलक्षयोग्यवृद्धीः प्रतिषेधः, तदा 'पापचक्र' 'पापठक' 'मगधकः'
'द्वयदकः' अत्र न वृत्तिनिषेधः प्राप्ति ।

८ । अलोपस्य स्थानिवच्चात् ।

अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवच्चात् गुणवृद्धौ न भविष्यतः ।

९ । अनारम्भो वा ।

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्यायः । कथं 'बेभिदिता' 'मरीचजः' 'कुपुमिता'
'सन्निधिता' इति । अत्रापि अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवच्चात् गुणवृद्धौ न भवि-
ष्यतः ।

यत्र तर्हि स्थानिवच्चादौ नास्ति तदर्थमयं योगी वक्तव्यः । क्व च नास्ति ? यत्र
इलचोरादेशः 'लोलुवः' 'पौपुवः' 'मरीचजः' 'सरीसृपः' इति ।

स्थिते "चेरनिटि" (६।४।५१) इत्यनेन नित्यत्वात् षिलोपे कृते "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष-
णम्" (१।१।६९) इति प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य क्रियमात्रो गुण आह्वयानुक्रमनित्य-
णिलोपवशात् निषिध्यत, न च वक्तव्यम् अनारम्भत्वात् षिलोपात् प्रागेव गुण इति, भिद
+ इ + य इति विभज्यान्वाख्यानपक्षे तदसम्भवः, प्रागुपे कृते संज्ञातोऽपि अस्मिन् गुणः
कनिष्ठमात्रेण षिलोपेनापवादेन बाध्यते ।

लोपो यस्मिन्निति । बहुव्रीहौ सति लोपस्य गुणवृद्धौच एकाह्वयानुनिमित्तत्वमा-
श्रितमिति श्रेयत इत्यादौ यो गुणनिषेधः प्राप्नोति त्रिप्रतिनिमित्तत्वञ्च न भवति ।

इलचोरादेश इति । यङ् इति कृत्यकाराकारबोलां लोपः ।

अत्रापि अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् शुच्यङ्गी न भविष्यति । “यङीऽपि च” (१।४।७४) लुक् इत्यनेन लुकि कृते अकारस्य स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति । “यङीऽपि च” इत्यनेन लुक् क्रियतां “यतो लोपः” (६।४।४८) इति लोपः क्रियताम् । तत्र परत्वात् अलोपः, एवं लोपेऽकारस्य स्थानिवद्भावः । अमुं निमित्तं लुक्, यतोः कृतेऽपि अलोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगपि अनित्यः, कथम् ? अन्यस्य कृते प्राप्नोति, अन्यस्याकृते । “शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ।” लोपे प्राप्तेऽपि लुगारम्भात् लुगनवकाशः । सावकाशो लुक् यतो यकारस्य लुकि अकारस्य लोपः । यदि लुगवकाशोऽपि स्यात्ततोऽपि न दोषः यतो अलोपे योगविभागे भविष्यति तदा वा “यतो लोपः” (६।४।४८) ततः “यस्य” लोपः यत इत्येव । किमर्थमिदम् ? लुक् वक्ष्यति तदबाधनार्थम् । ततः “इलः” (६।४।४९) इल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति ।

अन्यस्य कृते इति । अनित्यत्वे हेतुः अन्यस्य कृते प्राप्नोतीति । यद्यपि अन्यस्य अकृतेऽपि प्राप्नोति, तथापि यदा अन्यस्य कृते प्राप्नोति तदैवानित्यता । कथम् ? “शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवती”ति परिभाषया । किं वाऽस्य वीजनम् ? यो हि विधिः नित्यः न स परमपेक्षते यदाऽस्ति सम्बन्धितया तस्य पूर्वं प्रवृत्तिसंज्ञास्ति सम्बन्धितयैव तस्य पुनः प्रवृत्तिः । यत्र शब्दान्तरापेक्षा तत्रानित्यता ।

लोपे प्राप्ते इति । “येन नाप्राप्ति यो विधिरारम्भते स तस्य बाधको भवती”ति लुक् लोपस्य बाधकत्वात् लुगनवकाशः । अत्र लुक् लोपयोर्मिश्रविषयो निर्दिष्टश्च यकि अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् । सुतरामर्थं सावकाशः । यतो भिन्नविषयत्वात् नाप्राप्तिः न्यायाभावात् लुक् न लोपस्य बाधकः ।

यदि लुगिति । “यङीऽपि च” (१।४।७४) लुक् इत्यत्रापयने यङ्निर्देशस्य गौचत्वात् यङ्गः समुदायस्य लुकि यङ्गविवक्षा । एवं सति येन नाप्राप्तिन्यायस्य प्राप्तिरस्येव । “यतो लोपः” (६।४।४८) “इल च इलः” (६।४।४९) इत्यत्र “यतो लोपः” इत्युक्ता वक्ष्यति कृते इल च यतो लोपो भवतीत्यावाति । तदन्तरं “इलः” इल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवतीति ।

[भा. १ अ. १ पा. ४ सू.]

[भा. १ अ. १ पा. ४ सू.]

इह तर्हि परत्वात् योगविमानादा लोपो लुक् बाधित 'ऊष्मो नोनाय इधमे' 'बही-
हन्' नोनयतेनोनाय ।

१० । समानाश्रयो लुक् लोपेन बाध्यत ।

यौ हि प्रत्ययाश्रयः स समानाश्रयः । यदा लुक् समानाश्रयस्य लोपेन बाध्यते ।
अथ तु प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव लुग्भवति ।

कथम् 'व्यदः' 'प्रथयः' 'जीरदानुः' इत्यत्र तु परिहारायोक्तम् "निपातनात् व्यदा-
दिव" "प्रथयाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्" "रक्ति ज्यः सम्प्रसारचम्" । कथं निरूपितः ?
"सन्निपातो विधिरनिमित्तं तद्विधाउत्पेति ।"

इह तर्हि । "यङोऽचि च" इति पूर्व लुगुक्तः पश्चादुक्तं "चतो लोपो यस्मिन्"
इति । सुतरां परत्वात् लुक् बाधित्वा लोपो भवति ।

समानाश्रय इति । तुल्यकालत्वात् ।

नोनायति । "यङोऽचि च" (१।४।७४) इत्यत्र चकारात् "बहुलं हन्ति"
(१।४।७५) इत्यतो बहुलपठनमुक्तव्यते । ततो जायमानस्मानैमित्तकस्य लुङोऽन्तरङ्ग-
तया प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव स भवति ।

निरूपित इति । अथ तत्प्रत्ययस्य क्त्वसंयोगेन नलोपे सति लुदुपपत्तम् । एवं
लघूपधत्वे सिद्धे "पुगन्तलघूपधस्य" (७।३।८६) इत्यनेन गुणे सति क्त्वस्य गुणनिषेधक-
त्वात् व्याघातोत्पत्तिः । सुतरां सन्निपातपरिभाषया गुणनिषेधोऽत्र सिद्धः । सन्निपात-
परिभाषायां व्याख्यानानु पूर्वमुक्तम् (६।१५) ।

अथ सूत्रप्रत्याख्यानविषय एवं विचार्यः । सूत्रकारेण "यस्य हन्" (६।३।८६)
इत्यत्र समुदायलोपः स्वीकृतः, सुतरां "न चातुलीय चाहं चातुके" इति सूत्रं तैत्तिरीयम्,
भाष्यकारेण चरयवलोपं स्वीकृत्य यकारस्य लुक् अकारस्य लोप इति संसाध्य यकारस्य

स्थानिवत्तया गुणहृदी असम्भावयन् सूत्रं प्रत्याख्यातवान् । इतिकारेण तु सूत्रकारपक्ष एव परिगृहीतः । यतस्तेन “यस्य हलः” इति सूत्रे “यस्येति “संघातपङ्कमेतत्” इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु सूत्रकारेण सङ्गनयमप्ययः अवलम्बितः, भाष्यकारेण तु सूत्रात्तम इति वयोभिर्निरता । भाष्यकारपक्षे हीषान् दर्शयन् एवं तदुद्धारं कैयटादयः कृतवन्तः, तद्यथा, गमधातोर्धङ्-
लुगणात् अचि ‘जङ्गम’ इत्यत्र लुप्तस्याकारस्य स्थानिवद्भावात् “गमङ्गनजनखनघसां
खोपः कङ्ठित्यनङ्” (६।४।८८) इत्यनेन उपधाखोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनङ्गीति
प्रतिषेधात् । ‘दरीदृशः’ इत्यत्र “सदृशोऽङि गुणः” (७।४।१६) इति गुणः स्यात् ।
नैष दोषः प्रतिपदीकस्याङी यङ्भावात् नात्र गुणः । दीदृशः इत्यत्र “दीङ् यङ् अचि कङ्ठिति”
(६।४।६३) इत्यनेन युङागमः स्यात् । नैष दोषः, दीङ् इत्यनुबन्धनिर्देशी यङ् लुक् अनिह-
त्यर्थ इति सिद्धान्तितत्वात् । अथवा “अङ्गठने पुनर्हतावविधिः” “संज्ञापूर्वकविधि-
रनित्यत्वम्” इति परिभाषाश्रयणेन समाधानं युक्तम् । प्रथमपरिभाषासु “अङ्गठने”
अङ्गाधिकारनिघ्नते कार्ये सति ‘पुनर्हती’ पुनरन्यस्याङस्य कार्यप्रवृत्तौ “अविधिः” अचि-
धानम् । यथा “भ्यसोभ्यन्” (७।१।३०) इत्यनेन भ्यसौ भ्यनि कृते “बहुवचने भ्यस्येत्”
(७।३।१०३) इति एवं प्राप्नोति “अङ्गठने पुनर्हतावविधि”रिति न भवति । “चोर्मन्तः”
(६।४।१४६) इत्यत्र गुण इति शब्दमनुज्ञा ‘चोरीत्’ इति वचनं सम्यगपि गुण इति
कथनं “संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्” इति प्रदर्शनाय । एवं हि ‘वामव्यः’ इत्यत्र गुणः
अनित्यत्वात् ‘स्यायन्नुवः’ इत्यत्र उपवङ् । परिभाषाया अर्थस्तु परिशुद्धः । भवतु, ‘सोऽनुवः’
इत्यादितु “अचि शुधातुभुवां धीरियङुवञौ” (६।४।७७) इत्यनेन अचि उपवङ् स्यात् ।
नात्र उपवङ् सिद्ध्यति लालू + ऽ + अ इति स्थिते, स्थानिवद्भावलक्ष्येऽकारे परे सिद्ध्यतीति
चेत् न, यङोऽकारे लुप्ते यकारो लुप्यते, यकारावस्थानकाले नास्म्यकारस्य प्रत्ययत्वम्,
यकारे लुप्ते न तस्य स्थानिवद्भावस्थानं ततः प्रागेव तस्य खोपात्, सुतरां स्थानिवद्भाव-
लक्ष्येऽकारे न भवत्युपवङादेशः यतः स्थानिनि इष्टं हि कार्यं तावदतिदेशेन लभ्यते
न तु तत्राङ्गठनमपि । अत्र “सम्भावमाचिषापि अतिदेशो भवतीत्यदीवः ।” ततः
स्थानिवद्भावलक्ष्ये अकारे ‘सोऽनुवः’ इति पक्षविधिः ।

कडिति च । १ । १ । ५ ।

म, ह, । निमित्तसप्तम्येपा । कडिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः, 'चितः' 'चितवान्' 'सुतः' 'सुतवान्' 'भिन्नः' 'भिन्नवान्' 'मृष्टः' 'मृष्टवान्' । डिति खल्वपि—'चिनुतः' 'चिन्वन्ति' 'मृष्टः' 'मृजन्ति' ।

गकारोऽप्यत्र चर्त्तभूतो निर्दिश्यते—“ग्लाजिस्थश्च ग्सुः” (३।२।१३६) 'जिष्णुः' 'भूष्णुः' ।

इक इत्येव—'कामयते' 'लेगवायनः' ।

“मृजरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ।” संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधनियमः । 'परिमृजन्ति' 'परिमाज्जन्ति' 'परिमृजन्तु' 'परिमाज्जन्तु' । लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । 'अचिनुवम्' 'असुनवम्' इत्यादौ लकारस्य सत्यपि डित्वे यासुटो डिङ्गचनं ज्ञापकं डिति यत्कार्यं तल्लकारे डिति न भवतीति ।

भा, स, ।

१ । कडिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् ।

कडिति प्रतिषेधे कडिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

कडिति प्रतिषेध इति । कडितीति यदि परसप्तमी स्यात् डिति परतो यङ्गिति भवेत् । तदा “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” (१।१।६६) इति परिभाषीपस्थितिः । ततो

२ । उपधारोरवीत्यर्थम् ।

उपधार्ये रीरवीत्यर्थे तन्निमित्तगृहणम् । अन्यथा 'मित्रः' 'मित्रवान्' इत्यत्र 'कृडिति' इत्यत्र 'तन्निमित्तं निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१।१।६६) इति परिभाषोपस्थानात् उपधाया इको न गुणः प्राप्नोति, 'चित्' 'स्तुतम्' इत्यत्रैव स्यात् । ननु पुगन्तलघूपध-
स्याङ्गस्य गुण उच्यते तत्रात्र कित्परमिति कित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । न खल्वत्र
पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य, कित्वाङ्गे पुनः अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा (१।१२) अन्यथा
अङ्गविशेषणे सति 'मित्रमिति' 'कृडिति' इत्यत्र गुणः प्रसज्येत । रीरवीत्यर्थम्—“विधा
बद्धो वषभो रीरवीति ।”

निर्दिष्टश्चेदस्य व्युत्पत्त्या अव्यवहितोच्चारणार्थत्वात् 'चितः' इत्यादिषु निषेधः स्यात् न तु
अव्यवहितोच्चारितेषु 'मित्रः' 'कृडितः' इत्यादिषु । सुतरां निमित्तगृहणं कर्तव्यम् । यद्
कृडितोति भावसप्तमी, गुणवृद्धौ इत्यनेन च सम्बन्धस्तदा कृडिति सति ये गुणवृद्धौ
प्राप्नुतस्तो न भवत इति सूच्यः स्यात् । ततो विहितयोर्न निषेधः, अत्रनिमित्तगृहणोरेवेति
परिभाषानुपस्थितिः । अतएव निमित्तसप्तम्येव ।

उपधार्यमिति । 'मित्रः' 'मित्रवान्' इत्यत्र उपधाया इकः “सार्धधातुकार्धधातुकयोः”
(७।१।८३) “पुगन्तलघूपधस्य च” (७।१।८६) इति यो गुणः प्राप्नोति, स “कृडितो”ति
निषेधान्न भवति ।

रीरवीत्यर्थमिति । अत्र तिङ्निमित्तो गुणः, न तु यङ्निमित्तगुणप्रतिषेधः ।

कित्परत्वेनेति । कृडिति न गुणवृद्धौ भवतः । कस्य ? पुगन्तलघूपधस्य । एवमा-
काङ्क्षायां, कित्परत्वेन विशेष्यते ।

अङ्गविशेषण इति । लघ्वी उपधा यस्य इति अङ्गस्य विशेषणे 'मित्रमिति' 'कृडिति'
इत्यत्र अङ्गगतस्येको गुणः प्राप्नोति । लघ्वी उपधा लघूपधेति निर्दिष्टे समुदायगृहणं
भवति । ततो 'मित्रमिति' 'कृडिति' इत्यत्र अवयवस्य चैको व्यवहितत्वात् न गुणप्राप्ति-
रुपधात्वाभावात् ।

यदि तन्निमित्तयङ्गं क्रियते श्चङ्कन्ते दीषः 'रियति' 'पियति' 'प्रादुद्रवत्' 'प्रासुसुवत्',
अच न प्राप्नोति ।

३ । श्चङ्कन्तस्यान्तरङ्गत्वात् सिद्धम् ।

अन्तरङ्गलक्षणत्वादिव इयङुवङ्कोः कृतयोरनुपधात्वाद्गुणी वहिरङ्गो भविष्यति ।
एवं न तन्निमित्तयङ्गणेन कश्चिदीषः । इमानि च भूयस्तन्निमित्तयङ्गस्य प्रयोजनानि
'हृती' 'हृथः' 'उपोयते' 'सौयत' 'लौयमानिः' 'पौयमानिः' 'नेनित्तः' इति । गैतानि
सन्ति प्रयोजनानि । 'हृती' 'हृथः' इत्यत्र "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" (२।४।७२) इति यथा

श्चङ्कन्ते दीष इति । तन्निमित्तपक्षयङ्गणे "सार्वधातुकमपित्" (१।२।४) इति
ङित्वे क्ङित्तीत्यनेन गुणनिषेधः प्राप्नोति, तपि तु लघूपधलक्षणस्य तिङ्निमित्तस्य गुणी
भवति । सुतरां रि पि गतौ धि धारणे इति तौदादिकानां गुणः प्राप्नोति । सुतरां
'रियति' 'पियति' 'धियति' इति न सिद्धेत् । "णिश्चिद्रुचुभ्यः कर्त्तरि चङ्" (३।१।४८)
इत्यनेन 'अशिथियत्' 'प्रादुद्रवत्' 'प्रासुसुवत्' इत्यत्रापि दीषः । तपिमाश्रित्य गुणी
वहिरङ्गः, श्चङ्काश्रितौ इयङुवङ्गौ अन्तरङ्गौ, सुतराम् अन्तरङ्गत्वादियङुवङ्कोः कृतयो-
र्वहिरङ्गौ गुणीऽसिद्धः ।

अनुपधात्वादिति । धातोरिक इयङुवङ्गि प्राप्ते रिय पिय धिय इत्याकारेण स्थितौ
व्यवहितत्वादिकोऽनुपधात्वम् ।

हृती हृथ इत्येवेति । हृन् + तस् हृन् + थस् इत्यत्र "अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्पादो-
नामनुनासिकलोपो भलि क्ङित्ति" (६।४।३७) इति नकारस्य लोपः । ततः शपि
कृते ह + अ इति स्थितौ "अती गुणं" (६।१।९) इत्यनेन पररूपमिकादेशः ततः ह इत्याका-
रेणावस्थितिः । ततः "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" (२।४।७२) इति शपो निवृत्तौ शपः पित्वात्
हृस्य गुणत्वमापन्नोऽकारः क्ङित्तीति निषेधात् निवर्त्तते । न निवर्त्तते, हस्याकारस्य
धातूपदेशावस्थायां स्थितत्वात् । यद्यप्यन्तलक्षणगुणत्वान्न निषेधप्रसङ्गः तथापि परिहारात्कर-
प्रदर्शनाय तथोक्तम् ।

अदिप्रभृतिभ्य इति । अच भाष्यम् "प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः

[पा. १.५. १पा. ५५.]

[भा. १.५. १पा. ४५।]

शब्दनिवर्त्यते तथा निषेधेन अकारोऽपि निवर्त्यते । न निवर्त्यते । कथम् ? अयमु धातूपदेशावस्थायामकारः । ‘उपोयते’ ‘ओयते’ ‘लौयमानिः’ ‘पौयमानिः’ इत्यत्र गुणवृद्धौ वङ्हरङ्, अन्तरङ्गः प्रतिषेधः, असिद्धं वङ्हरङ्गमन्तरङ्गः । ‘नेनिक्ताः’ इति पररूपेण व्यवहितत्वात् भविष्यति ।

उपधाद्येन तावन्नार्थः । “न धातुलोप” इत्यती धातोरिति वर्तते । तेन क्ङित्-परत्वेन धातुर्विशिष्यते । यदि क्ङित्परत्वेन धातुर्विशिष्यते ‘चितुतः’ ‘सुनुतः’

शक्या कर्तुम् ।” अस्यैवाश्रयमनुसृत्योक्तम् “अदिप्रभृतिभ्य इति यथा शब्दनिवर्त्यते” इत्यादि । “कर्त्तरि शप्” (३।१।७८) इति सार्वधातुके अदिप्रभृते शप् प्राप्नोति सुतरां ङन्+तस् इत्यत्रापि तस्य प्रवृत्तिः । अतः प्रसक्तोऽत्र शप् । ततः “अदिप्रभृतिभ्यः शप्” (३।४।७२) इति विशेषलक्षणपर्यालोचनया शप्पोऽनभिनिर्धृत्तः । ततः प्रप्रिया-दशायामवस्थितः शप्ो निवृत्तिः क्ङित्तीति निषेधेन साध्यते । नन्वेवं सति ‘भवतः’ इत्यादौ कथं न तादृशः शप्पोऽकारी निवर्त्यते ? शब्दभनतीत्यत्र गुणो भवतीत्यनुसृतात् नार्थं गुणनिषेधस्य विषयः ।

उपोयते इति । “वेञ्जी यकि सम्प्रसारणे कृते उभयपदायितत्वाद्वाङ्हरङ्गौ गुणः । ‘ओयते’त्यादौ वङ्हरङ्गाग्रयत्वाद्वाङ्हरङ्गावृत्तिः ।”

नेनिक्ता इति । अत्र ने इति अभ्यासस्य कार्यत्वम् । तस्य च मिज् इति पररूपेण व्यवहितत्वात् न निषेधविषयत्वम् । “मिजां त्रयाणां गुणः ङौ” (७।४।७५) इत्यनेन अभ्यासस्य गुणः ।

धातोरिति । “न धातुलोप” इत्यत्र धातुशब्दस्मिपसर्वान्वेऽपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृत्तिः ।

यदीति । क्ङित्यन्तरस्य धातुगुणवृद्धौ न भवत इति वाक्यार्थत्वात् धातौर्विहितस्य विकरणस्याधातुत्वात् गुणवृद्धौर्निषेधः ।

[पा. १ अ. १ पा. ५ सू.]

[भा. १ अ. १ पा. ४ अ.]

‘लुनीतः’ ‘पुनीतः’ इति विकरणस्य न प्राप्नोति । नैव दोषः । धातोर्यो विहित इति धातुगृह्यं विहितविशेषणम् । यदि विहितविशेषणं तदा धातरेव न प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङिति, किन्तु धातोर्विहिते क्ङितौति अथवा “कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्” यच्च कार्यं, तच्च द्रष्टव्यम् । “पुगन्तलघूपधस्ये”ति उपस्थितमिदं भवति “क्ङिति ने”ति । अथवास्मिन् योगे क्ङिद्वयगुणमनवकाशं, तस्यानवकाशत्वात् गुणवृद्धौ न भवतः । अथवा “वसिष्ठधिरुषिचिपेः कुः” (३।२।१४०) “इको भल” (१।२।६) “हलन्ताव” (१।२।१०) इति कुं मनोः कितोः करणात् ज्ञायते भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति, अन्यथा यद्यच्च गुणी न स्यात्, कित्करणमनर्थकं स्यात् । उपधालक्षणस्यापि गुणी भवतीति क्रसनौ कितौ क्रियेते ।

रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः । न ह्यत्र कित् ङिहा दृश्यते । “प्रत्ययलोपे प्रत्यय-लक्षणम्” (१।१।६२) इत्यनेन यङ्लग्नत्वात् प्रत्ययलक्षणेन ङित् दृश्यते । “न लुमता-ङ्गत्वं” (१।१।६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधः । अथवा “न लुमताङ्गस्ये”ति चेत् न ल्यच्चे तथापि न दोषः, यतः लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारो न प्रतिनिर्दिश्यते किन्तु योऽसौ

विहितविशेषणमिति । धातोर्यो विहितस्य क्ङिति गुणवृद्धौ न भवत इति वाक्यार्थे विहितस्यैव प्राप्नोति न तु धातोः ।

धातोर्विहित इति । धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरो धातुर्विकरणो वा तस्य गुणवृद्धौ न भवत इति तदा वाक्यार्थः ।

अथवेति । “कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्” इति परिभाषा । यदा कार्यं भवति तदा तदुपयोगिन्याः संज्ञायाः परिभाषायाश्चोपस्थितिर्भवति । एवं यदा यच्च गुणवृद्धौ विधीयते तदा तच्च क्ङिति नेत्युपतिष्ठते । तेन ‘भङ्गः’ इत्यादौ “पुगन्तलघूपधस्ये” गुणे प्राप्ते “कार्यकालं संज्ञापरिभाष”मित्यनेन क्ङिति नेत्यस्योपस्थानम् ।

अनवकाशत्वादिति । निषेधस्यावश्यभावितात् गुणे प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्राप्नोति ।

न ह्यवेति । रोङ् + तिप् इत्यत्र यङी लुकि तिपि कृते न पुनरत्र ङित् किंवा दृश्यते ।

[पा. १च. १पा. ५स.]

[भा. १च. १पा. ४पा.]

सुमता लुप्यते तस्मिन् यत् अङ्गं तस्य यत् कार्यं तन्न भवतीति । अङ्गाधिकारप्रति-
निर्देशोऽपि न दीयते, “कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषा”मिति यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । सार्व-
धातुकार्हाधातुकयोर्गुणी भवतीति “क्ङिति ने”ति तत्रोपस्थितं भवति । अथवा छान्दस-
मिदम् । “दृष्टानुविधिञ्छन्दसि भवति ।” अथवा वहिरङ्गी गुणीऽन्तरङ्गनिषेधः ; असिङ्गं
वहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा पूर्वस्मिन् योगे यदार्हाधातुकयङ्गं तदनवकाशं तस्यानवकाश-
त्वादगुणी भविष्यति ।

इह कस्मान्न भवति ? ‘लौगवायनः’ ‘कामयते’ ।

४ । तद्धितकाम्योरिक् प्रकरणात् ।

इत्यल्लक्षणयोगुणहङ्गीः प्रतिषेधः, न चैते इत्यल्लक्षणे ।

५ । लकारस्य डित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भाव- प्रसङ्गः ।

लकारस्य डित्त्वात् ‘असुनवम्’ ‘अकरवम्’ इत्यादादेशेषु डित्त्वद्भावः प्राप्नोति ।

तत्र द्रष्टव्यमिति । तदेव दर्शयति “सार्वधातुकार्हाधातुकयोर्गुणी भवतीति क्ङिति
नेति ।” कार्यकालं निषेधपरिभाषाया उपस्थानम् ।

आर्हाधातुकयङ्गमिति । रोरवोति सार्वधातुकत्वात् गुणी भवति । कथम् ? पूर्व-
सूत्रे यदार्हाधातुकयङ्गं कृतं तस्यानवकाशत्वात् आर्हाधातुक एव गुणनिषेधो न तु सार्वधातुक
हति पर्यवस्यति ।

लौगवायन इति । लौगीर्गङादित्वात् “नङादिभ्यः फक्” (४।१।२६) इति फक् ।
आदिहङ्गानन्तरं “ओर्गुणः” (६।४।१४६) इति उकारस्य गुणः । गुणस्य इत्यस्थानिकत्वेऽपि
न निषेधः । इह इत्येवं विहितत्वाभावात् ।

डित्त्वादिति । सुडूलडूलङ्ङु डित्त्वर्जनात् लस्य डी आदेशा भवन्ति तेषां स्थानिवद्भावान्
ङित्वात् डित्त्वम् गुणहङ्गीनिषेधः प्राप्नोति ।

६ । लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावा- प्रसङ्ग इति चेत् यासुटो ङित्वादादेशः ।

यासुटो ङित्वादेवेति न ङित्वादेशः ङित्वादेवेति । यद्येवं ज्ञायते कथम् “नित्यं
ङितः” (३।४।२२) “इत्यङ्” (३।४।१००) इति । ङितो यत् कार्यं तद्वति ; ङिति यत्
कार्यं तन्न भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् ? न । यासुटो ङित्वादेव ज्ञायते समुदायस्य
ङित्वे यासुटपर्याप्तः । अतः यासुट एव ङित्वं क्रियते । ङितो यत् कार्यं तस्याङिति
यत् कार्यं तस्या भूदिति तस्य ङित्करणे प्रयोजनम् ।

यासुट इति । लकारस्य ङित्वात् न आदेशानां किञ्चम् । यदि तेषां ङित्वं स्यात्
“यासुट् परस्यैपदधृदात्ता ङित्” (३।१।१०३) इति ङित्करणमनर्थकं स्यात्, लकारस्य
ङित्वादेव स्थानिवद्भावात् आदेशस्य यासुटोऽपि ङित्वं स्यात् । तस्माद्यासुटो ङित्करणं
ज्ञापयति लकाराय ङित्वादेशानां न भवतीति ।

ङितो यत्कार्यमिति । “नित्यं ङितः” (३।४।२२) इत्यत्र ङितः कार्यं लकारस्य
विशेषणत्वेन लुङ्, लङ्, लृङ् इति निष्पादनम् । तत् सिद्धमिति, न तु ङिति यत्सम्भ-
ारणादिकम् ।

ङित्वादेवेति । यदि हि ङिति यत्कार्यं सम्भारणादिकं तस्यात् यासुटो ङित्वादे-
वनर्थकं स्यादिति पूर्वमुक्तम् । सुतरां ङित्वादेवेति ज्ञापकं “नित्यं ङितः” इत्यत्र ङिति
यत्कार्यं तन्न भवतीत्यस्य ।

अपर्याप्त इति । यासुटि ङित्करणं सम्भारणविधानेन चरितार्थम् । इदं ङित्करणं
न समुदायस्य ङित्करणेन पर्याप्तं सुतरां “नित्यं ङितः” इत्यतो ङित्त्ववर्त्तमानेऽपि यासुटो
ङित्वादेवेति ।

तस्य ङित्करण इति । अनेनापर्याप्तत्वं दर्शयति । समुदायस्य ङित्वे यासुटसद्वत्करणे
लुङादिप्रदर्शनमात्रं फलं स्यात् न तु ङिति यत्सम्भारणादिकं कार्यं तत् स्यादिति तस्य
यासुटो ङित्करणे प्रयोजनम् ।

दौधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ।

म, वृ, । दौधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः ।
‘आदौध्यनम्’ ‘आदौध्यकः’ ‘आवेव्यनम्’ ‘आवेव्यकः’ । इटः
खल्वपि—‘खः फणिता’ ‘खो रणिता’ । वृद्धिरिटो न सम्भवतीति
लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ।

भा, स । किमधेमिदमुच्यते ? ‘आदौध्यनम्’ ‘आदौध्यकः’ ‘आवेव्यनम्’ ‘आवेव्यकः’
इत्यत्र गुणवृद्धी सा भूतामिति ।

अथ योगः शक्नोऽकर्तुम् । कथम् ?

१ । दौधीवेव्योऽकृन्दोविषत्वाद्-
दृष्टानुविधित्वाच्च कृन्दसः ।
अदौधेददौधयुरिति
गुणदर्शनादप्रतिषेधः ॥

दौधीवेव्यौ कृन्दोविषयौ धातू । भवति हि कृन्दसि दृष्टानुविधिः । ‘अदौधेत्’

कृन्दोविषयाविति । नैतौ धातू भाषायां प्रयुज्येते ।

दृष्टानुविधिरिति । दृष्टमेवानुविधीयते इति दृष्टानुविधिः । ‘आदौध्यनम्’ ‘आदौ-
ध्यकः’ ‘आवेव्यनम्’ ‘आवेव्यकः’ इति प्रयोगा न हि कृन्दसि दृश्यन्ते दृश्यन्ते च तत्र गुण
एव सुतरां नास्त्यत्र दृष्टानामनुविधानमिति वृषैव निषेधारम् । यद्यपि भाषायामपि
दृष्टमेवानुविधीयते “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इति न्यायात् तथाप्यत्र विज्ञानादिप्रयोजनवशात्
लक्षणाभ्यामशब्दावामदृष्टानामपि व्यवहारो लोकाप्रसिद्धत्वात् कृन्दोवदृष्टानुविधित्वं नात्र-
भानिकमिति सिद्धमिति “दृष्टानुविधिकृन्दसि” इति ।

अदौधेदिति । अत्र पित्वादगुणो न विरुध्यते । अदौधयुरित्यत्र प्रत्ययस्य कृत्स्न-

[पा. १च. १पा. ६सू.]

[भा. १च. १पा. ४पा.]

‘अदीधयुः’ इति तत्र गुणदर्शनात् अनर्थकः प्रतिषेधः । तथाहि “प्रजापतिर्वै वत् किञ्चन जनना अदीधेत्” “हीनाय इतः कृपयप्रदीधेत्” “अदीधयुर्दाशरात्रे इतासः” ।

‘अदीधेत्’ इति युक्तमुदाहरणं न तु ‘अदीधयुः’ इति । कथम् ? सार्वधातुकाश्रय-
कृत्स्ननिमित्ते प्रतिषेधे “लुसि च” (७।१।८) इति लुसि गुण आरभ्यमाणः ‘कृत्स्नि-
च’ (१।१।५) इत्येनं यथा बाधते तथा “दीधीवेव्योटात्” इत्येनमपि । भेष दीधः,
यत एकत्र प्रत्ययाश्रयः, अथवा प्रत्ययाश्रयः । अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति,
अस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ।

यदि पुनरयं योगी नारभ्यते, कथं ‘दीध्यत्’ इति ?

२ । दीध्यदिति श्रयन्व्यत्ययेन ।

निति गुणो न युक्तः, “जविष्वादयः षट्” (६।१।६) इति दीधीवेव्योरभ्यस्तसंज्ञा । “सिज-
भ्यस्तविदिभ्यश्च” (३।४।१०६) इति ओर्जुम् ।

प्रत्ययाश्रय इति । “कृत्स्नि च” इत्यत्र प्रत्ययाश्रयः अत्र तु दीधीवेव्योरिति प्रक-
त्याश्रयः ।

तस्य बाधनमिति । ‘कृत्स्नि’ नञ्चेतस्मिन् नाप्राप्ते लुसि गुण आरभ्यते सुतरां तस्य
निषेधस्य बाधनं लुसि गुणेन । अत्र तु प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्युपेन प्राप्ताप्राप्तकम् ।
‘दीधीवेव्यो’रिति प्रकृत्याश्रयो निषेधः ‘कृत्स्नि च’ इति प्रत्ययाश्रयनिषेधः । सुतरां लुसि
गुणः प्रकृतिप्रत्ययाश्रयनिषेधं बाधते, सिद्धयति च युक्तत्वेन ‘अदीधयुः’ इत्युदाहरणम् ।

दीध्यदिति । सेट् तिप् “इतश्च षोपः परलौकदेव” (१।४।८७) इति इकाराश्रयः ।
तस्यः दीधी + न् इति स्मिते ‘सेटोऽडाटो’ (१।४।८४) इति अकाराश्रयेन सिद्धयति
‘दीध्यत्’ इति पदम् ।

श्रुत्यव्ययेन दीध्यदिति भविष्यति ।

इट्वापि यद्वयं शक्यमकर्तुम् । कथम् 'अकथिषम्' 'अरथिषम्' 'कथिता श्वः' 'रथिता श्वः' इति । "आर्द्धधातुकस्तेड्बलादेः" (७।२।१५) इत्यत्र "नेङ्वश्च कृति" (७।२।८) इत्यतो इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्यद्वयस्येदं प्रयोगनम् इट् इडेव स्वात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत् । किमन्यत् प्राप्नोति ? गुणः । यदि नियमः क्लियते, तदा पिपठिषतेः 'पिपठौः' इत्यत्र "बौरुपधाया दीर्घं इवः" (८।२।७६) इति दीर्घत्वं न

श्रुत्यव्ययेनेति । श्रुती कृत्स्नाङ्गभाषः । "यौवर्ण्योदीर्घोवैभ्योः" (७।४।१२) इत्यनेन यकारादौ दीर्घोवैभ्योलोपान् 'दीध्यत्' इति पदं पूर्वोक्तदिशा सिद्धम् । श्रुत्यव्ययेनेति पाठान्तरे तु शस्य कृत्स्नात् गुणः । "एरनेकाधोऽसंयोगपूर्वस्य" (६।४।८२) इति यथादेशः ।

अकथिषमिति । सिधौ हि अमिप् सुतरां पिप्वात् सिगन्ताङ्गस्य लघूपधी गुणः प्राप्नोति ।

कथितेति । तिपो डादेशे तासप्रत्ययः । तस्य पिप्वाङ्गुणः सम्भवति ।

नेङ्वश्च कृतीति । "नेङ्वश्च कृति" इत्यत्र नकारस्य निष्ठतेः ततः इडनुवर्तनम् "आर्द्धधातुकस्तेड्बलादेः" इत्यत्र "नेङ्वश्च" इत्यत इडनुवर्तमान इतोड्यद्वयस्य भाष्ये प्रत्याख्यातव्यात् अथर्व प्रत्याख्यानसम्पादकं भाष्यमेकाद्विभुक्तिषट्तिमिति विवरणकारः ।

पिपठौरिति । पिपठिषतेः कृप् । "अतो लोपः" (६।४।७८) इत्यकारलोपः । ततः पिपठिष् इत्यत्र "पूर्ववासिद्धम्" (८।२।१) इति यत्नसांसिद्धत्वात् "ससजुषी इः" (८।२।६६) इति सस्य इत्यत्र, "पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्" इति इत्ये अङ्गीपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् । इडेव इट् आदिति विक्रमेव यदि गुणादिप्रतिषेधेन इङ्कपेक्षैवावस्थितिः नियमाद्ये तदा "बौरुपधाया दीर्घं इवः" (८।२।७६) इत्यनेन पिपठिर् इति रीकात्-धातोर्बपधाया इको दीर्घत्वमनेन नियमेन बाध्यते

[भा. १च. १पा. ७वृ.]

[भा. १च. १पा. ४पा.]

प्राप्तिः । नैष दीपः । नियम्यतेऽप्राप्तं कार्यं, नैतदाप्तं कार्यम् । अथवा दीर्घस्या-
विज्ञत्वात् न भविष्यति नियमः ।

हलोऽनन्तरा संयोगः । १ । १ । ७ ।

म. ह. । भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता
हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति । समुदायः संज्ञी जाताविदं बहु-
वचनम् । तेन हयोर्वहनाच्च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति ।
'अग्निः' इति गनौ 'अश्वाः' इति श्वौ 'कर्णः' इति रणौ
'इन्द्रः' 'चन्द्रः' 'मन्द्रः' इति नद्राः 'उष्ट्रः' 'राष्ट्र' 'भ्राष्ट्रम्'
इति षट्तराः, तिलान्स्यावपतीति नसतरयाः ।

हल इति किम् ? 'तितउच्छन्नम्' "संयोगान्तस्य लोपः"
(८।२।२३) इति लोपः स्यात् ।

अनन्तरा इति किम् ? 'पचति यनसम्' "क्लोः संयो-
गाद्योः" (८।२।२८) इति लोपः स्यात् ।

नैष दीप इति । "चक्रस्य" (४।४।१) इत्यनुवर्तनात् "चाङ्धातुकस्तेऽवस्थादेः"
(७।१।३५) इत्यत्र चाङ्गाधिकारगतगुणसम्पर्कोऽपि नियमोऽवगम्यते । "नोऽप्यध्याया दीर्घ-
इति" (८।२।७६) इत्यवयवं दीर्घत्वं न चाङ्गाधिकारगतं सुतरां नियमेन न बाध्यते ।

दीर्घस्याविज्ञत्वादिति । दीर्घत्वं हि पूर्वत्र भविष्यं सुतरां कृतेऽपि अकृतवदिति
तत्र नियमस्याप्रसरः । ततः "आज्ञाद्व्या भविष्यत्तत्त्वं एवेष्ट, प्रयोग एव तु विकृतः ।"

भा. स. । अन्तरा इत्यत्र अविद्यमानमन्तरं येषामिति आहोस्वित् अविद्यमाना
अन्तरा एषामिति । प्रथमे 'अप्सु' इति 'अप्सु' इत्यवयवे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति ।
द्वितीये न कश्चिदोषः, यतः अन्तरा मध्ये अविद्यमाना अन्ये वर्णा इति तत्सार्थः । प्रथमे-
ऽपि न दोषः । कथम् ? इह संज्ञाकरणे नैव दोषो न प्रयोजनम् ।

१ । संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र ।

सङ्भूतानां संयोगसंज्ञा स्यात् त्रैकैकस्येति संयोगसंज्ञायां सङ्गग्रहणं कर्तव्यम् । ततो
हलोऽनन्तराः संयोगः ।' सहेति, वक्तव्यमिति । यथा "सह सुपा" (२।१।३) "उभे
अभ्यस्तम्" (६।१।४) सहेति, अन्यत्रापि सङ्भूतकार्थेऽज्ञायां सङ्गग्रहणम् । एकैकस्य
संयोगसंज्ञायां किञ्च स्यात् ?

अन्तरा इति । अन्तरं अन्तरा वाच्यं नञा बहुव्रीहौ विषय इति संशयः ।

प्रथम इति । अविद्यमानमन्तरं येषामिति पक्षे ।

अवयव इति । अर्द्धमात्राकालाऽवयवः । अर्द्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरसंज्ञा-
य्यंते सुतरां वर्णात् वर्णान्तरोच्चारणे अन्तरं विवरं वर्णशून्यकाल उपस्थीयते । एवं संयो-
गत्वव्याकृतत्वात् न संयोगसंज्ञा ।

द्वितीये इति । अविद्यमाना अन्तरा एषामिति पक्षे ।

नैव दोष इति । संयोगसंज्ञायां "संयोगे शुद्ध" (१।४।११) इति शुद्धत्वात् "गुरोर-
वृतः" इति (८।२।८६) मृतेन भाष्यम् । संयोगसंज्ञायामस्त्रिहायां मृतो न भवेत् ।
'अप्सु' इत्यस्त्रिहायिकरणवृत्तेः न चात्र "दूरादूते च" (८।२।८४) इत्यस्य सम्बन्धः । "विचा-
र्यमाणाणाम्" (८।२।८७) इत्यादौ तु "दाक्ष्य टेः" (८।२।८२) इत्यनुवर्तते न तु "गुरोर-
वृतः" इति । अप्सु भवोऽसम्बन्धः—“दिगादिभ्यो यत्” (४।२।५४) इति यत्, “अपो
योनिन्यस्तुषु सप्तम्या अलुक्त्वत्” । * ।” इति सप्तम्या अलुक् । एवं सिद्धेऽसम्ब-
न्धे आदेव दोष इति चेत्, एवंविधे विषये पदकारा अवयवं न कुर्वन्तीति न दोषः ।
“अप्सुयोनिः” इत्यादावपि नास्ति सुशब्दात् पूर्वसंयवः । सुतरां दोषाभावात् प्रयो-
जनाभावात् तद्वैतीनां च संज्ञाकरणम् ।

[पा. १४. १पा. ७८.]

[भा. १४. १पा. ४४.]

एकैकस्य संयोगसंज्ञायां सत्यां 'निर्यायात्' 'निर्व्यायात्' इत्यत्र "वाच्यस्य संयोगादेः" (६।४।६८) इति एवम्, 'संज्ञवीट्' इत्यत्र "कृतस्य संयोगादेः" (७।२।४३) इति इट् । 'संज्ञियते' इत्यत्र "गुणोऽनिसंयोगादयोः" (७।४।२६) इति गुणः, 'दृषत्करोति' 'समित्करोति' इत्यत्र "संयोगान्तस्य लोपः" (८।२।२३) इति लोपः, 'प्रज्ञा' 'वज्ञा' इत्यत्र "स्तोः संयोगादोरन्ते च" (८।२।२६) इति लोपः, 'निर्यातः' 'निर्व्यातः' इत्यत्र "संयोगादेरातो घातोऽर्थलतः" (८।२।४३) इति निष्ठान्तम्, प्रसज्येत ।

नैष दोषः । 'निर्यायात्' 'निर्व्यायात्' इत्यत्र "वाच्यस्य संयोगादेः" इति सूत्रस्य संयोगौ आदौ यस्य इत्यर्थात् न दोषः । एवमस्य च संयोगादिशब्दस्यार्थान्तरिहारः । 'दृषत्करोति' 'समित्करोति' इत्यत्र संयोगान्तस्येति संयोगौ अन्तौ अस्त्येवार्थात्,

निर्यायादिति । अत्र एकैकस्य संयोगसंज्ञायां रीत्युक्तयकारः संयोगः सुतरामेव प्राप्तिः । समुदायस्य संज्ञित्वपक्षे "अथो रक्षाभ्यां इ" (८।४।४६) इति यकारस्य हिले तस्यासिद्धत्वात् "वाच्यस्य संयोगादेः" (६।४।६८) इति एवम् न प्राप्नोति ।

दृषत्करोतीति । ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात् ।

प्रकृतिः । "तकारे कलि परतः ककारः संयोगौ भवति आदिषेति लोपप्रसङ्गः ।"

आदौ इति । हो आदौ इति वचनमयुक्तम् । न कुचाप्यागत्येष स्थितौ हो आदौ भवितुं समर्थौ । एकस्य मुखग्रामादित्यस्य गौणमिति समाधेयम् । कथं पुनरत्र संयोग आदिष्येति एकत्वमनुपपन्नस्य संयोगौ आदौ यथेति हित्वमनुपपन्नते । एकत्वे सति संयोगादित्यनुक्ता, संयोगादित्युक्ते संयोगात् परो य-आकारस्तस्यास्यैतन्नित्यर्थ-लाभः स्यात्, सुतरां "वाच्यस्य संयोगा" इति सूचयेत् ।

संयोगावन्तादिति । संयोगस्य लोप इत्युक्ते संयोगस्य पदस्येत्युपस्थितेः "अलोऽन्त-स्ते" इत्यनेन अन्तर्गच्छत्वात् । एवं सति यदन्तर्गच्छत्वं कृतं तेन ज्ञापयति अत्र संख्या-भेदस्य वड्यं भवतीति ।

‘शक्ता’ ‘वक्ता’ इत्यत्र स्त्रीः संयोगाद्योरित्यत्र संयोगोरादौ संयोगाद्योरित्यर्थात्,
‘निर्यातः’ ‘निष्कातः’ संयोगी आदौ यस्मैत्यात् दीर्घासम्भवः ।

कथं कृत्वा एकेकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ? “प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिदृष्टा” इति ।
तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । “गर्गाः शतं दृष्टान्ता” नित्यसि पुनः “समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिः” इति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि प्रत्येकमित्युक्तम् इहापि सङ्ग्रहणं
कर्तव्यम् । तत्र प्रत्येकमित्युक्तेऽपि प्रत्येकं गुणवृद्धौ संज्ञे भवतः, इहापि नाथः सङ्ग्रह-
णेन ।

अथ यत्र बहुमानानन्तर्यं कितञ्च इधोऽर्थोः संयोगसंज्ञा भवति, आहोस्तिद्विवे-
चनम् । कथाय विधेयः ?

२ । समुदाये संयोगादिलोपो मसञ्जेः ।

समुदाये संयोगसंज्ञायां ‘मङ्क्ता’ ‘मङ्क्ताम्’ इति मसञ्जेः संयोगादिलोपो न
सिद्धाति । ‘निष्कायात्’ ‘निष्कायात्’ निष्कायात्’ ‘निष्कायात्’ इत्यत्र ‘वाक्यस्य संयो-

संयोगयोरिति । स्त्रीहिंत्वात् तत्समीपवर्तिनोरपि इलोहिंत्वात् संयोगयोरिति
द्विवचननिर्देशः कृतः ।

संयोगादिति । संयोगादित्युक्ते संयोगात् परः आकारस्तदन्तादातोर्नत्वमिति सिद्धौ
आदिप्रवृत्तं द्वित्वसंख्यायथायथम् ।

इधोऽर्थोरिति । “इलोऽनन्तरा संयोगः” इत्यत्र इल इति बहुवचनं जातिनिर्दे-
शान् । सुतरी इल इति दृष्टा इधोरिति वचनं न विरुध्यते ।

मसञ्जेति । “मसञ्जिसीर्भाणि” (७।१।६०) तुमागमः । ततः समुदाये संयोग-
संज्ञायां नसजानां संयोगसंज्ञा न तु इयोः सजयोः । एवं सति न भवति सकारस्य
लोपः ।

निष्कायादिति । रिक्यकारणकारणकौ संयोगसंज्ञायासङ्गतिर्न सज्जते रिक्यं निष्काय
च नकारणकारणसमुदायो न संयोगः, सुतरी “वाक्यस्य संयोगादेः” इत्यस्य न प्राप्तिः ।

[पा. १च. १पा. ७सू.]

[भा. १च. १पा. ४पा.]

गादेः' (६।४।६८) इत्येव न 'स्वरिषीष्ट' इत्यत्र "ऋतश्च संयोगादेः" (७।२।४३) इति इट् न, 'संस्मर्यते' इत्यत्र "गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः" (७।४।१६) इति गुणो न ; 'गोमान् करोति' 'यवमान् करोति' इत्यत्र संयोगान्तस्य लोपा (८।२।१३) न, 'निष्ठांन' 'निष्ठांन' इत्यत्र "संयोगादेरातो धातोर्यत्नः" (८।२।४३) इति निष्ठान्तत्वं न ।

अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा ।

३ । द्वयोर्द्वयोः संयोग इति चेत् द्विवचनम् ।

चेत् द्वयोर्द्वयोः संयोग इति द्विवचनं न सिद्धाति । इन्द्रमिच्छति 'इन्द्रीयति' इन्द्रीयतेः सन् 'इन्द्रीयति' इत्यत्र "न न्द्राः संयोगादयः" (६।१।१३) इति दकारस्य द्विवचनं न प्राप्नोति ।

४ । न वाज्विधेः ।

वाज्विधिवशात् न वा एष दोषः । न न्द्राः संयोगादयो द्विवच्यन्ते, अजादेरिति वर्त्तते ।

स्वरिषीष्टेति । स इत्यत्र द्वयोः संयोगत्वमनादृत्य समुदायपक्षे न संयोगादिसं-
भ्यते, एवं संस्मर्यते इत्यत्रापि श्रेयम् ।

गोमान् करोतीति । अथ गोमा + न् + त् करोतीत्येवं स्थिते ककारतकारस-
मुदायत्वात् न संयोगान्तलोपः ।

निष्ठांन इति । रकारणकारणकारसमुदायत्वात् निष्ठांनदित्यथोक्तदिशा न निष्ठान-
त्वम् ।

इन्द्रीयति इति । इन्द्रीयतेरित्यत्र नदी दरी इति द्वौ संयोगौ तत्र दकारस्य
संयोगादित्वात् द्विवचननिषेधप्रसङ्गः ।

वाज्विधिवशादिति । 'न न्द्राः संयोगादयः' इत्यत्र अजादेरिति वर्त्तते तेन प्रति-
षेधविधिरनाश्रयः । अजादौ वादित्येति अजादिः । अजादेदकारस्याव्यवहितत्वेन
निषेधः । इन्द्रश्चन्द्रश्च दकारस्तु नकारेण व्यवहितः सुतरां द्विवचनं प्राप्नोति ।

यद्येवं बह्वनामयापि हयोर्हयोः संयोगसंज्ञा किं गतमिदता सूत्रेण ? आहोस्मिन् अन्य-
तरास्मान् पक्षे भूयः सर्वं कर्तव्यम् ? गतम् । बह्वनां संयोगसंज्ञायाम् “अविद्यमान-
मन्तरामेषा”मिति विषयः, यदा हि हयोर्हयोः ‘अविद्यमाना अन्तरा एषा’मिति ।
हयोश्चैवान्तरा कश्चिद्व्यति वा न वा ? एवमपि बह्वनामेव प्राप्नोति । एषामिति येषां
निर्देशः तेषामन्येन व्यवधानेन भवितव्यम् ।

अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा । ननु चोक्तं ‘समुदाये संयोगादिलोपा मसृजे’रिति ।
नैव दोषः । “अन्यात् पूर्व्वं मसृजेर्निर्दुषकसंयोगादिलोपार्थम्” इत्येतद्व्यति । अथवा

बह्वनामिति । अन्तरं छिद्रम् । अविद्यमानं छिद्रं बह्वनां चेत् तदा हयोः संयोग-
संज्ञा न सम्भवति बह्वनामेव ।

इयोरिति । मध्यवर्तिना अन्तरैत्यव्ययेन सह बहुव्रीहौ तु हयोर्मध्ये आधेयो भव-
तीति हयोर्हयोरेव संयोगसंज्ञा भवति ।

हयोश्चैवान्तरिति । अत्र सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । ननु “अन्तरान्तरेण युक्ते”
(१३१४) इति द्वितीया । अयं षष्ठ्यपवादी धीमो नियतावधिकत्वे । यत्र अन्य-
सहितसंज्ञनवशात् नियतावधिकत्वं तत्र सम्बन्धमात्रे षष्ठीति तत्त्वम् ।

यानिति । अविद्यमानमन्तरामेषाम्, अविद्यमाना अन्तरा एषामिति एषां पक्षेन
बहुवचननिर्देशात् यानिति निर्देशः । एवं बहुवचननिर्देशे बह्वनामेव संयोगे संयोगसंज्ञा,
न तु इयोरिति न बोद्धव्यम् । एवं सति शिष्या’ इत्यत्र हयोः संयोगसंज्ञा न ज्ञाता ।
बहुवचननविवक्षितमिति मन्यव्यम् । इल इति जादौ बहुवचनम् ।

अन्यात् पूर्व्वं इति । “मिदच्छोऽन्यात् परः” (१११४७) अर्थां सन्निविष्टानामन्या-
दयः परतो मिदमवति । अत्र तु अन्यात् पूर्व्वः तुम्भु भवति, ‘नयः’ इति अनुसङ्ग-
लोपार्थम् ‘मङ्गला’ ‘मङ्गलम्’ इति संयोगलोपार्थम् । अन्यादयः परे तुमि सति
“अनिदिता इल उपधायाः कङ्कति” (६१४१२४) इति अनुपधात्वात् नलोपो न
प्राप्नोति, संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारश्च । उपधाभूतस्य नकारस्या-
नुपधा इति प्राचा संज्ञा ।

चतुर्थीङ्गिकम् ।

१५३

[पा. १ अ. १ पा. ७ त्]

[भा. १ अ. १ पा. ४ भा.]

इयोरपि बहूनामपीत्यविशेषेण संयोगसंज्ञा, तच्च इयोर्यां संज्ञा तदाश्रयो लोपी भविष्यति ।
निग्ल्यादादित्यादिषु अङ्गेन संयोगादि विशेष्य अङ्गस्य संयोगादिरिति सिद्धेऽदेतम् ।
एवं सर्वसाङ्गं परिहृतम् । गोमान् करोतीत्यादिषु पदेन संयोगान्तं विशेष्य पदस्य
संयोगान्त्येति सिद्धेऽत् लोपः । ‘निग्लानः’ ‘निग्लानः’ इत्यत्र धातुना संयोगादि विशेष्य
धातोः संयोगादिरिति निष्ठान्तं स्यात् ।

५ । स्वरानन्तर्हितवचनम् ।

स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । व्यवहितानां भा भूत् — ‘पचति
पनसम्’ । न च वक्तव्यम् अनन्तराशब्देनैव व्यवधानानवगमः ;

६ । दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि ।

व्यवहितेऽपि अनन्तराशब्दो दृश्यते, तद्यथा ‘अनन्तराविमौ यामौ’ । तयोश्चानन्तरा
नद्याय पञ्चेताश्च भवन्ति ।

अविशेषणम् । बहूनामपि इयोर्यां योरपि भवति बह्वचनन्तरेवित्यविशेषः । “कार्या-
धत्वात् संयोगसंज्ञाया विरोधाभावात्, एकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहासिद्धा । दिव्यचनेन
वैषम्यादविशेषणेत्युक्तम् । बहूनां सन्निधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन् पक्षे आश्रीयमाणे
भस्जेर्दोषोऽन्यात् पूर्वं इति परिहृतः ।”

अङ्गेन संयोगादिरिति । ‘निग्ल्यात्’ इत्यत्र चयौ हलः । कार्यार्थं हि संज्ञा । त्रिषु
न कार्यम् । अङ्गावयवः पदावयवः धात्वयवः संयोगः, कार्यार्थमङ्गावयवसंयोगमाश्रित-
वान् । निर् + ग्लेयात् इत्यत्र अङ्गस्य संयोगात् कार्यं भवति ।

पनसमिति । ‘पनसम्’ इत्यत्र सकारगतेनाच्चा सङ्ग सकारस्य संयोगसंज्ञायां “क्लोः
संयोगाद्योरन्ते च” (पा. १. २. ८) इति सलोपः प्रसज्यते ।

अनन्तराविति । मध्यगता नद्यादयो यद्यपि व्यवधायकाः तथापि यामसम्बन्धमात्राद्यङ्गमेव
जना वदन्ति अनन्तरौ यामाविति ।

कथमत्र तदा अनन्तरशब्दः ?

७ । अनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रति- षेधार्थम् ।

एकस्य हलः संयोगसंज्ञा सा भूदित्यानन्तर्यवचनम् । यदि स्यात् 'इयष' 'उयाख'
इत्यत्र "इजादेश्यं गुरुमतीऽवृच्छः" (३।१।३६) इत्याम् प्रसज्येत ।

८ । न वाऽतज्जातीयव्यवायात् ।

सर्वत्र हि अतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । अतज्जातीयव्यवधानात् न वा एष
दोषः । 'किमनन्तरे एते ब्राह्मणकुल' इति प्रकृति 'नान्तरे' वृषलकुलमनयोः नान्तरे,
इत्युत्तरम् । ननु कथमनन्तराविर्भावो यामाविनि । यामशब्दोऽयं बहुवचनः, तदयथा याम-

कथमचेति । यदि अनन्तरशब्दो व्यवहितोऽपि भवति, तदा कथं "हलोऽनन्तरा संयोगः"
इत्यत्र अनन्तरशब्दः । तदेव कथयति एकप्रतिषेधार्थमिति ।

अतज्जातीयकमिति । लोकदृष्टान्तेन सिद्धति व्यवधानमतज्जातीयेन । हलचोरत-
ज्जातीयत्वात् व्यवधानं भवति हलोः रचा । यथा ब्राह्मणकुलयोर्व्यवधानं न ब्राह्मणकुलेन,
किन्तु वृषलकुलेन ।

यामशब्द इति । 'अनन्तराविर्भावो यामी' इत्यत्र अतज्जातीयैरस्ति व्यवधानं, तत् कथम्
अनन्तराविति प्रयोगः । यामशब्देन बहुजातीयानां संयुद्धो भवतीति, नास्त्यत्र दोषः ।
यामः शालासमूहे, यथा यामी दग्धः । "शालासमुदायरक्षणे सर्वतो मार्गप्रतिरोधकं
यत्परितः क्षिप्यते तदुच्यते वाटपरिक्षिपः" । वाटपरिक्षिपे यथा 'यामं प्रविष्टः', मनुष्येषु
यथा 'यामी गतः' 'याम आगतः' । 'यामी लब्धः' इति प्रयोगे तदन्तर्वर्तिनामरण्यानां
सीमां स्थण्डिलानां संयुद्धो भवति । ततो यामशब्दार्थे नद्यादीनामन्तर्भावात् तेषां व्यव-
धायकत्वाभावात् यामयोः अनन्तर्यमुच्यते ।

[पा. १. अ. १ पा. ८ सू.]

[भा. १. अ. १ पा. ४ भा.]

शब्दः शालासमूहे, वाटपरिचेषे, मनुष्येषु, सारण्यके, ससीमके, सस्थण्डिल्यके, वर्तते ।
सुतरां सिद्धति सर्वत्र ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवतीति ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १।१।८ ।

म, ष, । मुखसहिता नासिका मुखनासिका तथा य
उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसंज्ञो भवति । “आडोऽनुनासिक-
श्छन्दसि” (६।१।१२६) ‘अत्र आ अपः’ ‘गभीर आ उग्रपुत्रे’
‘चन आ इन्द्रः [अपः]’ ।

मुखग्रहणं किम् ? अनुस्वारस्यैव हि स्यात् ।

नासिकाग्रहणं किम् ? क-च-ट-त-पानां मा भूत् ।

अनुनासिकप्रदेशाः—“आडोऽनुनासिकश्छन्दसि” (६।१।१२६)

इत्येवमादयः ।

भा, स, । किमिदं मुखनासिकावचनम् ? मुखस्य नासिका च मुखनासिकं ।
मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । एवं सति मुखनासिकावचन इति
प्राप्नोति । निपातनाद्वैधमथवा मुखनासिकावचनमस्येति, आवचनमीषद्वचनम्

मुखनासिकमिति । “इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्” (२।४।२) प्राणङ्गत्वान् सम-
कारइन्द्रः “सनपुंसकम्” (२।४।१७) इति नपुंसकत्वे ऋत्वत्वम् ।

[पा. १अ. १पा. ८३]

[भा. १अ १पा. ४आ.]

किञ्चिन्मुखवचनं किञ्चिन्नासिकावचनम् । अथवा मुखद्वितीया नासिका मुखोपसंहिता वा नासिका मुखनासिका मुखनासिका वचनमस्येति ।

अथ मुखग्रहणं किमर्थम् ? केवलं नासिकाग्रहणेन यमानुस्वाराणामेवानुनासिकत्वं प्राप्नोति ।

अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् ? केवलं मुखग्रहणेन क-च-ट-त-पानामेव प्राप्नोति ।

किञ्चिन्मुखवचनमिति । “भागस्य मुखेनीश्वराणां भागस्य नासिकया ।”

मुखद्वितीयेति । मुखसहाया नासिकेत्यर्थः । मुखसद्वितया नासिकेत्यर्थः ।

मुखोपसंहितेति । मुखोपसन्निहिता नासिका । एवं सान्निध्यवचनेन मुखनासिकयो-
रन्तरालस्थानं निर्दिश्यते ।

वचनमिति । उच्यते इति वचनः “कृत्यलुपटी बहुलम्” (३।३।११३) इति बाहु-
लकात् कर्मणि ल्युट् । उच्यतेऽनेनेति वचनं करणे ल्युट् । करणे ल्युङ् इव भाष्ये परि-
गृहीतः । पक्षेऽस्मिन् मुखनासिकेति पदनिर्पेक्षत्वेन प्रथमं वचनशब्दं गृहीत्वा “नपुंसकं
लिङ्गसर्वनाम” इति नपुंसकम्, ततः पदान्तरसम्बन्धादुपजायमानमपि, स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वान्न
भवति (२० पृ.) ।

नासिकाग्रहणेनेति । “मुखनासिकावचनीऽनुनासिक” इत्यनुक्ता ‘नासिकावचनीऽनु-
नासिकः’ इत्युक्ते इत्यर्थः ।

यमानुस्वाराणामिति । यमः समानाकारः । वर्णाणां प्रथमाद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णानां
पञ्चमे परे पूर्ववर्णसमानाकारवर्णान्तरं यमसंज्ञम् । यथा ‘पलिङ्गिः’ ‘खखूतुः’ ‘अग्निः’
‘अध्वन्’ । अत्र क-ख-ग-घाणां नकारे परे तत्सदृश-क-ख-ग-घागमः यमः । चेत्
यमानुस्वाराणां ग्रहणं स्यात् “विङ्गनीरनुनासिकस्यात्” (६।४।४१) इत्यादिषु अनुनासिका-
वादेषु यमानुस्वाराणामसम्भवात् स्यादप्रतिपत्तिः ।

मुखग्रहणेनेति । “मुखनासिकावचनीऽनुनासिकः” इत्यनुक्ता ‘मुखवचनीऽनु-
नासिकः’ इत्युक्ते इत्यर्थः । क-च-ट-त-पानामनुनासिकत्वेऽपिष्टप्रसङ्गः ‘ज्ञातः’ इत्यत्र

[पा. १अ. १पा. ८८.]

[भा. १अ. १पा. ४आ.]

प्रासादवासिन्यामीनीभयवचनसिद्धत्वात् मुख्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् । तद्यथा केचित् प्रासादवासिनः, केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः । ये पुनरुभयवासिनः तेषामेकतरग्रहणेनापरेषामपि ग्रहणं भवति । एवं मुखनासिकीभयवचनानां केवलनासिकाग्रहणेन सिद्धं भविष्यति । एवमुभयवचनतासिद्धत्वेऽपि, यमानुसाराणामपि ग्रहणं प्राप्नोति । उभयवचनी न तु केवलनासिकावचन इति न दीदः, नापि तेषां ग्रहणं प्रयोजनम् ।

सतीऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चानुनासिको भाव्यतेऽत इतरेतराशयं भवति, इतरेतराशयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । उक्तं (१०९५) “सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वात्” इति । नित्याः शब्दाः, नित्येषु शब्देषु सतीऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञाऽनुनासिकी भाव्यते । यदि नित्या शब्दाः, किमर्थं शास्त्रम् ? “किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्त्तकत्वात् सिद्धम् ।” निवर्त्तकं हि शास्त्रम् । तद्यथा आङ् अविशेषणानुनासिक उपदिष्टः, सर्वत्र तस्यानुनासिकबुद्धिरुपजायते सा पुनः “आङोऽनुनासिककन्दसि” इति शास्त्रान् कन्दस्यचि परत आङोऽनुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुभवतीति निवर्त्तते ।

कस्य ‘पक्ष’ इत्यत्र चस्य ‘ततः’ इत्यत्र पस्य अनुनासिकत्वात् (६।४।३७) स्त्रीपः स्यात् ‘ओदनमयक्’ इत्यत्र “अनुनासिकस्य क्तिभूखीः कृडिति” (६।४।१५) इति दीर्घो भवेत् ।

प्रासादवासिन्यायेनेति । प्रासादवासिनः प्रासादवासिग्रहणेन गृह्यन्ते भूमिवासिनौ भूमिवासिग्रहणेन गृह्यन्ते, उभयवासिनस्तु प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च ।

प्रयोजनमिति । एषां हि नासिकत्वात् न तु तद्भागमात्रत्वादिति न प्रयोजनमित्युक्तम् । अत्र पुनः दर्शनद्वयं श्रेयम् । अनुनासिकस्य पूर्वो भागो मुखेन परो भागो नासिकया इति प्रथमम्, परो भागो मुखेन पूर्वो भागो नासिकया इति द्वितीयम्, कृतस्य मुखेन नासिकया इति तृतीयम् । अत्रैव प्रासादवासिन्यायी द्रष्टव्यः अन्यत्र तु केचित् प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः, इति एकैकान्यस्य ग्रहणमसम्भवम् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ६ ।

म, वृ, । तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः । आस्ये भवमास्यं तात्त्वादि स्थानम् । प्रयतनं प्रयत्नः सृष्टतादिवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति ।

चत्वारः आभ्यन्तरप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते, (१) सृष्टता, (२) ईषत्सृष्टता, (३) संवृतता, (४) विवृतता चेति । अ अ अ इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिकनिरनुनासिकाश्च ऋस्वदीर्घभ्रुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः, तथोवर्णः तथा ऋवर्णः, लृवर्णस्य दीर्घो न अस्ति, तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सम्यच्चराणां ऋस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः । 'दण्डायम्' 'खट्वायम्' ।

आस्यग्रहणं किम् ? क--च--ट--त-पानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत्, किञ्च स्यात् ? 'तर्सा' 'तर्धम्' इत्यत्र "भरो भरि सवर्ण" (८।४।६५) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् ।

प्रयत्नग्रहणं किम् ? इक्षुयथानां तुल्यस्थानानां भिन्न-प्रयत्नानां मा भूत् । किञ्च स्यात् ? 'अरुक्ष्योतति' इत्यत्र

[भा. १अ. १पा. २८]

[भा. १अ. १पा. ४अ]

“भरो भरि सवर्णे” (८।४।६५) इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ।

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या । * । होट् + लृकारः ‘होतृकारः’ उभयोर्ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति ।

सवर्णप्रदेशः—“अकः सवर्णे दीर्घः” (६।१।१०१) इत्यब-
मादयः ।

भा, स, । तुल्या सम्मितं तुल्यम् । आस्यञ्च प्रयवञ्च आस्यप्रयवम् । तुल्यास्यञ्च तुल्यप्रयवञ्च सवर्णसंज्ञं भवति । किं पुनरास्यम् ? लौकिकमास्यम् आभात् प्रभृति प्राक् काकलकात् । अस्मिन्ति वर्णाननेनेति आस्यम् अथवा अन्नम् एतदास्यन्दत इति वा

तुल्येति । “नौवदीधन्विषमूलमूलसीतातुलाभ्यकार्यतुल्यप्रायबध्यानाम्यसमसमित-
समितेषु” (४।४।२१) इति तुलाशब्दात् समिते यत् । एवं व्युत्पत्तावपि प्रवीणादिवत्
सदृशपर्यायोऽयं रुद्धिशब्दः ।

आस्यञ्चेति । तुल्यौ स्थानप्रयवौ यस्येति इन्द्रगर्भौ बहुव्रीहिः । अयमेव पञ्चः प्रथमं परिगृहीतः । ततः तुल्यः आस्ये प्रयवः एषामिति त्रिपदी बहुव्रीहिः, ततः तुल्यः आस्ये तुलास्यः—मयूरव्यसकादिवात् समासः, तुलास्यः प्रयवः एषामिति अये तुलास्यशब्दो-
क्तत्वरूपसती बहुव्रीहिः, अथवा आस्ये प्रयवः आस्यप्रयवः, तुल्य आस्यप्रयव एषाम् इति आस्यप्रयवशब्दयोस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहि इति पञ्चचतुष्टयम् ।

लौकिकमिति । लोके यत् आस्यमिति प्रसिद्धम् ।

काकलकादिति । शीवाया उन्नतप्रदेशः काकलकम् ।

अस्यन्तीति । अस्मिन्ति उन्नायन्ति वर्णाननेनेति आस्यम्, असु क्षेपणे इति धातोः
“क्षयलुण्टो बहुलम्” (३।३।११३) इति बाहुलकात्करणे ण्यत् ।

अन्नमिति । अन्नं कर्तुं एतत् आस्यम् आस्यन्दते द्रवौ करोतीति आस्यम् । आङ्-
पूर्वत् सन्दते: “अन्येऽपि दृश्यते” (३।२।१०१) इति डः ।

[भा. १ अ. १ पा. ८ वृ.]

[भा. १ अ. १ पा. ४ वृ.]

आस्यम् । प्रयत्नं प्रयत्नः । प्रयत्नः प्रपूर्वाद्यततेर्भाषसाधनी नङ् प्रत्ययः । लौकिकानास्यं चेत् सर्वेषां तत्तुल्यं किमास्यग्रहणे ? वक्ष्येतत् प्रयत्नविशेषणमासीपादानमिति ।

१ । सर्वणसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्न- सामान्यात् ।

प्रयत्नसामान्यात् समानप्रयत्नानां जवगडदेशां सर्वणसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्र-
भवति ।

२ । सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सर्वणम् ।

सिद्धम् । कथम् ? आस्ये तुल्यो देशः प्रयत्नश्च तेषां सर्वणसंज्ञा भवतीति
वक्तव्यम् ।

सर्वेषामिति । सर्वे वणा आस्य एव उच्चार्यन्ते, सुतरां व्यर्थमास्यग्रहणम् ।

प्रयत्नविशेषणमिति । न हि केवलं प्रयत्नग्रहणे सिद्धमिति सर्वणसंज्ञा तथा सति
समानप्रयत्नानां क-च-ट-त-पानां सर्वणत्वं स्यात् ।

क-च-ग-ड-दशमिति । शकारस्य विभक्तत्वात् अप्रसङ्गेऽपि तस्याव ग्रहणं प्रत्याहारपाद-
वशान्, सुतरां क-च-ग-ड-दानामिति तत्त्वम् ।

भिन्नदेशेष्विति । इन्द्रपदे न हि आस्यं प्रयत्नविशेषणं सुतरां मुखप्रयत्नयोः समानत्वान्
भिन्नस्थानानामपि सर्वणसंज्ञा प्राप्नोति ।

देश इति । देशः स्थानम् । स्थानं यथा—अक्षरविस्कर्त्तनीयाः कण्ठाः, कण्ठ्यग्राः
तालव्याः, ऋटुरवा मूर्धन्याः, छतुलसा दन्ताः, उपप्राधानीया ओष्ठग्राः, ए ऐ कण्ठ-
शाल्वी, ओ औ कण्ठीष्ठग्री, वकारः दन्तीष्ठग्री, जिह्वामूर्ध्वीयः जिह्वामूलस्थानः, अनुस्वारो
नासिक्यः ।

प्रयत्न इति । प्रयत्नी विविधाः, आत्मनः वाह्यश्च । तत्र प्रथमः—स्पृष्टता, इषत्-
स्पृष्टता, संगतता, विभक्तता चेति । द्वितीयस्तु एकादश संवारादधी मुने एव वक्ष्यन्ते ।

चतुर्वर्गिकम् ।

१६१

[पां. १. पा. १. पा. २. व.]

[भा. १. पा. १. पा. ३. पा.]

एवमपि सर्वेषां तत्तुल्यं किमाकाङ्क्षयेत् । प्रयत्नविशेषमाशोपादानम् । एव-
माकाङ्क्षन् ये संवारविचारनामनादधीवदधीवदस्यप्राप्तानामप्राप्तता इति प्र-
काशे ज्ञापिता भवन्ति । तेषु सत्सङ्गसत्त्वपि सर्वेषां संज्ञा सिद्धा भवति । एवं सव्य-
वर्णस्यास्यावाद्यानानाम् सर्वेषां संज्ञा प्राप्तिरिति । सर्वसुखस्यानमवर्णस्यैव इच्छन्ति ।
आशे येषां तुल्यो देह इति न ततः सिद्धाति । सिद्धाति व्यपदेशिवद्भावेन ।

सृष्टता स्थानां ; ईषत्सृष्टता अन्तःस्थानाम्, अकारस्य संवृतता, शास्त्रकार्यार्थं विव-
तलप्रतिज्ञानमित्युक्तम् । उभाणां स्वरूपां विवृतता ईषद्विवृतता वा । वर्णोत्पत्तिः प्रागेव
जिज्ञासीपायमध्यमूलानि तात्त्वादि सम्यक् सूत्रानि, ईषत् सूत्रानि, समीपे दूरे चावतिष्ठ-
न्ते इति सृष्टतादीनां चतुर्णामाभ्यन्तरत्वम् आख्यानार्गततत्तत्कार्यकारित्वात् । वर्णोत्पत्तिः
पश्चात् गलविलस्य सङ्कोचान् संवारः विकासान् विचारः गलविलस्य ज्ञासप्रयत्नकला-
च्छासः प्राचवायोर्घातसारतम्येन नादादय इति वाक्यत्वम् । आख्यवर्हिर्भूतदेशे कार्य-
कारित्वात् वर्णाणां प्रथमद्वितीयाः श्र-व-स-विसर्ज्यनीयजिह्वासूक्ष्मीयोपाधानीया यमौ च
प्रथमद्वितीयौ विवृतकच्छाः, ज्ञासानुप्रदाना अघोषा वर्णयमानां प्रथमे अल्पप्राणा
इतरे सर्वे महाप्राणाः, वर्णाणां तृतीयचतुर्थाः अन्तःस्था हकारानुसारी यमौ च
तृतीयचतुर्थौ संवृतकच्छाः, नादानुप्रदाना घोषवन्तौ वर्णाणां तृतीया अन्तःस्थासाल-
प्राणाः, यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः, चानुनासिकनेषामधिकी युचः ।” संक्षेपसक्तु
विचारः ज्ञावा अघोषाश्च, इमः संवारा नादा घोषाश्च । वर्णाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा
यचसालप्राणाः, वर्णाणां द्वितीयचतुर्थौ ब्रह्म महाप्राणा इति ।

आशे येषामिति । यदि न अवर्णस्य आख्यानं वाच्यं स्थानम् किमर्हि सर्वसुखस्थानं
तदा आख्यमेव तत्कोशारचक्षणं भवति न तु आशे कश्चिद्देश इति न तस्य सर्वेषां संज्ञा-
सिद्धिः ।

अपदेशिवदिनि । बुद्धिगतभेदावयवेषु व्यपदेशः, यथा राशोः शिरः । आख्यवर्हिर्भूतो-
बुद्धिगतभेदावयवेन सिद्धाति ।

आख्ये विषयं तुल्योद्देश इति कृतं सर्वं भिद्यते । अमुं यथाव्याख्यानमिति चेत् “सर्वार्थ-
संज्ञायां भिन्नदेशेऽप्यतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्” । नैष दोषः । आख्ये भवभावानिमित्ति
नैतन्नौक्त्विक्त्वमाख्यम् । तत आख्यं स्थानं करणम् । एवमपि प्रयत्नो न विवेचित इति
चेत्, न हि प्रयत्नं प्रयत्नः, प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । एवमपि त्रिभिर्द्वारार्थयोरेकौ-
रवर्णेन विवृततरावर्णेन चैषोऽस्य सर्वार्थसंज्ञा प्राप्नोति । एकोरेषोरिव ततो भिद्यः सर्वार्थसंज्ञा
प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सर्वार्थसंज्ञा न प्राप्नोति । अभेदका
उदात्तादयः ।

अथवास्तु प्रयत्नतमेव प्रयत्नः, तदेव च तद्विधानमाख्यम् । यत्नानां तदात्रीकते ।

आख्ये भवमिति । “शरीरावयवाद्यत्” (५।१।६) इति यत् । यस्येति खोपे “इत्थो
यमां यमि” (८।४।६४) इति यलोपः । यलोपे वक्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात् न चापा-
न्नोपस्य स्थानिवद्भावः ।

स्थानं करणमिति । “स्थानं वाक्कादि, करणं सृष्टतादि, निष्ठाया अशीपायमन्त्र-
सूक्तानि वा ।”

न विवेचित इति । प्रयत्नो हि आख्ये भवः, सुवरां तद्विधानास्त्वय्यवयवादिषु
सङ्गुह्यसिद्धेः न कर्तव्यं प्रयत्नयद्वयम् ।

प्रारम्भो यत्नस्य इति । यत्नस्येत्यथ आतोषिकवचनम् । ततो निर्धारणे षष्ठी ।
यत्नानां मध्ये योऽसौ वर्धोत्पत्तेः प्राक् चारम्यमाचः सोऽयं प्रयत्नः । अथवा प्रकटो यत्नः
प्रयत्नः प्रारम्भो यत्नो वा प्रयत्नः, वर्णोऽकारप्रारम्भश्चास्य एव आख्यकारप्रयत्नानामारम्भमाच-
त्वात् ।

तदेव चेति । तत्पूर्वोक्तिमेव तद्विधानम् आख्यम् ।

यत्तत्त्वज्ञान इति । यत्नार्थां सृष्टत्वस्य समानत्वान् विवारादिकामप्रवचनेऽपि
सर्वार्थसंज्ञा । सुतरामत्र भेदमुपेक्ष्य समानयद्वयम् ।

[पा. १च. १पा. ८८.]

[भा. १च. १पा. ४पा.]

किं सति भेदे ? भेदे सत्येव । समाने सति सादिति चेत् सर्वसंज्ञावचनसमर्थक-
ज्ञात् सुतरां भेदे सति साध्यत्वौघा । सति भेदे किञ्चित् समानं ज्ञत्वा चेत् सर्वसंज्ञा
अविष्यति, अकारच्छकारयोः षकारठकारयोः सकारयकारयोः सर्वसंज्ञा प्राप्नोति ।
एतेषां हि सर्वं समानं करणवर्जम् । एवं सति चास्य प्रयत्नश्चेति न इह; किन्तु हिं

किं सति भेद इति । व्यंश्यां स्पृष्टत्वस्य समानत्वात् यदि विवारादिभेदेऽपि
सर्वसंज्ञावचनं भवति तदा समानत्वात् विवारादिसमानत्वे स्पृष्टतादिभेदेऽपि सर्वसं-
ज्ञावचनं भवति ।

भेदे सतीति । यदि भेदेऽपि सर्वसंज्ञावचनं न ज्ञात् तदा “भरी भरि सर्वसं”
(८।४।६५) इत्येव “भरी भरि” इत्येव दूयात् । तत्र सर्वसंज्ञावचनं यथासंख्यातादुद्देशी
(१।१।१०) न भवति, तेन ‘शिष्टि’ इत्येव ढकारे ढकारस्य सर्वसंज्ञा लोपो भवति ।
ढकारढकारयोरिति वाच्यप्रयत्ने भेदः । यदि सर्वसमानत्वे सर्वसंज्ञा ज्ञात् ढकारे
ढकारलोपोऽपि न भवेत् ।

सर्वसंज्ञेति । सर्वसमानत्वे सत्येव स्तेन सर्वसंज्ञा सादिति सर्वसंज्ञावचनवैक्यम् ।

किञ्चित्समानमिति । भेदे सति सर्वसंज्ञावचनं स्पृष्टत्वादिसमानत्वे विवारादि-
भेदे यथा तथा विवारादिसमानत्वे स्पृष्टतादिभेदे सर्वसंज्ञा प्राप्नोति, सुतरां अकार-
अकारयोः षकारठकारयोः सकारयकारयोः स्पृष्टत्वादिभेदे सर्वसंज्ञा ।

करणवर्जमिति । ढकारढकारौ हि व्यंश्याः सुतरां तयोः स्पृष्टत्वं, अकारवकारयो-
रप्यसौ विवृतत्वं सुतरां करणं भेदः । किमिदं करणं पूर्वमेवोक्तम् ।

न इह इति । इह हि ‘चास्य प्रयत्न’ इत्याकारेण एकस्मिन्नेव स्थाने यथोक्तप्रयत्न-
इति ज्ञानीयते । सुतरां तत्र चास्यप्रयत्नानामपि यद्वचनान् दीप्यमाना । चास्य प्रयत्न इति
समासे तु न दीप्यते, तेन प्राधान्येनाभ्यन्तरप्रयत्नस्य यद्वचनम् । चाभ्यन्तरप्रयत्नानां वर्णोत्पत्तेः
आक्षेपनिवारणायामन्वयमूलैस्तादादिशब्दव्युत्पत्तेः । अतएव एकस्मिन्नेव स्थाने प्रयत्नसम्यक् ।
न तत्रा चास्यप्रयत्ने तु तेषां हि वर्णोत्पत्तेः पञ्चान् मूर्तिं प्रति इति विवृते प्राधान्यसौ सत्य-
वता ।

तुल्यं चास्मि प्रयत्न एवामिति अथवा तुल्यः चास्मि तुल्यः इति पूर्वसत्पुरुषः, अतः
तुल्यः प्रयत्न एवामिति बहुव्रीहिः, अथवा चास्मि प्रयत्नः चास्मि प्रयत्नः तुल्यं चास्मि-
प्रयत्न एवामिति परसत्पुरुषसतो बहुव्रीहिः ।

३। तस्य ।

यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णं इति यथा आदिति तस्येति यद्वर्णं कर्तव्यम् ।
अन्यथायस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽयस्य सवर्णः स्यात् ।

४। तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् ।

यद्यन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽयस्य सवर्णः स्यात् सवर्णसंज्ञाकवचनमर्थकं स्यादतो
वचनप्रामाण्यात् तस्येति न वक्तव्यम् ।

५। सम्बन्धिश्चद्वैर्वा तुल्यम् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र यत् प्रति यत् तुल्यास्यप्रयत्नं तत् प्रति तत् सवर्णसंज्ञ-
मिति सम्बन्धिश्चावेति, तदथा नातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमित्युक्ते वा यस्य
माता, यस्य यस्य पितेति सम्बन्धवशाद्भवति ।

६। ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः ।

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधिः, ऋट् + लृकारः 'हीतृकारः'
इति सवर्णदीर्घो यथा स्यात् । नास्ति प्रयोगः, अतः "यकः सवर्णे दीर्घः"
(६।१।१००) इत्यत्र "ऋति ऋ वा वचनं छति लृ वा वचनम्" इति वक्ष्यति ।

चास्मि प्रयत्न इति । "अमूर्धनसत्तात् स्याद्वाहकानि" (६।१।१२) इत्यनेनात्र कर्षणं
अलुक् समासः ? न चास्मिप्रयत्नः स्याद्वाही ।

लृति वा वचनमिति । "लृति वा वचनम्" इत्यत्र "यकः सवर्णे दीर्घः" इत्यतो दीर्घ-
इत्यनुवर्त्तते । दीर्घपक्षे नास्ति लृकारस्य दीर्घः सुतरां ऋकारस्यावर्तमानादीर्घः ऋकारो
भविष्यति ।

तत्त्वार्थो यथा ज्ञात् 'ह्रस्वकारः' 'मध्यकारः' इत्यत्र ना भूत् । "कति क वा वचनम्" इत्यत्रास्य कृतीयस्य कत इति पञ्चम्या पाठं ज्ञत्वा सति लृकारी वा कश्च इत्यत्र सिद्धाति ।

एवं सति ऋकारलृकारयोः सवर्णत्वं न वक्तव्यं भवति । अथर्ववक्त्रम्यनवचा ऋकारलृकारयोरप्लाभावात् "ऊकासीऽनङ्गदीर्घमुतः" (१।२।२०) इति मुतो न स्यात् । ङीट् + ऋकारः 'ङीटकारः' 'ङीट् + लृकारः' 'ङीट्लृकारः', 'ङीट्लृङ्कारः' इति मुतसिद्ध्यर्थम् ऋकारस्य लृकारस्याचलं वक्ष्यामि । अचलवचन-सवर्णसंज्ञावचनयोः सवर्णसंज्ञावचनमेव व्यासः । यतः सवर्णसंज्ञायां दीर्घत्वम् ऋकार-वङ्गत्वेन लृकारवङ्गत्वं भवति । ऋकारवङ्गत्वेन लृकारवङ्गत्वं "उरण् परः" (१।१।३२) इत्यत्र लृकारस्यापि रत्वं प्राप्नोति । लृकारस्य उपरत्वं वक्ष्यामि । ऋकारलृकारयोः

तत्त्वार्थ इति । सवर्णसंज्ञामविधाय दीर्घ इति वचने येनापि केनाप्यत्रा लृति दीर्घकार्यं स्यात् ।

कत इति । 'ङीट् + लृकारः' इत्यत्र ऋकारे परतो लृकारीऽति । अथ उभयो-दीर्घं एकादिषु न ह्यान्यत्रमसङ्गीतो दीर्घऋकार एव । सुतरां सवर्णसंज्ञामविधायपि लृकारस्थाने सिद्धी दीर्घऋकारः ।

अचलाभावादिति । ऋकारे हि मध्ये ही रेफौ तयोरेका मावा अभितोऽनङ्गत्वे-रपरैका मावा इति विमाचोऽयम् ऋकारः । एवम् लृकारे मध्ये ही लृकारी तयोरेका मावा अभितोऽनङ्गत्वेरेका मावा इति विमाचोऽयम् लृकारः । रेफलृकारयोरीदृश-स्युटत्वम् । रेफलृकारयोरीदृशस्युटत्वम् ऋकारलृकारयोर्वर्णसामानाधिकरण्याविवक्षित-त्वम् सुतरां ताभ्यां तयोरेवमवयवत्वम् ।

लृकारवङ्गत्वेति । लृकारेण लृकारवङ्गत्वे सति "लृचयः" (६।१।२२) इत्यत्र 'लृट् लृचयः' 'मालृचयः' इत्यपि यथा सिद्धं भवति तथा 'लृट्लृचयः' 'मालृलृचयः'-इति । "वा सुखापिबन्धः" (६।१।८२) इत्यत्र 'उपकारोयति' 'उपाकारोयति' इत्यपि यथा सिद्धं भवति 'उपलृकारोयति' 'उपालृकारोयति' इति ।

उपरत्वमिति । उपरत्वं व्याख्यानादिति भावः । व्याख्यानं हि लघुत्वस्याका-

सुवर्णसंज्ञावत्तत्वा, अन्यथा "उरश् रपरः" इत्यत्र लृकारपङ्क्त्यं कर्तव्यं भवति, सुवर्ण-
संज्ञायां तदेव रेफवाचनाच्च भविष्यति ।

ऋकारपङ्क्तेन लृकारपङ्क्ते "रवाभ्यां जी षः समानपदे" (८।४।१) इत्यत्र "मातृका"
"पितृका" इत्येतदर्थम् "ऋवाभ्यामादिति वाच्यम्" इति ऋकारपङ्क्त्यं कर्तव्यं, तेन 'ऋष्य-
कार्ण पञ्च' इत्यत्र चत्वं प्राप्नोति । अत्र चत्वात्मनि सुवर्णसंज्ञायाम् 'प्रऋष्यकार्ण पञ्च'
इत्यत्र "ऋष्यः" (८।४।२) इत्यनेन कर्तव्यं न चत्वं प्राप्नोति । पु-टु-तु-ष-शरव्यवाये नेति
वक्ष्यामि । अपर आह "विभिन्नं मध्यमैर्वर्गैर्लृमसेष व्यवाये नेति वक्ष्यामि" इति ।
"वर्गैर्कदेशाश्च वर्गैर्बङ्गश्च न यच्छन्ते" इति लृकारे लकारः, सुवर्ण लकारमाश्रित्य प्रति-
षेधो भविष्यति । एवं सति रवाभ्यां चत्वे ऋकारपङ्क्त्यं व्यर्थम्, ऋकारे वीऽहौ रेफः
कदाचन्येन चत्वं क्तात् ।

रेफ प्रत्याहारात् रपर इत्यत्र लकारस्यापि प्राप्तिरिति आन्तरतन्त्रेण ऋकारस्य रकार-
लकारस्य लकार इति ।

पु-टु-तु-ष शरिति । "षट्कुशाकृतमव्यवायेऽपि" (८।४।२) इत्येवदामित्येवमुक्तम् ।
षट् कु पु इत्येतेषामन्यतमा हि पु-टु-तु-ष शरः । अत्र ऋषुं वकारोऽपि यद्यपि प्रति-
षेद्धीतः तथापि रवाभ्यामित्यत्र वकारस्य विद्यमानत्वात् दीवः ।

विभिन्नेति । अत्र लृमसेरित्युक्ता वकारपङ्क्त्यं परित्यक्तमिति विज्ञेयः ।

वर्गैर्कदेशा इति । वर्गैर्कदेशा इत्यत्र यङ्चपचोऽपङ्चपचोऽपि विद्यते । अर्ध-
पङ्चपचोऽनुदीराकृतिगणत्वात्वाभावात् । अनुवन्निर्दिष्टयोर्लृकारलृकारधीर्न साध्यं
भेदेनानुवन्निर्देशात् अनुवन्निर्देशेषु परस्परस्यानुपादानाच्च ।

नाज्भूलौ । १ । १ । १० ।

म. वृ. । अथ हल् च अज्भूलौ तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्भूलौ परस्परं सवर्णसंघौ न भवतः । अवर्णहकारौ—‘दण्डहस्तः’, इवर्णशकारौ—‘दधिशीतम्’, सवर्णदीर्घत्वं न भवति । ‘वैपाशो मत्स्यः’ ‘आनडुहं चर्ष’ इति “यस्येति च” (६।४।१४८) लोपो न भवति ।

भा. स.

१ । अज्भूलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो अज्भूलत्वात् ।

शकारो हि अथ हल्च । सुतरामज्भूलत्वात् अज्भूलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंघाप्रतिषेधः प्राप्नोति । कथं तावदचत्वम् ? सवर्णसङ्घेन शकारः शकारमपि गृह्णातीति शकारस्याचत्वं हल्सुप्पदेष्वात् हलत्वम् । तत्र को दोषः ?

शकारी इति । शकारोऽचोपलब्धं, शकारेण अर्थवृत्त्यर्थं भवति, तेन शरां शर्मः सावर्ण्यमप्य निविध्यते । शकारेण शकारः, ऋकारेण शकारः, लृकारेण शकारी गृह्यते । अथ वक्तव्यम्, “नाज्भूलौ” विलम्बेनैव निषेधसूत्रेण अभिप्रेतं यदर्थं न स्यात् । निषेधवाक्यं हि प्रातिमाश्रित्योपतिष्ठते । सुतरां निषेधवाक्यारम्भात् प्राक् शकारादिभिः शरां गृह्यन्मन्त्रादि । अनेन निषेधवाक्येन अथवा अज्भूलोः सावर्ण्यं निविध्यं स्यात् न ज्ञानिन् सुते । यतो नेद सूत्रं सख निषेधसूत्रं भवितुमर्हति । सुतरामत्रत्याज्भूलत्वादेन अज्भूलोः सावर्ण्यं, न तु शरां शर्मः ।

२ । तच्च सर्वश्लोपे दोषः ।

तच्च सर्वश्लोपे दोषः । 'परम्पराणि कर्त्तव्याणि' 'भरी अरि सत्रये' (८।४।१५)
इति श्लोपी न प्राप्नोति ।

३ । सिद्धमनच्त्वात् ।

अनच्त्वात् सिद्धमेतत् । कथमनच्त्वम् ? 'सृष्टं करणं स्थानानाम् ।' 'ईषत्-
स्पृष्टमन्तःस्थानाम् ।' 'विहतमुपशाम् ।' ईषदित्यनुवर्तते । 'भ्रराणाञ्च' विहत-
मित्यनुवर्तते ईषदिति निवृत्तम् । सुतरामुपशामीषविहतत्वात् अथां विहतत्वात् श्रका-
एक कथञ्चन सर्वथात्माभावात् ।

४ । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ।

अथवा सिद्धमेतत् वाक्यापरिसमाप्तेः । दृश्यतेऽत्र वाक्यापरिसमाप्तिर्धतः इह पूर्वं

परम्परातीति । अतात्पर्याणि परम्पराणि "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" (१।१।३२)
इति बाहुलकात् सुसुपेति वा समासः, ततः पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सृष्ट् । सृष्टि
सकारस्य युत्वं (८।४।४०), ततः "अनचि च" (८।४।४७) इति विव्वचनम् । भरी
भरीत्यनेन सर्वश्लोपाप्राप्तौ त्रिशकारकप्रवणप्रसङ्गः । "नाकभला"वित्यनेन सूत्रेण
"भरीऽचि" (८।४।४८) "अनचि च" (८।४।४७) इत्यत्र सर्वश्लोपनिवेधात् । श्रकारस्य
विव्वचनम् । "अनेन निषेधशक्तौ अन्यत्र अकभलोः सावस्थं निषिद्धं स्यात्" इति
पूर्वमुक्तम् ।

अनच्त्वादिति । अकभलोः प्रवृत्तिहेत्वात् नास्ति सर्वश्लोपायाः प्राप्तिः । सूत्र-
प्रत्यक्षानुसारेणैव वाक्यम् ।

वाक्यापरिसमाप्तेरिति । 'विहतमुपशाम्' इत्यत्र ईषत्कथ्यमानानुवर्तनपक्षं परिगृह्य
परिहारात्परं वक्ष्यते । "अनचि च सर्वश्लोपाप्राप्तयः" (१।१।६८) इत्यनेन हि सर्वश्लो-
पसंशयवत् भवति । न चास्मिन् सूत्रे तस्य निष्पादनम् । सूत्रेऽस्मिन् निषेधे कश्चि

चतुर्थः क्लिकम् ।

२३८

[पा. १अ. १पा. सू१०]

[भा. १अ. १पा. ४आ.]

वर्णानामुपदेशः, उपदेशादनन्तरम् इत्संज्ञा, इत्संज्ञानन्तरं “आदिरन्त्ये न सहेता” (१।१।७१) इति प्रत्याहारः, प्रत्याहारानन्तरं सवर्णसंज्ञा, सवर्णसंज्ञानन्तरं “अणदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (१।१।६९) इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्व्वेण समुदितेनात्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । सुतराम् इकारः शकारं न गृह्णाति । चेदिकारः शकारं न गृह्णाति ईकारमपि न गृह्णीयात् । सुतरां न सिद्धेत् ‘अकः सवर्णे दीर्घः’ (६।१।१००) इति दीर्घत्वमपि । नैष दीर्घः । अकः सवर्णे इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणादीकारमपि गृह्णाति ।

अस्यापवादविषयं परहाय इष्टविषये सवर्णसंज्ञानिष्काहार्थं तस्य प्रवृत्तिः । यथा “अस्य सौ” (७।४।३२) इत्यादिषु । सुतराम् उपदेशानन्तरम् इत्संज्ञेत्यादि वाक्याना-
मिहापरिसमाप्तेः इकारशकारयोः सावर्ण्यं गृह्यणं न भवति । नाश्रुलावित्यनेनावर-
सा मास्त्रायिकानामिव सावर्ण्यं ज्ञादासी न तु सर्वेषामिति दीर्घशकारयोः सावर्ण्य-
वारणाय अक्षः सवर्णे इत्यत्र असौत्थिनुवर्त्तनं युक्तम् । चतुर्दशसूत्रा पठितवर्णानां
मध्ये अच्चां ह्रस्ववर्णेन सावर्ण्यं प्राप्ते नाज्भूलाविति सूत्रं प्रवृत्तम् । न लाकारी-
ऽवरसमास्त्रायि पठितः । तस्य गृह्यणं भवति गृह्यणकशास्त्रेण । नाज्भूलाविति निषे-
धस्य अन्तरसमास्त्रायपठितवर्णमात्रविषयत्वात् आकारस्य तत्पठितत्वाभावेन न निषे-
धस्य विषयः, सुतरां ‘विश्वपाभिः’ इत्यत्र गृह्यणकशास्त्रबलादाकारेण गृहीतोऽहकारः
परिगृहीतो भवति । ततो “हो ङः” (८।२।३६) इति ढलप्रसङ्गः । एतद्दीर्घ-
निवारणाय “नाज्भूला”वित्यत्र आकारप्रश्लेषः कृतः, तेन आकारेण ढलः सावर्ण्य-
निषेधः । आकारप्रश्लेषस्य आपकस्तु “कालसमयवेलास्तु” (७।७।१६७) इत्यत्र ‘वेलास्तु’
इति निर्द्देशः अन्यथा इण्मध्यवर्त्तिना ङकारेण आकारस्यापि गृह्यणात् इणः परतया
सकारस्य षत्वं स्यात् ।

प्रत्याहारग्रहणादिति । अत्र इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणात् प्रत्याहारग्रहणान्तर्भवति
सर्वार्थसंज्ञाग्रहणं, संवर्णसंज्ञाग्रहणानन्तरन्तु, सर्वार्थग्रहणं, सुतरामवाप्ति वाक्यपरिसमाप्तिः ।
तर्तीऽवेकारेण पुनरीकारस्य ग्रहणम् ।

[पा. १अ. १पा. १०सू.]

[भा. १अ. १पा. ४आ.]

अपर आह “अजभ्रलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽजभ्रत्वात्” “तव सवर्णं लोपे द”
परिहारादयमपि “सिद्धमनप्यात्” “वाक्यापरिसमाप्तिर्वा ।” अस्मिन् पक्षे वागद्वयं न अस्तु
न शकारस्य शकारेण सावर्ण्यादयद्वयम् । ननु ‘परश्चतानि’ इत्यत्र “भरी भरी”ति लोपो
न प्राप्नोति, ततो भवति विशकारकम्, न तु विशकारकम्, सुतरां लोपे ह्यलोपे च भेदो
भवति । न भवति, यतो विभाषा दिव्यचनम् । एवमपि भेदो यतोऽसति लोपे कदाचित्
विशकारकम्, कदाचिविशकारकम्, लोपे तु विशकारकमेव । स्याद्भेदो यदि नित्यलोपः
स्यात्, विभाषा तु सलोप इति न भेदः ।

इति त्रैमाष्यसङ्गमन्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे

चतुर्थमाह्निकम् ।

वागद्वयेनेति । पूर्व्वेव वा यद्वयं परिहारान्तरविकल्पप्रदर्शनाय, अत्र तु तेन परिहार-
हये ह्यपरितुष्यता पुनरिकारादिभिः शकारादीनां सावर्ण्ययद्वयम् । सुतरां शकारस्याच्त्वात्
शकारस्य शकारेण सावर्ण्यादयद्वयमित्युक्तम् ।

असति लोप इति । भरी भरीत्यनेनासति लोपे दिव्यचनस्य विकल्पविषयत्वात् कदा-
चित् विशकारकत्वं कदाचित् विशकारकत्वम् ।

यदि नित्यलोप इति । “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (८।४।४५) इत्यतो वेत्यनुवर्त्तमाना-
नात् यथा “अनचि च” (८।४।४७) इति दिव्यचनं यथा वैकल्पिकं, तथा “भयो ह्योऽन्यतर-
स्याम्” (८।४।४२) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तनात् “भरो भरि सवर्णस्य” (८।४।४६)
इत्यस्य लोपोऽपि वैकल्पिकः । सुतरां न कश्चिद्भेदः ।

इति त्रैमाष्यसङ्गमन्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे

चतुर्थमाह्निकम् ।

